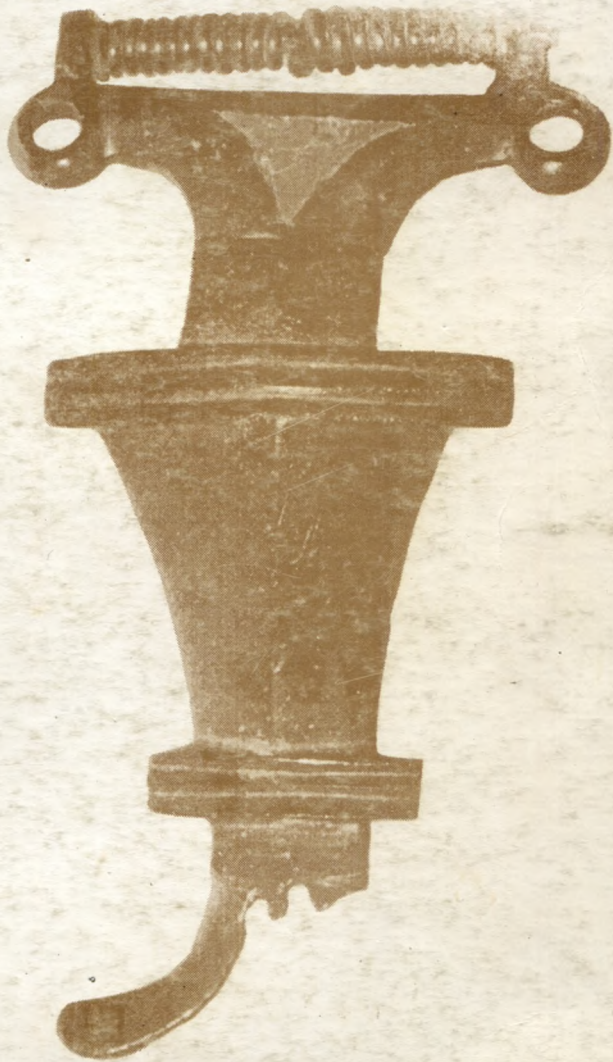

Археологічний літопис Лівобережної України

2/1999

Масштаб в дюйми 24 верст

До цього позачергового числа "Археологічного літопису Лівобережної України" ввійшли матеріали IV регіонального науково-практичного семінару "Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини". Поява в світ випуску журналу хоча й затрималася в часі, але донесла до читачів проблематику археологічних та історіографічних досліджень запорізьких, київських, московських, полтавських, сумських, харківських та черкаських учених, музейників і аматорів вивчення старожитностей Середнього Подніпров'я і Дніпровського Лівобережжя. Частина матеріалів семінару вже опублікована у п'ятому випуску "Полтавського археологічного збірника" — "ПАЗ-1991".

Проведення регіональних археологічних семінарів на Полтавщині має вже досить довгу традицію. Здебільшого вони збирають до круглого столу співпраці дослідників з Полтавщини, суміжних областей України. Частими гостями на них є й столичні вчені, дослідники з "близького зарубіжжя". Регіональна тематика не обмежує широкого кола питань, які розглядаються на цих зібраннях однодумців.

Перший семінар з цієї проблематики відбувся у Полтаві взимку 1988 року у приміщенні Полтавського краєзнавчого музею. Тоді проведення подібних наукових заходів викликало неперіодичний інтерес, збирало чимале коло археологів. Друге зібрання також відбулося в Полтаві і запам'яталося більшості учасників весняним різнотрав'ям валів Більського городища, майже десятком кілометрів, пройдених по території Західного, Східного та Великого укріплених грандіозного комплексу разом з відомим харківським археологом, професором Б.А.Шрамком, і тривалою травневою зеленню роменського городища в Опішні.

Втретє найбільший колектив археологів — дослідників Дніпровського Лісостепового Лівобережжя зібрався у Лубнах, що нещодавно відзначили 1000-ліття. Крім роботи чотирьох секцій, стримування "натиску" представників преси, його учасники відвідали численні пам'ятки посульського міста й околиць, побували на Гінцівській пізньопалеолітичній стоянці, у Мгарській монастирі, відчули подих Лубенської землі, оглянувши давньоруські "гради" Посульського кордону Русі. Гідами на цих науково-пізнавальних екскурсіях були провідні фахівці, вони досліджували цей регіон. Але розповіді І.Г.Шовкопляса та Г.М.Шовкопляс, І.Ф.Ковальова, В.І.Непріної, Ю.Ю.Моргунова, Д.Є.Макаренка не залишили байдужими.

Показовий і обсяг тез та матеріалів семінарів. Перший з них обмежувався 4 друкованими аркушами, третій — перевищував 20 і був ілюстрованим збірником наукових праць.

Десятирічна перерва у проведенні цих семінарів потребувала накопичення численних польових та пам'яткоохоронних матеріалів, появи нового покоління археологів, більш масштабного розгортання досліджень, що мають в останній час переважно охоронний характер. Відпадає необхідність видань збірок тез, тому сьогодні більшість авторів не обмежені в обсягах подачі статей чи публікацій, повідомлень.

Четвертий семінар зібрався у Полтаві, на базі Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації. Ініціаторами його проведення виступили управління культури Полтавської облдержадміністрації, Інститут археології НАН України, Полтавський та Київський обласні археологічні центри. Тематика досліджень учасників наукового зібрання охопила час від кам'яного віку до пізнього українського середньовіччя, історичні старожитності XIX ст., які вивчаються археологічними методами, а також питання історії археологічної науки, музейництва.

1. Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Первый областной научно-практический семинар / ТДС. — Полтава, 1988. — 48 с.; Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Второй областной научно-практический семинар / ТДС. — Полтава: Изд. "Полтава", 1989. — 131 с.; ил.; Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Третий областной научно-практический семинар / ТДС. — Полтава: Вид-во "Полтава", 1988. — 200, 24 с.; ил.

Науковий журнал

Заснований у 1997 р.

Видається раз на півріччя

Редакційна колегія

головний редактор
Олександр СУПРУНЕНКО,
кандидат історичних наук

Владислав АНДРИЄНКО,
кандидат історичних наук
(Донецьк)

Петро БОНДАРЕВСЬКИЙ,
заслужений працівник культури України
(Полтава)

Вадим ВАДИМОВ,
член-кореспондент Української Академії
Архітектури, кандидат архітектури (Полтава)

Володимир КОВАЛЕНКО,
кандидат історичних наук,
заслужений працівник освіти України (Чернігів)

Ірина КОВАЛЬОВА,
доктор історичних наук (Дніпропетровськ)

Володимир МИХЕЄВ,
доктор історичних наук (Харків)

Олександр МОЦЯ,
доктор історичних наук (Київ)

Олексій НЕСТУЛЯ,
доктор історичних наук,
заслужений працівник освіти України (Полтава)

Ростислав ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
доктор історичних наук (Київ)

Петро ТОЛОЧКО,
академік НАН України, доктор історичних наук (Київ)

Петро ШЕМЕТ,
кандидат педагогічних наук
(Полтава)

Євген ШИРАЙ
заслужений архітектор України (Полтава)

Борис ШРАМКО,
доктор історичних наук (Харків)

Редакція:

Ірина КУЛАТОВА,
відповідальний секретар

Олександр ТІТКОВ,
технічний редактор, комп'ютерна верстка

Анатолій ГЕЙКО,
Оксана КОВАЛЕНКО,
Костянтин МИРОНЕНКО
комп'ютерний набір

Адреса редакції:
Україна, 36 011, м.Полтава-11,
вул.Комсомольська, 37. Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної державної адміністрації
Тел. факс: (053-22) 226-12
e-mail: w_darth@persik.kot.poltava.ua

Editorial office:

Centre of Protection & Research
of Archaeological Sites Culture Board of the
Poltava Province's State Administration
37, Komsomolska Str.,
Poltava, 36 011, Ukraine
tel. fax +380 (053-22) 226-12
e-mail: w_darth@persik.kot.poltava.ua

© АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЛІТОПИС
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ,
число 2 (6) * 1999

© ARCHAEOLOGICAL CHRONICLE OF THE
DNIEPER'S LEFT-BANK UKRAINE
SCIENTIFIC MAGAZINE
no 2 (6) * 1999

Видає: ВЦ "Археологія" ЦОДПА

ч.2 * 1999

Белько О.В. (Полтава) Пам'ятки археології Полтавщини: проблеми вивчення і збереження	3
Гавриленко І.М. (Полтава) Про культурну належність деяких мезолітичних місцезнаходжень Середнього Подніпров'я	5
Гаскєвич Д.М. (Київ) Дніпро-донецьке поселення Дубове-1 на р.Хорол	6
Гейко А.В., Артем'єв А.В. (Полтава) Нове поховання представника катакомбної культурно-історичної спільноти з Поворскля (з вивченням твердих тканин зубів)	7
Лисенко С.Д. (Київ) Про одну групу поховань доби пізньої бронзи Середнього Подніпров'я	9
Сапєгін С.В. (с.Ковалівка, Полтавський р-н) Різночасове поселення у с.Ковалівка на Коломаку	11
Шрамко Б.А. (Харків) Унікальний виріб ремісників Скіфії	13
Супруненко О.Б., Гейко А.В., Кулатова І.М. (Полтава) Городище скіфського часу в с.Стасі у Середньому Поворсклі	14
Шрамко І.Б. (Харків) Техніка конструювання черпаків скіфського часу	19
Гавриш П.Я. (Полтава) Розкопки зольника № 7 в Західній фортеці Більського городища	20
Охріменко А.І. (Котельва) Деякі знахідки на території Східного укріплення Більського городища	21
Максименко Г.М., Супруненко О.Б. (Полтава) Боспорська монета із Західного укріплення Більського городища	23
Гейко А.В. (Полтава) Археологічні розкопки на селищі скіфського часу біля села Глинське у Поворсклі	24
Солтис О.М., Білан Ю.О. (Київ) Дослідження кургану ранньоскіфського часу на Київщині	26
Ієвлєв М.М. (Київ) До проблеми про місцезнаходження Гілеї	28
Каряка О.В. (Київ) Торпівельні шляхи в Нижньому Подніпров'ї в IV ст. до н.е.	29
Лугова Л.М., Левченко Д.І. (Полтава) Знахідки I тис. н.е. з поселення біля с.Припипка на Пспі	33
Куштан Д.П., Сиволап М.П. (Черкаси), Терпиловський Р.В. (Київ) Пізньозарубинецьке поселення на Черкащині	34
Обломський А.М. (Москва), Приймак В.В. (Суми), Терпиловський Р.В. (Київ) Дослідження ранньослов'янського кургану у с.Бездрик	36
Осадчий Є.Н. (Суми) Взаємодія елементів поховального обряду населення Дніпровського Лівобережжя X-XIII ст. методом кореляції на картографічній основі	37
Берест Ю.М. (Суми) Друге городище біля с.Зарічне на Ворсклі	41
Коваленко О.В., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. (Полтава) Нове городище давньоруської доби у Середньому Поворсклі	41
Івакін Г.Ю. (Київ) Чи був Михайлівський храм X ст. в Києві	43
Бєлашов В.І. (Глухів) Нові матеріали з літописного Глухова	44
Кракало І.В. (Кременчук) Нові знахідки з Манжелії	45
Супруненко О.Б. (Полтава) Печенізьке поховання під Полтавою	46
Мироненко К.М. (Полтава) Пізньороменське житло з посаду літописної Лтави (за матеріалами розкопок 1999 р.)	47
Єльніков М.В. (Запоріжжя) Про предмети з християнською символікою в похованнях могильника Мамай-Сурка	49
Коваленко О.В. (Полтава) Знахідки з Соборного майдану в Полтаві	51
Виногородська Л.І. (Київ) Середньовічні кахлі з Білгорода-Дністровського	52
Артем'єв А.В., Коваленко О.В. (Полтава) Матеріали з некрополю на околиці форштадту полкової Полтави (з аналізом стоматологічних захворювань населення козацької доби)	54
Граб В.І. (Полтава) Погрібник	55
Єрмак О.П. (Полтава) З історії спорудження Полтавського міського водопроводу (до 100-річного ювілею)	56
Троцька В.І. (Опішня) Розкопки гончарного горна в Опішні	61
Нестуля С.І. (Полтава) Про першовитоки археологічних установ України (до 80-річчя ВУАКУ)	63
Тощєв Г.М. (Запоріжжя) До періодизації історії археологічних досліджень Запорізького краю	64
Приймак В.М. (Суми) Матеріали про Д.Т.Березовця у фондах Сумського краєзнавчого музею	64
Приймак В.В., Юдін М.М. (Суми) Археологічні пам'ятки та музейні колекції доби українського козацтва Сумської обл. (до проблем вивчення та використання)	67
Шматко М.М., Мінаєва Н.І. (Київ) Розробка маршрутів наукового туризму по Геродотовій Скіфії у Середньому Подніпров'ї	68
Соколова Л.М. (Полтава) Фонди Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації	69
Тітков О.В. (Полтава) До питання про типологічно-класифікаційні засади вивчення предметів озброєння	71
Лобурець В.Є. (Полтава) Основні етапи історико-краєзнавчих досліджень на Полтавщині у XX столітті	73
Сидоренко О.В. (Лубни) Нова знахідка із Засулля	75
Удовиченко О.І. (Полтава) Мініатюрна мисочка пізньозарубинецького часу з околиць с.Ступки	76
Супруненко О.Б. (Полтава) Кілька знахідок волзько-болгарського походження з Полтавщини	76
Погода Ю.В. (Полтава) Знахідки скіфського часу з околиць Нових Санжар	77

Згідно постанови Президії Вищої Атестаційної Комісії України від 9 червня 1999 р. № 1-05/7 затверджено "Перелік № 1 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук", в якій у розділ "Журнали" за позицією № 1 вклучено "Археологічний літопис Лівобережної України" (м.Полтава) — спеціальність історія, археологія.

The Contents

- Belko O.V.** (Poltava) Archaeological Sites of Poltava Region: Problems of Investigation and Protection
- Gavrilenko I.M.** (Poltava). The Cultural Identification of Some Mesolithic Relics down the Middle Dnieper
- Gaskevich D.L.** (Kiev). The Dnieper-Donets Settlement "Dubove-1" on the Khorol River
- Geyko A.V., Artemyev A.V.** (Poltava). New Found Burial of Some Representative of Catacomb Cultural and Historical Community from the Banks of the Vorskla. (Studying Skull's Dental System)
- Lysenko S.D.** (Kiev). Mid-Dnieper Burial Group Dated by the late Bronze Age
- Sapegin S.V.** (Kovalivka, Poltava reg.). Multi-Epoch Settlement near Kovalivka Village on the Kolomak River
- Shramko B.A.** (Kharkov). The Unique Product of Scythian Craftsmen
- Suprunenko A.B., Geyko A.V., Kulatova I.N.** (Poltava). Scythian Times' Hillfort in Stasi Village, the Middle Vorskla
- Shramko I.B.** (Kharkov). Producing Technology of Scythian Times' Handled Bowls
- Gavrish P.Y.** (Poltava). Excavating Ash-Mound № 7 on the Western Fortress of the Belsk Hillfort
- Okhrimenko A.I.** (Kotelva). Some Finds on the Territory of the Belsk Hillfort's Eastern Bastion
- Maksimenko G.M., Suprunenko A.B.** (Poltava). Bosphor Coin from the Belsk Hillfort's Western Bastion
- Geyko A.V.** (Poltava). Archaeological Excavations on Scythian Times' Settlement near Glinske Village on the Banks of the Vorskla
- Soltis O.B., Byelan Y.O.** (Kiev). Researching a Burial Mound Referred to the Early-Scythian Times in Kiev Region
- Iyevlev M.M.** (Kiev). The Issue of Gileya's Whereabouts
- Karyaka O.V.** (Kiev). The Lower Dnieper Trade Communications in the 4th c. B.C.
- Lugova L.M., Levchenko D.I.** (Poltava). Finds Dated by the 1st Millennium A.D. from the Settlement near Prilipka Village on the banks of the Psel
- Kushtan D.P., Sivolap M.P.** (Cherkassy), **Terpilovsky R.V.** (Kiev). The Late Zarubintsy Culture's Settlement in Cherkassy Region
- Oblomsky A.M.** (Moscow), **Pryimak V.V.** (Sumy), **Terpilovsky R.V.** (Kiev). Researching the Early Slavonic Burial Mound near Bezdryk Village
- Osadchy E.N.** (Sumy). The Interaction of Burial Rituals on the Left Bank of the Dnieper (10-13th cc) (by Correlation Methods Based upon Cartographics)
- Berest Y.M.** (Sumy). The Second Hillfort near Zarechne Village on the Banks of the Vorskla
- Kovalenko O.B., Kulatova I.N., Mironenko K. M., Suprunenko A.B.** (Poltava). New Ancient Rus's Hillfort on the Middle Vorskla
- Ivakin G.U.** (Kiev) About Michaylovsky Church X c. on the Kiev
- Belashov V.I.** (Glukhov). Some New Relics from the Chronicles' Glukhov
- Krakalo I.V.** (Kremenchug). New Finds in Manzhelia
- Suprunenko A.B.** (Poltava). Pecheneg's Burial near Poltava
- Mironenko K.M.** (Poltava). The Late Romny Culture's Living Complex from the Chronicles' Ltava's Suburbs (Excavations held in 1999)
- Yelnikov M.V.** (Zaporozhye). Subjects with Christian Synbols from the Burial Complex Mamay-Surka
- Kovalenko O.V.** (Poltava). Finds from Soborny Maydan ("The Cathedral Square") in Poltava
- Vinogradsky L.I.** (Kiev) Middle - Ages' Tiles From Belgorod - Dnestrovsky
- Artemyev A.V., Kovalenko O.V.** (Poltava). Finds from Necropolis at the End of Poltava Suburbs (Analizing Dental Diseases of the Cossack Times' Population)
- Grab V.I.** (Poltava). Underground Store
- Ermak A.P.** (Poltava) History of Building of Poltava's Town's Water Pipe.
- Trotskaya V.I.** (Oposhnya). Excavating the Pottery Furnace in Oposhnya
- Nestulya S.I.** (Poltava). On the Origin of Archaeological Establishments in Ukraine (To the 80th Anniversary of VUAK (All-Ukrainian Archaeological Committee)
- Toshchev G.N.** (Zaporozhye). On the Periodization of Archaeological Researches' History of Zaporozhye Region
- Pryimak V.M.** (Sumy) Materials about D.T.Berezovec in the Funds of Sumu Local Museum
- Pryimak V.V., Yudin M.M.** (Sumy). The Sumy Region's Archaeological Relics and Museum Collections Referred to the Cossack Times (On the Issue of Researching and Using)
- Shmatko M.M., Minaeva N.I.** (Kiev) Research of Scientific Turism's Mid-Dnieper Routes, by Gerodot
- Sokolova L.M.** (Poltava). Funds of Center of Protection and Research of Archaeological Relics of Poltava Regional Administration's Department of Culture
- Titkov O.V.** (Poltava) About Type-Classification's Bases of the Armament's Artefacts
- Loburec V.E.** (Poltava) Fundamental Stages of Historical-Local Investigations in the Poltava Region in XX cen.
- Sidorenko A.V.** (Lubny) New-Founds from Zassulya
- Udovichenko A.I.** (Poltava) The Late Zarubency Cul's Miniature Basin from Stupky's vil. Suburs
- Suprunenko A.B.** (Poltava) Some Founds from Poltava Region., wich Originate from Volga.
- Pogoda Y.V.** (Poltava) Scythian's Founds from Novy-Sanzgary

ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ ПОЛТАВЩИНИ: ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ І ЗБЕРЕЖЕННЯ

Важко переоцінити значення археологічних пам'яток для реконструкції найдавнішої дописемної історії людства. Саме завдяки всебічній охороні найдавнішої історико-культурної спадщини ми зможемо зберегти для майбутніх поколінь ті залишки життєдіяльності й елементи матеріальної культури, які дозволять більш повно представити життя і побут минулих епох, рівень соціального, політичного, економічного і культурного розвитку етносів, які в різні часи населяли терени нашого краю.

На території Полтавщини на сьогодні відомо понад 3000 археологічних пам'яток, які разом з внутрішньоконкомплексними складають більше семи тисяч археологічних об'єктів. Найбільш поширеними серед них є кургани, кількість яких в області доходить до 6000. Крім того, на території Полтавщини відомо близько 40 городищ різних епох, більше 300 давніх поселень, чимало селищ, стоянок, могильників, майданів та майданоподібних споруд, рештки давньої фортифікації. Ряд із них має світове та європейське значення.

До останніх, насамперед, відноситься найвизначніша пам'ятка археології Полтавщини, найбільше городище доби раннього залізного віку Європи — залишки грандіозного міського центру VII-III ст. до н.е. — міста Гелону. Пильну увагу до Більського городища науковців усього світу привертають величезні масштаби археологічного комплексу (тільки в межах області його площа становить понад 7521 гектар), що складається із Західного, Східного та Куземинського укріплень, об'єднаних валами Великого укріплення, ряду курганних некрополів, численних залишків стародавніх поселень тощо, ключове значення Більського городища для Дніпровського Лівобережжя України, як найдавнішого центру державності доби раннього залізного віку, унікальна збереженість ряду об'єктів цієї території.

Впродовж останніх 100 років на території Більського городища та в його околицях ведуться археологічні дослідження. З вивченням комплексу пам'яток пов'язані імена корифеїв вітчизняної та світової науки про старожитності — Олексія Бобринського, Василя Городцова, Бориса Гракова, Бориса Шрамка, Вадима Щербаківського та інших. В останні роки завдяки включенню наукових досліджень на Більському городищі до ряду обласних програм, масштаби наукового вивчення комплексу значно зросли; розширилося і коло науковців-дослідників пам'ятки, в яке, крім добре відомого в світі професора, доктора історичних наук Бориса Шрамка (Харківський Національний університет), увійшли вчені Інституту археології НАН України (доктори історичних наук Вячеслав Мурзін, Сергій Скорий, Євген Черненко, кандидати історичних наук Володимир Білосор, Сергій Махортих), Гамбурзького університету (професор, доктор археології Рената Ролле), Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури (кандидат історичних наук Олександр Супруненко, Ірина Кулатова, Анатолій Гейко та інші), Полтавського педагогічного інституту ім. В.Г.Короленка (кандидат історичних наук Петро Гавриш), Харківського палацу дитячої та юнацької творчості (кандидат історичних наук Ірина Шрамко).

На сьогодні на території комплексу археологічно вивчено шляхом стаціонарних розкопок понад 50 тисяч квадратних метрів культурного шару, досліджено до 70 курганів.

У межах Більського археологічного комплексу розташовано 100 археологічних, історичних архітектурних, природничих, гідрологічних та ландшафтних пам'яток, частина з яких виходить за межі Полтавської області. Стан збереженості ряду об'єктів викликає занепокоєння і тривогу. В 1950-1980-х рр. у ряді місць знищені рештки валів та ровів укріплень, розорюються майданчики Західного і Східного Більських городищ, ділянки найбільших поселень, насипи курганів, чим невблаганно нищиться унікальний культурний шар пам'яток. Рідкісні знахідки, що часом випадково виявляються під час різних земляних робіт або на поверхні, не потрапляють до державних сховищ. Сільськогосподарськими роботами, передусім оборюванням валів і насипів курганів, наноситься шкода не тільки пам'яткам археології, а й новоствореним природним заповідним об'єктам в урочищах Скоробір, Барвінкова Гора, Розрита Могила тощо.

Наявність цілого ряду проблем, пов'язаних зі збереженням пам'ятки європейського значення, її вивченням, перспективами музеєфікації, як державних земель історико-культурного значення, вимагають пильної уваги і створення державного археолого-ландшафтного заповідника "Більське городище", зі включенням до нього ряду навколишніх пам'яток — Розритої Могили, Вітової Могили, слов'яно-руського Глинського городища. А на першому етапі — визначення археологічної охоронюваної території з жорстким пам'яткоохоронним статусом господарських робіт у цій зоні.

Це лише проблеми однієї, хоча і величезної, пам'ятки. Та в області існує чимало не менш важливих пам'яток історико-культурної спадщини України, що мають загальнодержавне значення. Це і Гінцівська пізньопалеолітична стоянка — перша з виявлених пам'яток кам'яного віку на теренах Східної Європи. Її вивчення розпочалося ще 1871 р. і продовжується сьогодні спільною українсько-французькою експедицією. В районі Гінців можна очікувати відкриття цілого "куща" пізньопалеолітичних старожитностей, не менш яскравих, а ніж Гінцівська стоянка.

Надзвичайну вагу в історії України мають залишки літописних посольських міст Давньої Русі — Сніпорода, Княтина, Лукім'я, Горошина, рештки Посольського "змієвого" валу, давньоруських городищ басейну Псла і Ворскли, зокрема літописної Лтави у Полтаві, що нещодавно відзначила своє 1100-ліття за даними археологічних досліджень. Крім того, є чимало зовсім не вивчених "градів" часу Київської Русі — зокрема, Хорол, Говтва, Омельник. Нещодавно полтавські археологи здійснили перші кроки у вивченні давньоруської Ворони "Списку руських міст дальніх і ближніх" на території Нових Санжар, відкрили зовсім невідоме городище у диканському Парасонькому лісі поблизу с. Михайлівка. Останнім часом надзвичайно цікаві матеріали виявлені на роменсько-давньоруському комплексі з кількох городищ, острога, решток посаду і некрополя в с. Глинське Зіньківсь-

кого району, ймовірно, давньоруської Глиниці. Ця добре збережена пам'ятка потребує пильної уваги археологів і численних пам'яткоохоронних та природоохоронних заходів для збереження цього унікального куточка Середнього Поворскля.

Відкриття археологів можуть бути й очікуваними. Вже близько століття чекало свого першого детального обстеження городище скіфського часу у с.Стасі Диканського району, яке лише влітку минулого року було оглянуте археологами. Наслідком цієї розвідки стало не тільки наукове вивчення пам'ятки а й збереження її від влаштування сміттєзвалища господарниками.

На теренах археологічної Полтавщини залишається ще багато "блих плям". Ще чекають свого вивчення енеолітичні пам'ятки Нижнього Поворскля, своєрідне культурне явище Посулля — великі поселення на мисах корінного берега, що виникли ще за доби енеоліту — ранньої бронзи, так званого, "півднінського" типу. Назвемо лише кілька з них — поблизу Лубен, Олександрівки, Мацківців, Мацкової Лучки в Лубенському районі.

Новим і масовим явищем в ході археологічних обстежень, стали старожитності післямонгольської доби XIII-XV ст. Їх за останній час виявили у Полтаві, Нових Саґжарах, Глинському, Лубнах, на території Чорнухинського району. Ці відкриття спричинили до зміни уявлень про заселеність нашої землі після Батієвої навали.

Не можна не згадати і старожитності козацького часу. Полтавщина вирізняється з-поміж областей Лівобережної України чималою кількістю порівняно добре збережених решток фортець — полкових і сотенних міст, залишків селищ, численних майданів тощо. Лише у капітальному науковому виданні "Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст." (К., 1997) зазначається понад 140 пам'яток Всеукраїнського значення, розташованих на Полтавщині.

Отже, археологічні надбання Полтавської області надзвичайно багаті. Останнім часом їх відомість та вивченість значно зросли завдяки науковій та популяризаторській діяльності вчених Інституту археології Національної Академії наук України, Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Харківського Національного і Полтавського державного педагогічного університетів, інших наукових та навчальних закладів. З'явилися нові монографічні і тематичні дослідження стосовно різних епох та типів пам'яток краю, регулярно почали видаватися збірники наукових праць, матеріали конференцій та регіональний науковий часопис "Археологічний літопис Лівобережної України", що є фаховим археолого-історичним виданням Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури та Інституту археології НАН України. В останній час повністю змінилися археологічні експозиції ряду музеїв області, передусім Полтавського краєзнавчого музею. Археологічний розділ в останньому — один з кращих в Україні.

Але значно більше залишається проблем не тільки у вивченні, а й у збереженні найдавнішої історико-культурної спадщини краю. Здебільшого, вони характерні й для інших суміжних областей Середнього Подніпров'я, Слобожанщини.

Основними завданнями в галузі охорони пам'яток археології області на сьогодні, як і раніше, є, в першу чергу, організація на належному рівні державного обліку тих

пам'яток, які відомі, а їх кількість вже називалася. Основна маса цих пам'яток, особливо курганного типу, виявлена в ході підготовчих робіт, які проводилися для написання археологічної частини тому "Зводу пам'яток історії та культури" наприкінці 80-х - на початку 90-х років. Кількість нововиявлених археологічних об'єктів продовжує збільшуватися із кожним польовим археологічним сезоном. Тому включення їх до державного списку є одним з найактуальніших питань сьогодення.

Враховуючи наукове і суспільне значення окремих, найбільш відомих пам'яток археології та пов'язаних з ними комплексів, таких як Більське горподище скіфської доби, давньоруське городище літописного міста Сніпороду, Глинський археологічний комплекс, дитинець і посади літописної Лтави, зосередження городищ і поселень скіфської доби у Чорнухинському районі, Стасівське городище того ж часу та кілька інших, — актуальним на сьогодні є питання про виділення названих пам'яток в археологічні зони з окремим, винятковим режимом охорони, а саме включення їх на першому етапі до, так званих, заповідних археолого-ландшафтних територій, а з часом — організації на базі вказаних об'єктів археологічних заповідників місцевого чи загальнодержавного (національного) рівня.

Важливим моментом пам'яткоохоронної роботи є розробка Державного реєстру національного культурного надбання, в який повинні ввійти найбільш цінні пам'ятки історії та культури кожної з областей України. Пропозиції щодо включення пам'яток найдавнішої історико-культурної спадщини Полтавщини подані до Міністерства культури і мистецтв України.

Відправним пунктом здійснення цих масштабних завдань повинно стати обстеження наявних на державному обліку та відведених до складу земель історико-культурного призначення понад 80 найважливіших пам'яток археології та прилеглих до них комплексів, своєрідна "інвентаризація", зі складанням нової облікової документації, поновленням старих планів, розробкою охоронних зон на сучасному науковому рівні. Разом з тим, до цього переліку найвизначніших пам'яток необхідно ввести й нещодавно відкриті чи вивчені, — зокрема В'язівцьку мезолітичну стоянку, городище у Михайлівці, величезні майдани та найбільші кургани тощо.

Значні складнощі в цій роботі останнім часом пов'язані із загальною ситуацією в сільському господарстві, з комплексом тих реформ, які проводяться на селі, бо саме на території сільськогосподарських угідь розташована більшість пам'яток археології. При трансформації колективних сільськогосподарських підприємств у процесі роздержавлення і приватизації земель, землепорядні органи не завжди погоджують з органами охорони пам'яток археології проекти роздержавлення і приватизації. В результаті, території з археологічними пам'ятками не завжди виділяються в категорію земель державного запасу історико-культурного призначення, як того потребує сучасне законодавство.

Вирішення цих та багатьох інших складних пам'яткоохоронних завдань ми з великою надією покладаємо на нове законодавство про охорону пам'яток історико-культурної спадщини, яке два тижні тому вже прийняте у другому читанні Верховною Радою України і незабаром повинно бути оприлюднено у засобах масової інформації.

ПРО КУЛЬТУРНУ НАЛЕЖНІСТЬ ДЕЯКИХ МЕЗОЛІТИЧНИХ МІСЦЕЗНАХОДЖЕНЬ СЕРЕДЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

Останнім часом на карті фінального палеоліту – раннього мезоліту України досить чітко окреслилося якраве і самобутнє явище, представлене пам'ятками зимівниківської культури. Вже добре відомі особливості крем'яної індустрії останніх, проаналізовані її регіональні відмінності. На підставі типолого-морфологічних спостережень, суттєво підкріплених даними природничих наук, розроблено періодизацію культури. Отримано інформацію про характер кістяних знарядь, серед яких є й прикрашені врізаними зображеннями, а також про домобудівництво, господарську діяльність її носіїв тощо¹.

Крем'яна індустрія зимівниківських стоянок характеризується широким застосуванням відщепових заготовок при виготовленні знарядь та порівняно слабким розвитком технології платівчастого розколювання кременю. Переважання відщепових заготовок та їхня значна товщина передбачали застосування при виготовленні знарядь обрубуючого краї скалок стрімкого та напівстрімкого ретушування. Культуровизначальними для спільноти виробами виступають симетричні та асиметричні високі й середньовисокі, часто з увігнутими бічними стрімкоретушованими окрайками, трапедії.

Пам'ятки зимівниківської культури займали територію лісостепового Лівобережжя Дніпра, Надпоріжжя, басейну Сіверського Донця, частково заходячи в Нижнє Подніпров'я та Приазов'я. Найбільш виразними є матеріали стоянок В'язівка 4а, Сабівка I, Зимівники I/3, I/2, о. Сурський V, Загай I, Анастасівка. Порівняння з цими комплексами дозволяє поставити питання про віднесення до вказаної спільноти деяких невеликих збірок, що походять з Середнього Подніпров'я, а саме пунктів Дніпровець, Мозоліївка та Шульгівка.

Дніпровець. Перевідкладені кремені знайдені в наметах земснаряда на правому березі Дніпра, за 1,5 км на північ-північний захід від м. Черкаси та на 0,5 км нижче дитячого табору "Дніпровець". Сама стоянка затоплена водами Кременчуцького водосховища. Місцезнаходження відкрите А.В.Деткіним у 1993 р. Зібрані тоді матеріали видані².

Збірка складалася з 42 кременів. Сировиною слугували гальки моренного походження темно-сірого кольору з дрібними світлішими плямами включень. Невеликі їх розміри відповідним чином вплинули на метричні параметри продуктів розщеплення. Знайдено 2 коротких прямоплощинних нуклеуси з однією площиною і однобічним сколюванням відщепових заготовок та поздовжню скалку з ядрища подібного типу, але довшого і з негативами знятих коротких платівок та платівчастих відщепів. Знаряддя представлені 4 кінцевими відщеповими скребачками, кутовим багатофасетковим різцем на платівчастому відщепі, 4 кутовими

платівчастими різцями, ретушованим відщепом та середньовисокою асиметричною трапедією з увігнутими бічними окрайками, обрубаними стрімким ретушуванням. Крім того, трапилися 21 відщеп й 7 платівок, цілих та в уламках. Серед останніх переважають короткі, з погано огранованою спинкою, близькі до платівчастих відщепів.

А.В.Деткіним знахідки датовані пізнім мезолітом і віднесені до пісочнорівської культури. Однак територіальна близькість дає всі підстави зближувати пам'ятку з зимівниківськими комплексами. Отримані останнім часом нові матеріали, поки що не видані, підтверджують цей висновок.

Мозоліївка. Пам'ятка розташована за 2 км на північний захід від с. Мозоліївка Глобинського району Полтавської області, на відрізаному від села дамбою береговому мисі. На вкритому лісом мисові розміщена іттахоферма, він має висоту до 2 м над рівнем Кременчуцького водосховища й інтенсивно розмивається. За топографічними умовами стоянка відноситься до рівня I лесової тераси Дніпра (10-12 м над рівнем Дніпро-Сульської заплави). В розмиві на протязі 50-60 м, переважно на краю мису, краєзнавцями в першій половині 80-х та Д.Я.Телегіним 1987 р. зібрані крем'яні вироби, видані останнім³.

Для виготовлення знарядь використовувався різнокольоровий поганої якості моренний кремень, виходи якого відомі в гирлі р. Сула. Окремі речі виготовлені з якіснішої крейдяної сировини. В збірці призматичний та торцевий нуклеуси, 3 нуклеоподібні уламки. Платівок 37, вони різних розмірів, нерегулярно ограновані, виготовлені у недосконалій техніці. Відзначається підвищена роль відщепових заготовок, хоча їх кількість не вказана. Серед 10 різців, сформованих з масивних уламків, платівчастих відщепів та платівок, 7 серединних та 3 кутових. Знайдені також кінцева відщепова скребачка, вістря із затупленою спинкою, 2 короткі платівки з заокругленим ретушшю кінцем незрозумілого призначення, великий трикутник, оброблений по бічній окрайці та основі стрімким крайовим ретушуванням. Можливо, як скобель використовувалася невелика пласка галька з оббитим краєм.

Автор публікації датував комплекс пізньою добою верхнього палеоліту і підкреслив його своєрідність. Нечисленність збірки утримує від остаточних висновків, проте не виключена її зимівниківська культурна належність.

Шульгівка. Стоянка розташована за 0,6-0,7 км на північний захід від с. Шульгівка Царичанського району Дніпропетровської області, на полі, в заплаві гирлової частини р. Орель, за 100 м від її рукава Реколки. Виявлена Д.Я.Телегіним 1960 р. В шурфі 1x2 м, на

глибині 0,3-0,8 м зафіксований слабо насичений культурний шар.

До колекції, яка зберігається у фондах ІА НАНУ, потрапило більше 100 кременів, зокрема нуклеус для зняття відщепів, кілька погано огранованих платівок, відщепи та близько 20 знарядь. Останні представлені 2 досить великими ретушованими платівками, підокруглою відщеповою та кінцевою на вкороченій платівці скребачками, 1 серединно-кутовим і 4 серединними різцями, 2 грубими вістрями з затупленою спинкою, поперечнолезовим вістря, яке за формою нагадує деснянський трикутник, псевдовкладнем кукрецького типу⁴.

Останній та "кукрецькі" різці стали підставою для віднесення пам'ятки Д.Я.Телегіним до кукрецького типу⁵, пізніше він включив її до ранніх мезолітичних стоянок з відщеповою технікою⁶. І дійсно, комплекс має ознаки, властиві зимівниківській індустрії у її західних проявах (В'язівок 4а, Загай І). А для визначення кукрецької культурної належності недостатньо наявності окремих "кукрецьких" вкладнів. Трасологічним аналізом встановлено, що в більшості випадків підтісування черевця не було специфічним видом вторинної обробки.

Його сліди з'являлися від стругання твердих порід дєрева, кістки чи рогу⁷. Відщепи з плоскими фасетками на черевці є серед знарядь В'язівка 4а.

Таким чином, зіставлення охарактеризованих місцезнаходжень з іншими пам'ятками зимівниківської культури є цілком виправданим як з огляду на особливості їхніх крем'яних комплексів, так і з міркувань територіального розташування.

1. Гавриленко І.М. Зимівниківська культура раннього мезоліту Лівобережної України: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1999. — 18 с.
2. Деткін А.В. Поселення епохи пізнього мезоліту в Черкаському Подніпров'ї // Археологічні дослідження на Черкащині. — Черкаси: Січ, 1995. — С. 24-26.
3. Телегін Д.Я. Посульська група палеолітичних стоянок на Нижньому Дніпрі // РА. — М., 1996. — №2. — С. 131-133, 139-141.
4. Телегін Д.Я. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР (Карта местонахождений). — К.: Наук. думка, 1985. — С. 86-87.
5. Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України (ІХ–VІ тисячоліття до н. е.). — К.: Наук. думка, 1982. — С. 108.
6. Телегін Д.Я. Памятники эпохи мезолита... — С. 87.
7. Сапожникова Г.В., Сапожников І.В. До проблеми функціональної та типологічної інтерпретації вкладишів кукрецького типу // Археологія. — К., 1998. — №1. — С. 80, 81.

02.02.2000

× × ×

© Гаскевич Д.Л.

ДНІПРО-ДОНЕЦЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ ДУБОВЕ-1 НА р.ХОРОЛ

Багатощарове поселення в ур.Дубове було відкрито влітку 1990 р. розвідкою Л.Л.Залізняка. Урочище — великий дюнний масив заглиби правого берега р. Хорол — знаходиться за 2 км на південний захід від с.Радалівка Глобинського району Полтавської області. Проведений нами аналіз неолітичних матеріалів пам'ятки засвідчив неоднорідність ранньої дніпро-донецької кераміки, виявленої на різних ділянках дюнного підвищення.

В 1998 р. для уточнення локалізації окремих неолітичних пунктів урочища та визначення перспективності їх подальшого дослідження поселення відвідав автор. В результаті огляду місцевості було виділено 2 окремих пункти — Дубове-1, що займає північну, ближчу до Хоролу ділянку підвищення, висотою 4–5 м над заплавою, та Дубове-2 — на довгому низькому мисі у західній частині дюнного масиву. Відстань між пунктами 250–300 м.

Більш численними і яскравими є неолітичні знахідки стоянки Дубове-1. Шурфуванням тут виявлено таку стратиграфію: 0-0,4 м — чорний гумусований пісок, 0,4-0,7 м — бурий пісок, 0,7-1,0 м — сірий пісок, глибше 1,0 м — білий стерильний пісок. На глибині 0,4–0,5 м злягали ранньослов'янські матеріали, 0,5–0,7 м — катакомбна та багатоваликова кераміка. Фрагменти неолітичного посуду концентрувалися у сірому піску. Вироби з кременю зустрічалися у всіх шарах,

проте найбільше їх виявлено на глибині 0,5-0,9 м. Ймовірно, значний вертикальний рознос дрібних знахідок є наслідком дії антропогенних факторів та активності землерийних тварин.

Більшість з 73 крем'яних знахідок виготовлені з місцевого низькоякісного різнокольорового непрозорого галькового кременю. Поодинокими є вироби з прозорої коричневої та жовто-сірої донецької сировини. Дефіцит кременю зумовив надзвичайну мікролітичність індустрії стоянки та використання кварциту. Нуклеуси для платівок представлені 1 фрагментованим та 3 цілими однобічними одноплосинними ядрищами (рис., 15-18). Нуклевидних уламків 6. Крем'яних відщепів 28, кварцитовий — 1. З 15 платівок 10 мікролітичних (рис., 12-14) і 5 середньошироких. Знарядь 18 — 6 скребачок (рис., 1-5), 3 кутових різця (рис., 6-8), 2 мікролітичні та 2 середньоширокі платівки з ретушю (рис., 9-11), 6 ретушованих відщепів.

Нечисленність крем'яного інвентаря та відсутність у ньому культуровизначальних виробів не дозволяють говорити про якусь специфіку виробничого набору стоянки. Більш інформативними є її керамічні залишки, представлені 3 фрагментами вінець та 18 уламками стінок, частина яких належать одній посудині. Вони світло-бурого кольору, погано обпалені, крихкі, зі значною домішкою трави в тісті. Товщина стінок 0,4-0,8 см. Поверхня ззовні залискована, а зсередини добре за-

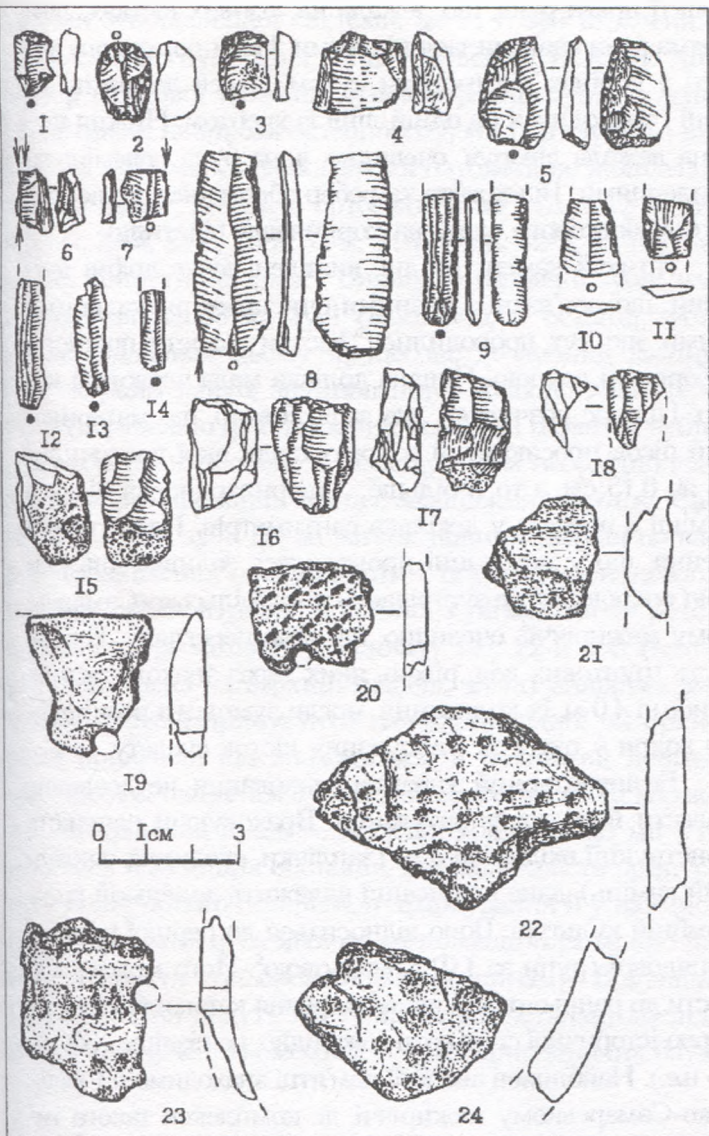

Рис. Дубове-1. Крем'яні вироби (1-18) та фрагменти кераміки (19-24) дніпро-донецької культури доби неоліту.

гладжена (лише 1 фрагмент має з обох сторін гребінцеві розчоси). Вінце пряме, з потоншеним косо зрізаним до середини краєм та горизонтальним рядом круглих наскрізних проколів під ним (рис., 19). Стінки посудин орнаментовані рядами косо поставлених відтисків п'ятизубого гребінця, вдавнень з рубчатим дном («котяча лапка»), окремо нанесених неглибоких, ледве помітних наколів круглої, овальної та нечіткої форми,

широкими прогладженими лініями, круглими наскрізними проколами (рис., 20-24).

Непотовищене косо зрізане до середини вінце вперше з'являється у кераміці першого періоду нижньодніської культури мариупільської культурно-історичної області. Під її впливом таке оформлення вінця поширилося на посуді першого періоду азово-дніпровської культури Надпоріжжя та самчинської фази буго-дністровської культури Південного Бугу. Отже, до дніпро-донецької людності Лівобережного Подніпров'я традиція його виготовлення могла потрапити кількома шляхами. Його поява може бути наслідком контактів дніпро-донецького та раннього азово-дніпровського населення. У Подніпров'ї сліди таких контактів спостерігаються у кераміці неолітичних стоянок, синхронних з савранською фазою буго-дністровської культури. Проте, рядом ознак їх посуд відрізняється від кераміки Дубового-1. Якщо остання є більш давньою, вона, як і перша дніпро-донецька кераміка Полісся, має самчинський вік. В самчинський час косий зріз вінця міг як бути запозичений у буго-дністровського населення Побужжя разом з первинними навичками керамічного виробництва, так і з'явитися під безпосереднім впливом нижньодніської людності Приазов'я.

Точне встановлення віку неолітичних матеріалів Дубового-1 та напрямків контактів, що вплинули на формування його кераміки, стане можливим лише після стаціонарного дослідження цієї цікавої пам'ятки.

1. Залізняк Л.Л. Звіт про польові дослідження Поліської експедиції ІА АН України в 1990 г. // НА ІА НАН України. – 1990/35.
2. Гаскевич Д.Л. Нові неолітичні пам'ятки басейну ріки Хорол // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 76.
3. Котова Н.С. Мариупольская культурно-историческая область (Днепро-Донское междуречье) // Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України. – Ковель, 1994. – № 1 – С. 10.
4. Там же. – С. 56, 57, 77.
5. Котова Н.С. К проблеме контактов азово-днепровской и днепродонецкой культур // Каменный век на территории Украины. – К., 1990. – С. 39-47.
6. Котова Н.С. Мариупольская ... — С. 78.

27.01.2000

© Гейко А.В., Артём'єв А.В.

НОВЕ ПОХОВАННЯ ПРЕДСТАВНИКА КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПІЛЬНОТИ З ПОВОРСКЛЯ (з вивченням твердих тканин зубів)

Весною 1999 р. проведені співробітниками ЦОДПА охоронні розкопки поховання катакомбної культурно-історичної спільноти у Нижньому Поворсклі. Воно виявлене у результаті провалу трактора на садибі жительки с.Василівка, Кобеляцького району Полтавської області, М.Г.Маньківської¹. На місці провалу, до середини 1960-х рр. знаходився насип кургану висотою більше 6 м, при діаметрі 40 м, який був зритий під час прокладання шосе мм.Кобеляки — Дніпродзержинськ. За

свідченнями місцевих жителів, під час руйнації в ньому було знищено впускне поховання, очевидно, чоловіка, що супроводжувалося глиняною ліпною посудиною.

На території Полтавської області, завдяки розкопкам М.Я.Рудинського і О.К.Тахтая², Л.М.Луговой³, О.Б.Супруненка⁴ у межиріччі Псла та Орелі досліджено всього дев'ять катакомбних поховальних комплексів.

Вивчена могильна споруда виявлена у східній частині знесеного кургану. Вона складалася зі входної ями

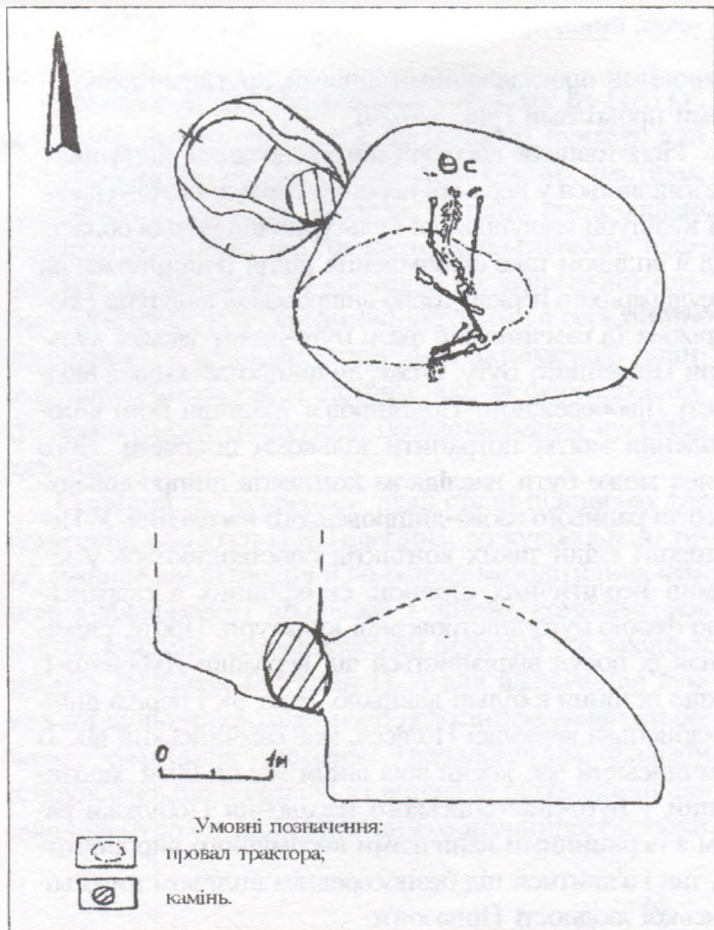

Рис. 1. Василівка, с. План катакомбного поховання зі зруйнованого кургану.

та поховальної камери. Перша мала округлу в плані форму, розміри — 1,40 x 1,48 м, глибину — 2,2 м від рівня сучасної поверхні й була орієнтована по лінії північний схід — південний захід. Внизу, вздовж боків ями, були зроблені заплічки, що сягали 1,20 та 1,14 м, в ширину, відповідно, 0,21 та 0,31 м, та у висоту 0,5 м. Похиле дно мало сходинку, розміром 0,72 x 0,78 м і висотою 0,13 м. Вхідна яма була заповнена чорною землею, у якій знайдено маленький шматочок виробу рожевого кольору. Очевидно, це стінка посудини з остеокерамічно-охристої маси.

Вхід до поховальної камери, у перетині аркової форми, знаходився на висоті 0,8 м від дна ями; його висота становила 0,71 м, ширина 0,61 м. Він був закладений гранітною брилою, розміром 0,45 x 0,50 x 0,80 м, вагою приблизно 300 кг. Варто відзначити, що найближчі відслонення — сучасні Орлицький чи Тахтаївський кар'єри, з яких камінь міг бути привезений, знаходяться за 30 км від Василівки.

Поховальна камера підовальної у плані форми, розміром 2,5 x 3,2 м, глибиною 3,0 м від сучасної поверхні, була викопана у материковій глині, дно на 0,3 м впущене у пісок. Зафіксовані сліди плоского знаряддя, яким, викопувалася яма. Ширина його робочої грані — леза становила 3 см.

Кістяк знаходився у західній частині камери і був розташований вздовж меншої із її сторін. Він орієнтований головою на північ. Померлий лежав на лівому боці, із розворотом на спину, і був повернутий у про-

тилежний бік від входу. Свідчення тому — його зігнута у лікті права рука, що лежала на тазових кістках, ліва пряма рука знаходилася під ними. Ноги померлого зігнуті у колінах під гострим кутом. Череп лежав на тімені і знаходився на одній лінії із хребтом. Нижня щелепа лежала ліворуч, очевидно, вона була переміщена землеріями. Від хребта та ребер збереглися лише відбитки кісткового тліну на коричневій підстильці.

По всій камері, на дні, виявлені дуже дрібні вуглини, що пов'язані з певними очисними ритуальними діями, які тут проводилися. Кістки скелету повністю забарвлені вохрою. Піщана долівка мала червоний колір. Під час розчистки дна зафіксовано, що материковий пісок просякнутий вохрою, сліди якої просочилися на 0,15 см, а то й більше. Утворилася кірка піску в суміші з вохрою у декілька сантиметрів. Наше твердження, що у похованні проводилася заливка дна рідкою вохрою, як це зустрічається в Орільсько-Самарському межиріччі⁵, очевидно, вимагає перегляду. Близькість ґрунтових вод, рівень яких зараз знаходиться на глибині 4,0 м, їх коливання, могли зумовити розчинення вохри у піску та фарбування кісток скелету.

Безінвентарний характер поховання не дозволяє навести його точне датування. Враховуючи наявність конструкції вхідної шахти (заплічки, сходинка, закладний камінь), дане поховання належить донецькій катакомбній культурі. Воно відноситься до першої ранньої обрядової групи за І.Ф.Ковальновою⁶. Його можна віднести до раннього періоду поширення катакомбної культурно-історичної спільноти (очевидно, не пізніше ХІХ ст. до н.е.). Найближчі аналогії пам'ятці знаходимо в Орільсько-Самарському межиріччі, де комплекси такого типу переважають⁷.

За результатами антропологічного вивчення з використанням методів ідентифікації, що застосовуються у судовій медицині, кістки, виявлені у похованні, належать одній людині⁸. Про це свідчить сумісність усіх сутлобів, та уламків, співпадіння розмірів, пропорції та колір кісток, кількість яких не переважає числа, які належать одній людині. Крім того, кістки знайдені у анатомічному порядку, в одному похованні (відносно доброї збереженості, з достатнім об'ємом статевих, вікових ознак, визначається зріст, з наявністю патологічних змін на кістковому матеріалі)⁹. Для досліджень наданий практично повний череп, 58 кісток з 8 фрагментами та 6 кісток, які відносяться до сесамовидних¹⁰.

Дані краніометрії свідчать, що череп людини був доліхокранний, вузьколиций, овоїдної форми; вертикальний профіль обличчя ортопатний. За даними антропологічних спостережень, стародавній мешканець північно-західних степів з такими ознаками може повною мірою бути віднесений до числа представників населення ранньокатакомбної спільноти. Це чоловік, що досяг вікового класу *senilus* (старечий), а саме — 60-65 років, зросту — 188-191 см¹¹.

Серед особливостей, характерних для людини, що жила майже чотири тисячоліття тому, треба відзначи-

ти стан зубощелепної системи, де 11-й зуб втрачений після смерті (нумерація зубів дається за ВООЗ). Характер кісткової тканини лунок передніх зубів, з ледь примітними явищами остеопорозу, ми пов'язуємо з віковими змінами. Запалювальної патології не виявлено, карієсу немає¹². Прикус ортогнатичний¹³ 13-й, 12-й, 11-й, 21-й, 22-й, 23-й, 33-й, 32-й, 31-й, 41-й, 42-й, 43-й зуби мають трикутну форму¹⁴. Виявлено незначні зубні нашарування на 38-му зубі (ймовірно, й останні зуби також піддалися цьому процесові, де зубний камінь був, скоріше всього, зруйнований). Фізіологічна стертість (переважно фронтальний сегмент) окремих зубів — до кореневих каналів. У зв'язку з цим необхідно відзначити, що проходив процес заміщення дентину. Саме 12-й і 21-й зуби ще за життя людини набули пошарове забарвлення (емаль, дентин, цемент) коричневого кольору, що пов'язано, вірогідно, з пігментними речовинами, котрі входили до складу їжі. 22-й зуб (латеральний різець на верхній щелепі, зліва) виявився зеленим. Можна припустити наявність мідної чи бронзової прикраси, що знаходилася в похованні довгий час поряд зі вказаним зубом і не збереглася. Та характер забарвлення емалі — яскраво-зелений, що міг утворитися й за інших обставин, дає можливість припустити появу такого своєрідного фарбування й у навмисному викриванні зуба якоюсь металеву пластину чи його покриття кольороносними розчинами. Відповідь на ці питання дадуть наступні більш детальні дослідження із залученням методів точних природничих наук.

- та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по ранне середньовіччя)". — Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1999. — С.76.
2. Рудинський М.Я. Клімівка // КЗ ВУАК за 1926 р. — К.: ВУАК, 1927. — С.150; Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава, 1928. — Т.1. — С.44-46.
  3. Супруненко А.Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) // АИП — Полтава, 1990. — С.26-27; Супруненко А.Б. Курганы Нижнего Повороськья. — Москва-Полтава, 1994. — С.21-22,27-29.
  4. Лугова Л.Н. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея // Обл. науч.-практ. конф., посвящ.100-летию со дня М.Я.Рудинского. — Полтава, 1991. — С.38-39.
  5. Гейко А.В., Артем'єв А.В., Сапегін С.В. Катакомбне поховання... — С.79.
  6. Ковалева И.Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). — Днепропетровск. 1989. — С.48.
  7. Ковальова И.Ф. Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов. — Днепропетровск, 1983. — С.10.
  8. Ковалева И.Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века — С.10
  9. Рубжанский А.Ф. Определение по костным останкам давности захоронения трупа. — М.: Медицина, 1978. — С.93-102.
  10. Бьков В. А. Гистология и эмбриология органов полости рта человека. — СПб.: Спец. литература, 1996. — С.151-158.
  11. Пашкова В. И. Очерки судебно-медицинской остеологии (определение пола, возраста, расы по костям скелета человека). — М.: Медгиз, 1963. — С.5-115.
  12. Малеев Ю.Н., Сегада С.П. Методические указания по изучению антропологических материалов при археологических исследованиях. — К.: КГУ, 1988. — С.20-61.
  13. Боровский Е.В. Терапевтическая стоматология. — М.: Медицина, 1989. — С.19-62.
  14. Хорошилкина Ф. Я. Руководство по ортодонтии. — М.: Медицина, 1982. — С.31-110.
  15. Григорьева Л.П. Прикус у детей. — Полтава, 1995. — С.21-35

1. Гейко А.В., Артем'єв А.В., Сапегін С.В. Катакомбне поховання з Полтавщини // М-ли Міжнар. археологічної конференції "Етнічна історія

09.02.2000

× × ×

© Лисенко С.Д.

ПРО ОДНУ ГРУПУ ПОХОВАНЬ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

У 1983 р. експедицією "Славутич" при обстеженні розмивів лівого берега Кременчуцького водосховища біля с.Шушвалівка Глобинського району Полтавської області, в ур."Магдіївка" було виявлено наполовину розмитий курган¹. Курган був розташований неподалік від загону для худоби. Висота до 1 м. Було добре видно рівень похованого чорнозему. Викид глиняний, підіймався до центру кургану.

В 5-6 м на північ від центру, в урвищі кургану виявлене поховання. Скелет залягав у суглинку на глибині 22 м (товща гумусу близько 1,8 м) у випростаному стані на спині, головою на схід, ноги прямі, ліва рука витягнута вздовж корпусу. Права рука неприродно зігнута у лікті в бік хребта. Права половина таза відломилася (?) у праву сторону, в зв'язку з чим права стегнова кістка значно вивернута задньою частиною вгору. Після зняття правої половини таза на середній частині

ліктьової та променевої кісток було виявлено бронзовий браслет (рис.1).

Браслет виготовлений з дроту круглого у перетині, перекрученого у 1,5 оберти; один кінець розклепано у вигляді довгого "листочка", вздовж країв якого із зовнішньої сторони браслета нанесено насічки. Не виключена можливість, що такий самий "листок" був і на другому кінці браслета, але останній, ймовірно, відламався ще у давнину.

С.С.Березанська розглядала браслети з порівняно тонкого, круглого у перетині дроту, звитого у кілька обертів, часто — з розклепаними кінцями, серед характерних знахідок східнотшинецької культури². Пружинний браслет, звитий у 2 оберти з круглого у перетині дроту, що мав на кінцях поперечні нарізки, було знайдено в ур."Багринове" біля с.Вишеньки Бориспільського району Київської області³. Браслет у 3,5 оберти, ви-

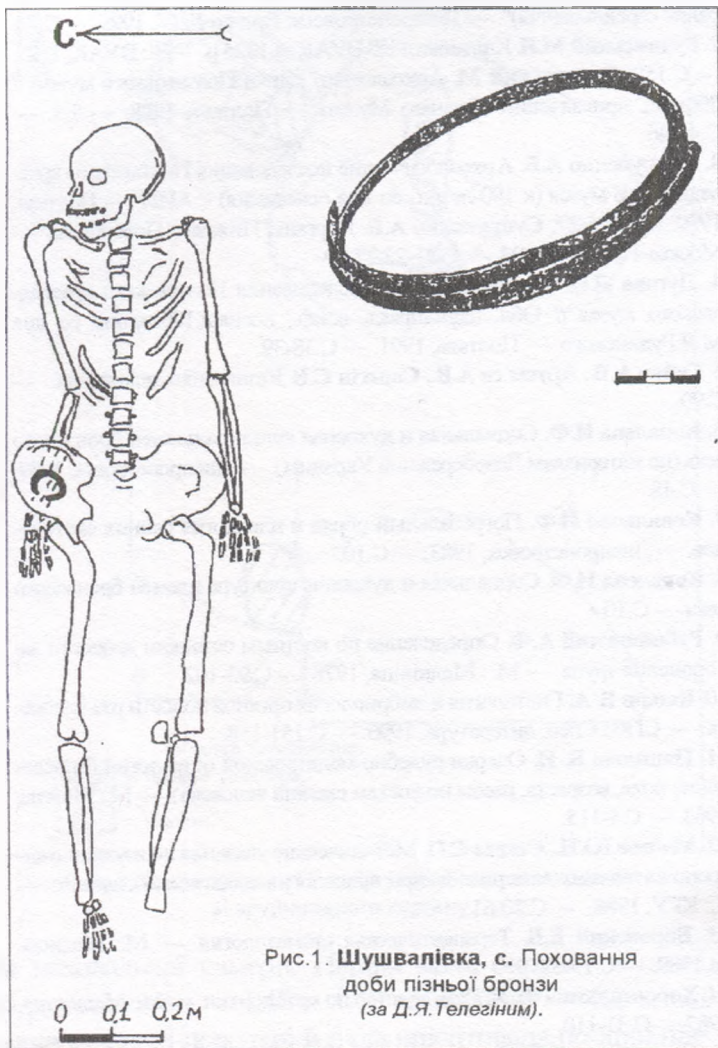

Рис. 1. Шушвалівка, с. Поховання доби пізньої бронзи (за Д.Я.Телегіним).

готовлений з круглого дроту, прикрашений групами косих насічок, знайдено в кургані 1/5 могильника Печера на Вінничині⁴. Багатоспіральні браслети виявлено при кістках руки у Войцехівському могильнику (к.2/п.2, к.5/п.2)⁵. Такі браслети походять з с.Грищенців, Чеботарки, Переяслава-Хмельницького, Суботівського городища⁶. Два браслети в 3 оберти, з напівкруглого дроту знайдено в похованні №1 могильника Малополовецьке-3 у Фастівському районі Київської області. Єдиний комплекс з цим похованням складає випростане на спині поховання №3. Обидва поховання мають радіовуглецеві дати і віднесені до горизонту МП-III (1500-1400 cal. BC).

На Малополовецькому могильнику було виявлено 6 випростаних на спині поховань, 5 з яких орієнтовані на захід, з відхиленням до півдня (№№ 3, 5?, 32, 37, 41). Ще одне поховання, дитяче (№ 55), було орієнтоване на схід, із незначним відхиленням до півночі. Всі випростані на спині поховання Малополовецького могильника розташовані у північній частині дослідженої площі та відокремлені від синхронних з ними скорочених поховань ритуальною ділянкою, створюючи чітку обособлену обрядову групу.

У Середньому Подніпр'ї відома поза 171 скелета у похованнях доби пізньої бронзи (враховуючи КБК). Випростано на спині покладено 25 (менше 15%) скелетів; 13 з них виявлено у Пороссі. На схід з відхиленнями орієнтовано 3 поховання, на південний схід – 1, на південний захід – 4, на захід з відхиленнями – 11, на північний захід – 6.

Черепи скелетів, що лежать на спині, повернуто вправо у 2 випадках, вліво – в 7, у напрямку ніг – в 2. Руки в переважній більшості випадків (12) були витягнуті вздовж тіла⁷; в похованні 32 з Малополовецького – руки розведені у ліктях. Інша позиція рук зафіксована лише у 2 випадках: на Бабиній Горі права рука лежала на крилі таза, ліва була витягнута вздовж тіла; в Жовніному (к8/п.1) права рука витягнута вздовж тіла, ліва – на животі⁸. У 2 випадках (Козаровичі, п.49 та Малополовецьке-3, п.37) кінцівки скелета (в обох випадках дитина) були відсутні. У кістках в похованнях 48 та 55 з Малополовецького було трохи зігнуто праву ногу.

Випростано скелети часто лежать в курганах комарівської культури Подністров'я, однак така поза зовсім не характерна для тшинецької культури в Польщі⁹. Випростані поховання характерні для Висоцького та Гончарівського могильників, однак скелети в них були покладені головою на південь¹⁰. Для тшинецької культури Північної України випростану позу С.С.Березанська вважає нехарактерною¹¹, однак, як бачимо, в лісостеповому Подніпр'ї існує невелика, але досить стійка група випростаних на спині поховань, орієнтованих на захід, рідше – схід.

1. Телегін Д.Я., Нужьї Д.Ю., Яневич А.А. Отчет о работе экспедиции «Славутич» в 1983 г. // НА ІА НАНУ. – 1983/19. – С.3, рис.1, 1-3.
2. Березанская С.С. Средний период эпохи бронзы в Северной Украине. – К., 1972. – С. 85.
3. Тереновжани А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. – К., 1961. – С. 158, рис. 112, 6.
4. Рыбалова В.Д. К вопросу о хронологии некоторых групп памятников эпохи бронзы и раннего железа на Украине // АСГЭ. – № 2. – Л., 1961. – С. 22, 23, рис. 11, 4.
5. Лагодовська О.Ф. Войцехівський могильник бронзової доби на Волині // Археологія. – Т.2. – К., 1948. – С. 71, рис. 3, 5, 6.
6. Березанская С.С. Средний период ... — Табл. XXXIII, 3-4, 8-9.
7. Тереновжани А.И. Предскифский период ... – С.158, рис. 106, 6-8.
8. Березанская С.С. Культура многоваликовой керамики // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1986. – С.18, рис.5, 4.
9. Григорьев В.П., Деткин А.В., Шевченко П.А. Отчет о раскопках кургана Розкопана Могила у с. Жовнино Чернобаевского р-на Черкасской обл. в 1992 г. // НА ІА НАНУ. – 1992/61. – С. 6, рис. 5.
10. Березанская С.С. Средний период ... - С.140.
11. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. – К., 1982. – С. 88, 89.

РІЗНОЧАСОВЕ ПОСЕЛЕННЯ У с.КОВАЛІВКА НА КОЛОМАКУ

Сліди різночасового поселення на дюнах епохи неоліту, енеоліту, бронзи, раннього залізного віку, середини-третьої чверті I тис. н.е. та пізнього українсько-середньовіччя відкриті на території Навчально-виховного комплексу ім. А.С.Макаренка (колишня колонія ім. М.Горького), на першій надзаплавній терасі правого берега р. Коломак, за 50-100 м на захід від Білого будинку, на шкільних навчальних ділянках. При шурфуванні культурного шару не виявлено. Ймовірно, поселення займало вершини підвищень дюнного характеру, пошкоджені у XX ст. оранкою, нашарування на яких були перемішані.

Серед здобутих матеріалів можна виділити дрібні фрагменти ліпного посуду доби неоліту дніпро-донецької культури з рядами накольчастої скошеної гребінцевої орнаментациї, рослинністю і піском в тісті (рис.1, 1-2), уламки пізньоамного ліпного посуду, зокрема, вінця горщиків з комірцевими потовщеннями та відбитками пальців по зрізу, тулубу, відтягнутим валиком з таким же візерунком під вінцем тощо (рис.1, 3-5), плічка великих, напевне, ріпкоподібних ліпних посудин каткомбного часу.

Досить виразним є комплекс черепків культури багатоваликової кераміки, представлений фрагмента-

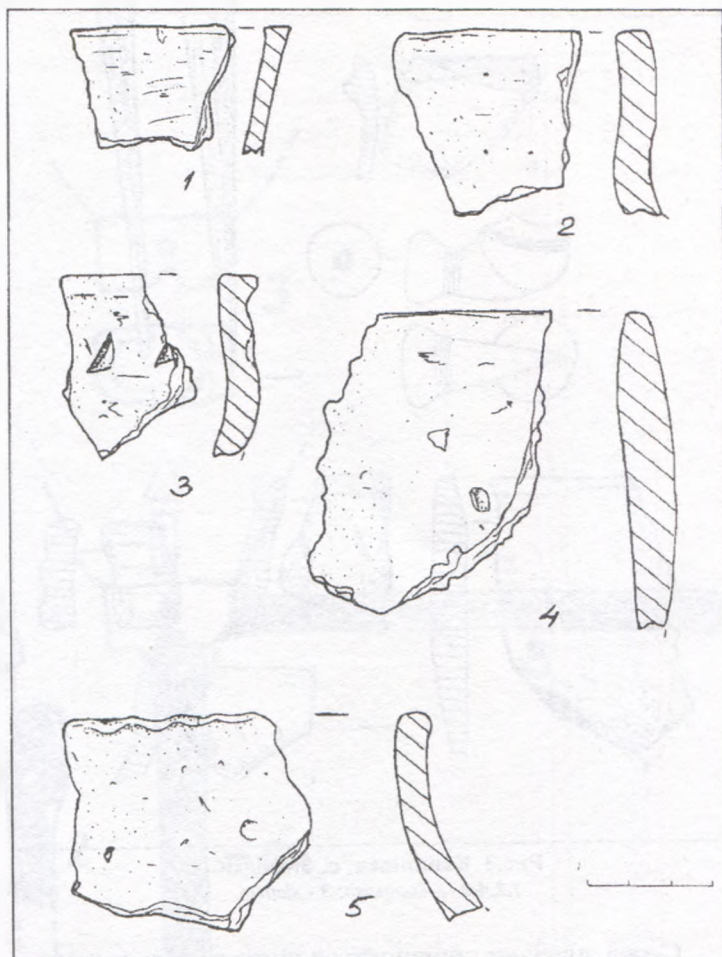

Рис.2. Ковалівка, с. Фрагменти ліпного посуду зрубної культури.

ми вінця і стінок горщиків з пружчастим, пальцево-розчленованим візерунком, що вкриває поверхню горизонтальними і наскісними смугами (рис.1, 6-7). Немало виявлено й уламків ліпних горщиків зрубної культури — банкоподібних посудин різного профілювання (рис.2, 1-5; 3, 5).

З матеріалів епохи пізньої бронзи варто відзначити фрагменти посуду бондарихинської культури (рис.3, 6, 8), поодинокі уламки ліпних посудин фіналу бронзового віку (рис.1, 8).

Досить виразна група знахідок належить скіфському часу, відзначаючи місце короткочасного стійбища кочівників на лівобережжі Коломака, — вінця горщиків, прикрашені наліпним валиком з пальцевими зачіпами та характерними наскрізними проколами під зрізом вінця (рис.4, 1). Вирізняється уламок ручки черпака скіфської доби, орнаментований врізним візерунком, що складається з прямокутника, розділеного по діагоналі двома лініями, котрі утворюють чотири трикутники. Нижній і верхній — заштриховані косими прокресленими лініями, інші — вільні (рис.4, 2). Черпаки з такою орнаментациєю набули поширення на лісостепових пам'ятках Поворскля та Дніпровського Лівобережжя¹.

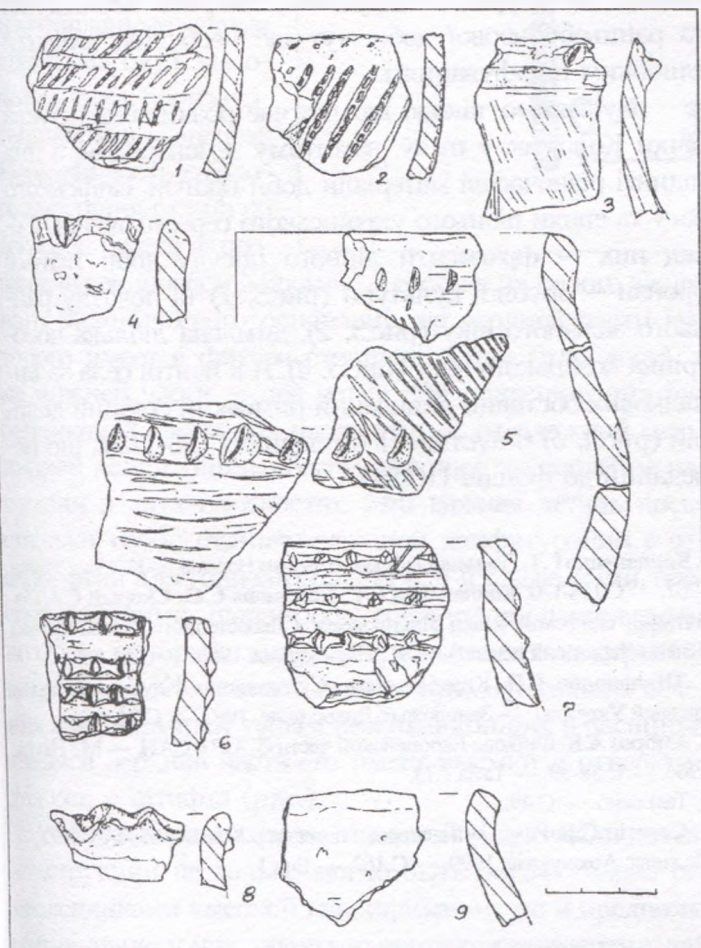

Рис.1. Ковалівка, с. Уламки кераміки доби неоліту - бронзи, скіфського часу і середини третьої чверті I тис. н.е.

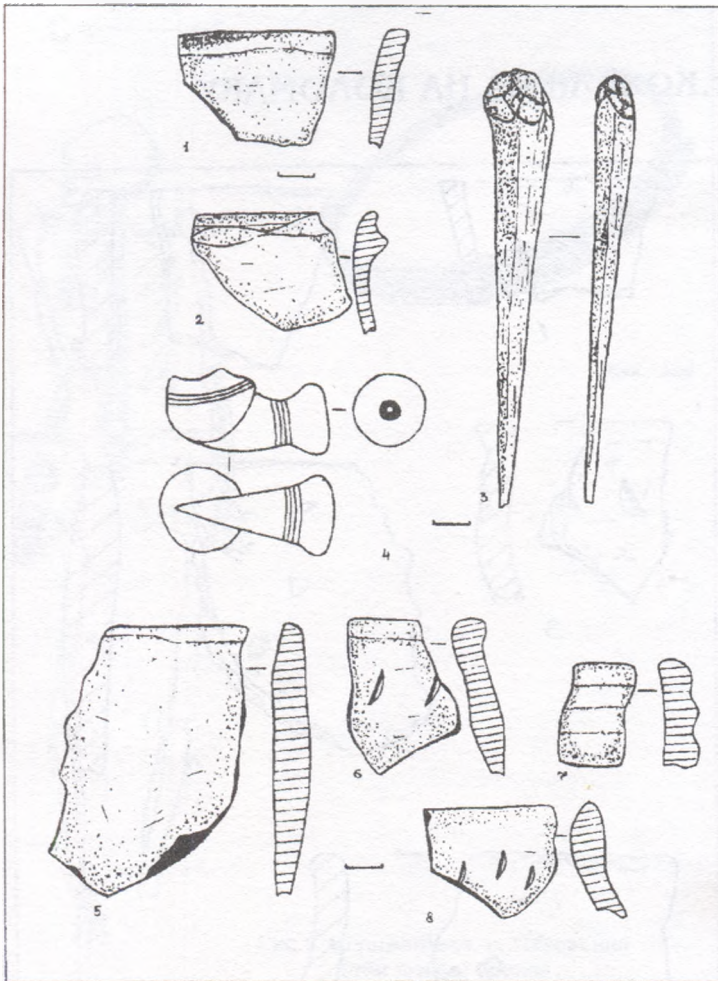

Рис.3. Ковалівка, с. Знахідки.
1,2,4-8 — кераміка; 3 - кістка.

Серед знахідок вирізняється вінце та кілька стінок ліпних горщиків середини - третьої чверті I тис. н.е. (рис.1, 9). До часу пізнього українського середньовіччя можна віднести залізне кресало кораблеподібних обрисів (рис.4, 3), характерної для гетьманської доби форми, яке можна датувати XVII-XVIII ст.²

З випадкових знахідок відзначимо проколку, виконану на грифельній кістці коня (рис.3, 3), та бронзову застібку-фібулу фіналу середньосарматської доби — II ст. н.е. (рис.4, 4). Найближчі аналогії таким виробам зустрічаються на території Панонії³.

Варто назвати й ще одну випадкову знахідку — фібулу сарматської доби, виявлену на північний схід від села, на правому березі Коломака, за 0,45 км на північний захід від "Йосипенківського ставка". Фібула належить до майже "класичних" типів лучкових одночленних підв'язних застібок з подвійною пружиною і широким приймачем (рис.4, 5). Вона має високо підняту спинку у вигляді стрімкої дуги, виконаної з масивного стрижня, яка круто спускається до пружини з нижньою тягивою. Спинка прикрашена 7-ма завитками з дроту. Фібула належить до групи північнопричорноморських зразків застібок фіналу середньо- чи початку пізньосарматської доби, які були поширені у другій половині II - на початку III ст. н.е.⁴

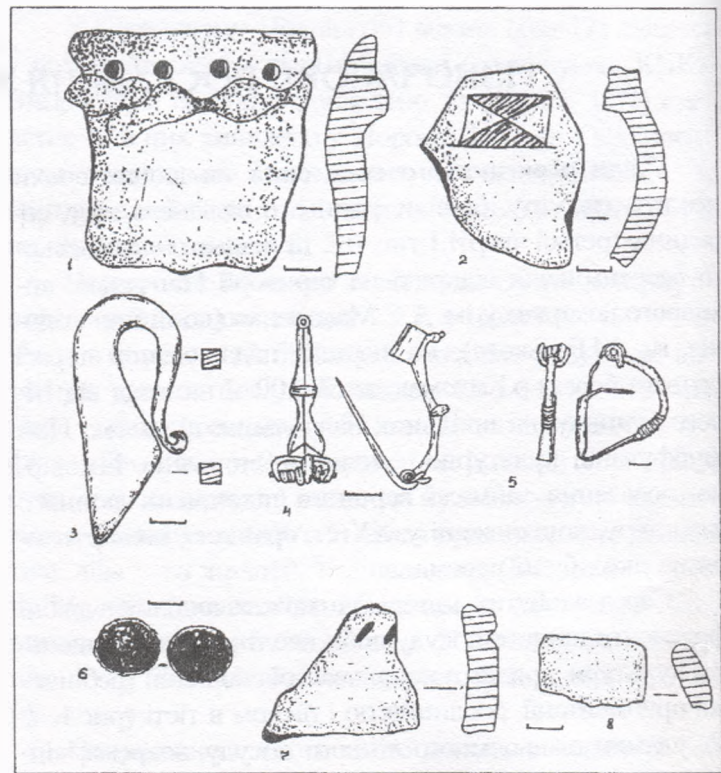

Рис.4. Ковалівка, с. Знахідки з поселення та місцезнаходжень на території села.
1,2,7,8 — кераміка; 3 — сталь; 4,5 — бронза; 6 — срібло.

Обстежена пам'ятка належить до різночасових поселень з культурними нашаруваннями від епохи неоліту до XVII-XVIII ст., окремі ділянки яких пошкоджені будівництвом споруд навчально-виховного комплексу. Культурні нашарування, зокрема неолітичної та ранньобронзової доби, тут ще необхідно виявити глибоким шурфуванням.

Зауважимо також, що під час розчищення русла річки Коломак, у піску, намитому земснарядом, з dna підняті різночасові матеріали доби бронзи, скіфського часу та епохи пізнього українського середньовіччя. Серед них — фрагменти ліпного посуду доби пізньої бронзи — зрубної культури (рис.3, 1) та початку раннього залізного віку (рис.3, 2), димлена лопька-носогрійка козацького часу (рис.3, 4). А в центрі села за випадкових обставин виявлений римський срібний денарій (рис.4, 6) Фаустини II Молодшої (156-175)⁵, що переданий до фондів ЦОДПА.

1. Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — К.: Наук. думка, 1967. — С.118-120; Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорий С.А. Пам'ятники скифської епохи Дніпровського Лесостепного Правобережжя (Киево-Черкаський регіон). — К.: Наук. думка, 1989. — С.54-56.
2. Шоповалов Г.И. Корабли веры: Судходство в духовной жизни древней Украины. — Запорожье: Дикое поле, 1997. — С.84.
3. Амброз А.К. Фибулы Европейской части СССР // САИ. — М.: Наука, 1966. — С.38-39. — Табл.7.13.
4. Там само. — С.49.
5. Сапегін С.В. Римський денарій з пониззя р.Коломак // ПА3-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.162. — Рис.1.

УНИКАЛЬНОЕ ИЗДЕЛИЕ РЕМЕСЛЕННИКОВ СКИФИИ

Среди древностей скифской эпохи хорошо известны культовые наверхшия. Они неоднократно упоминаются в общих работах, им посвящены и специальные исследования¹, но до сих пор никто не обратил внимания на то, что среди этих наверхший имеются уникальные изделия, документирующие высокий уровень развития ремесел в лесостепной Скифии. К числу этих наверхший относятся четыре экземпляра, найденные при раскопках 1897 г. в кургане № 1 у с. Волковцы в Посулье². Эти наверхшия представляют собой сложные биметаллические изделия, изготовленные двумя специалистами высокого класса: бронзолитейщиком и кузнецом. Верхняя часть каждого наверхшия отлита по восковой модели из оловянисто-свинцовистой бронзы³ и состоит из полого ажурного биконического основания, на верхней части которого имеется фигура стоящего оленя (или лося), а на нижней части — две петли для подвешивания бубенчиков и бронзовая часть втулки от сложной шарнирной конструкции, обеспечивающей закрепление наверхшия в двух плоскостях. Эта важная деталь представляет собой отливку сложной конфигурации с отверстиями для горизонтальной оси и с выемками, обеспечивающими шарнирное соединение с железным штырем, который, видимо, привязывался к деревянному брусу. Железный штырь прямоугольного сечения заканчивается тупым нижним концом, а расширяющаяся верхняя часть его имеет выемки и отверстия для оси и штифта (рис.).

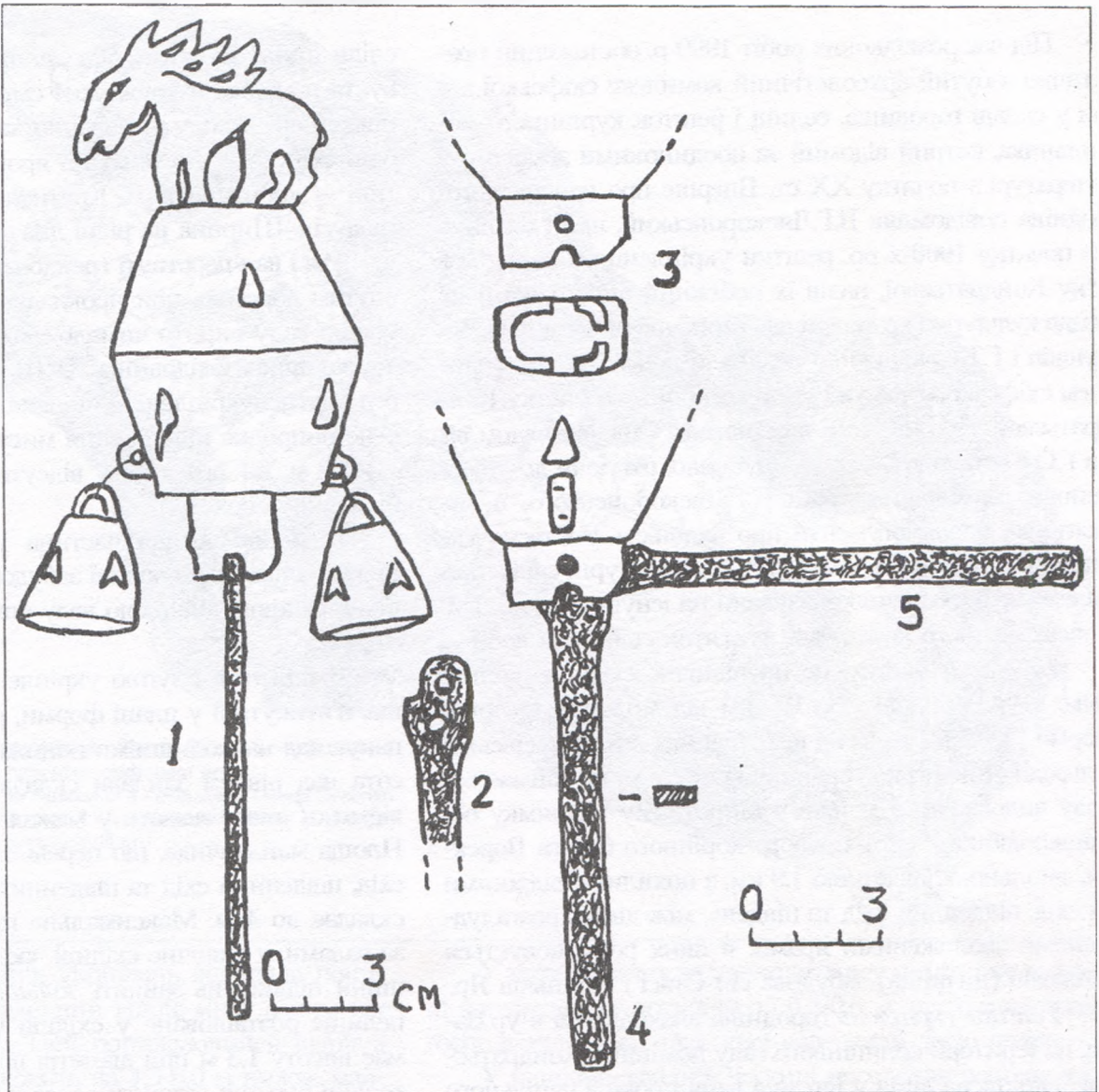

Рис. Волковцы, курган № 1.

1 - общий вид наверхшия (ИМИУ, инв. № Б.32-100); 2 - головка железного штыря; 3 - бронзовая втулка для соединения с железным штырем; 4 - положение штыря в первой позиции; 5 - положение штыря во второй позиции.

точное сопряжение деталей сложной шарнирной конструкции. Все это было осуществлено местными лесостепными ремесленниками в IV в. до н. э. Выявление наверхший, устройство которых предусматривало возможность закрепления их в двух положениях, заставляет возвратиться к спорному вопросу о назначении и способах использования наверхший. Возможно, они прикреплялись к брусам погребальной повозки.

Изготовление столь сложной биметаллической конструкции не только могло быть осуществлено ремесленниками высокой квалификации, но и предполагает наличие у них какого-то чертежа с размерами, так как двум разным специалистам надо было обеспечить

1. Ильинская В.А. О скифских наверхшиях // Археология. — К., 1963. — Т. XV. — С. 33-60; Переводчикова Е.В. Типология и эволюция скифских наверхший // СА. — М., 1980. — № 2 — С. 23-44; Косиков В.А. Производство бронзовых художественных изделий в Скифии в VII-V вв. до н.э. — Донецк, 1994. — С. 158.
2. Ханенко Б.Н. и В.И. Древности Приднепровья. — К., 1899. — Вып. II. — № 234.
3. Барцева Т.Б. Цветная металлообработка скифского времени. — М., 1981. — С. 64.

ГОРОДИЩЕ СКІФСЬКОГО ЧАСУ В с.СТАСІ У СЕРЕДНЬОМУ ПОВОРСКЛІ (попереднє повідомлення)

Під час розвідкових робіт 1999 р. обстежений практично забутий археологічний комплекс скіфської доби у складі городища, селищ і решток курганного могильника, котрий відомий за поодинокими згадками у літературі з початку ХХ ст. Вперше про наявність городища повідомляв В.Г.Ляскоронський, який оглянув на початку 1900-х рр. рештки укріплення у парку маєтку Кондратьєвої, навів їх побіжний опис, хоча й не подав культурно-хронологічної атрибуції пам'ятки¹. І.І.Ляпушкін і Г.Т.Ковпаненко називали цей комплекс селищем скіфського часу на місці колишнього маєтку Кондратьєвої². Про кургани в околицях Стасів повідомляла Г.О.Сидоренко³. О.Б.Суцруненко, готуючи до друку репринтне видання праці В.Г.Ляскоронського, в коментарях навів аргументи про наявність у Стасях укріплення скіфського часу⁴. Отже, літературні свідчення далеко не однозначно вказували на існування поблизу Стасів значного комплексу пам'яток скіфської доби.

Городище обстежене на північно-східній околиці села, в ур.Вергузівка, за 0,8 км від молочно-товарної ферми і в 0,5 км на захід від с.Слиньків Яр Стасівської сільради Диканського району (рис.1). Воно займає основу видовженого майже у широтному напрямку останцеподібного мису правого корінного берега Ворскли, загальною довжиною 1,9 км, з похилими відрогами на схід, південний схід та південь, між двома розгалуженими зволоженими ярами, в яких розташовується заплава (низинна) забудова сіл Стасі і Слиньків Яр.

Рештки укріплень городища знаходяться в ур.Вали, на території колишнього саду поміщиці Кондратьєвої. Укріплена лінія у вигляді валу і рову з напільного боку перетинає вузький перешийок мису у напрямку північний схід — південний захід на протязі 220 м. Краще всього збереглася північно-східна ділянка укріплень (до польової дороги), довжиною 135 м. *Вал* городища, висотою 3,2-4,3 м від напільного рівня денної поверхні, має підтрикутний у перетині переріз, із закругленою вершиною. В основі ширина валу складає 6,5-9,0 м, місцями — 12,0 м; ширина його по верху — не перевищує 1,5-2,0 м; крутизна схилів досягає 45-50 градусів. Ще В.Г.Ляскоронським на плані відзначено 6 курганоподібних підвишень у масиві валу, що утворилися внаслідок прокладання польових доріг ХVІІ - початку ХХ ст., коли масив валу петинаяся пляхом. На сьогодні таких підвишень залишилося 5. Південно-західна смуга решток валу (від неї В.Г.Ляскоронський в 1901 р. бачив 3 підвищення) частково знівелювана, утворюючи рештки оплилого валоподібного підвищення висотою до 1,5 м.

З напільного північно-західного боку валу споруджено *рів*. Його ширина не перевищує 9-13 м, частіше — 6-8 м. Глибина рову досягає 1,5-2,0 м, залишаючи

сліди оплиlosti та прокладання доріг. Рів прослідковується майже вздовж усієї смуги укріплень, тільки з південного заходу він значно заораніший, переходячи біля схилу мису в новітній яр. Форма рову у перетині — коритоподібна. Крутизна схилів рову — 20-30 градусів. Ширина на рівні дна — 2,0-3,0 м.

Рів і вал перетнуті грейдовою, із щебневим покриттям дорогою, при прокладанні якої у 1980-х рр. в масиві валу вирито чимало людських кісток, напевне, від залишків кладовища ХVІІІ - початку ХІХ ст. Перед смутою укріплень, з північно-східного боку, відзначене природне підвищення мису, з перепадом висот у 1,3-2,5 м, де практично відсутні культурні залишки будь-яких епох.

Південно-західна частина укріплень пролягає у межах сільської та дачної забудови. Під крайньою північно-східною ділянкою валу розташовується ще одна садиба.

Відділений смугою укріплень *майданчик* городища, п'ятикутної у плані форми, розміром 400 x 700 м, панує над навколишніми пониженнями ярів. Його висота над рівнем заплави складає 80-84 м, абсолютні відмітки висот лежать у межах 167,9-170,1 м (рис.1). Площа майданчика, що перевищує 28 га, має ухил на схід, південний схід та південний захід. Перепад висот складає до 4 м. Максимальне підвищення відзначене за валами, у північно-східній частині майданчика. Вершини підвишень зайняті *зольниками*. Найбільше попелище розташоване у східній частині майданчика і має висоту 1,3 м при діаметрі понад 55 м. Через багаторічні бур'яни виявити всі зольники не було можливості, хоча зафіксовано 5 таких підвишень висотою 0,4-1,0 м і діаметром 15-30 м (рис.1).

У південній частині городища прокладена дорога. З південно-східного боку майданчика помітні решки оплилої смуги *валу* і *рову*, найкраще збережені з північного боку. Тут висота валу не перевищує 1,0 м, ширина в основі — 7-8 м. Щодо рову, то його рештки ледве помітні за глибиною в 0,3-0,4 м шириною 8-10 м. Південна частина цієї лінії укріплення знищена кар'єром цегельного заводу, що функціонував у 1960-1980-х рр, хоча насипи глини укладені, певно, на рештках валу.

З південного сходу вузький перешийок з'єднує майданчик городища з черговим розширенням мису, зверненим до ріки. Тут, за 0,10-0,12 км на південний схід від решток оборонної лінії, простежується заорана лінія укріплень передгороддя, що паралельною смугою довжиною в 0,1 км перетинає перешийок. Висота валоподібного підвищення складає 0,3-0,6 м, його ширина — 1,5-2,0 м. Форма валу — у вигляді низького сегмента. З південно-східного напільного боку помітні сліди заглиблення рову.

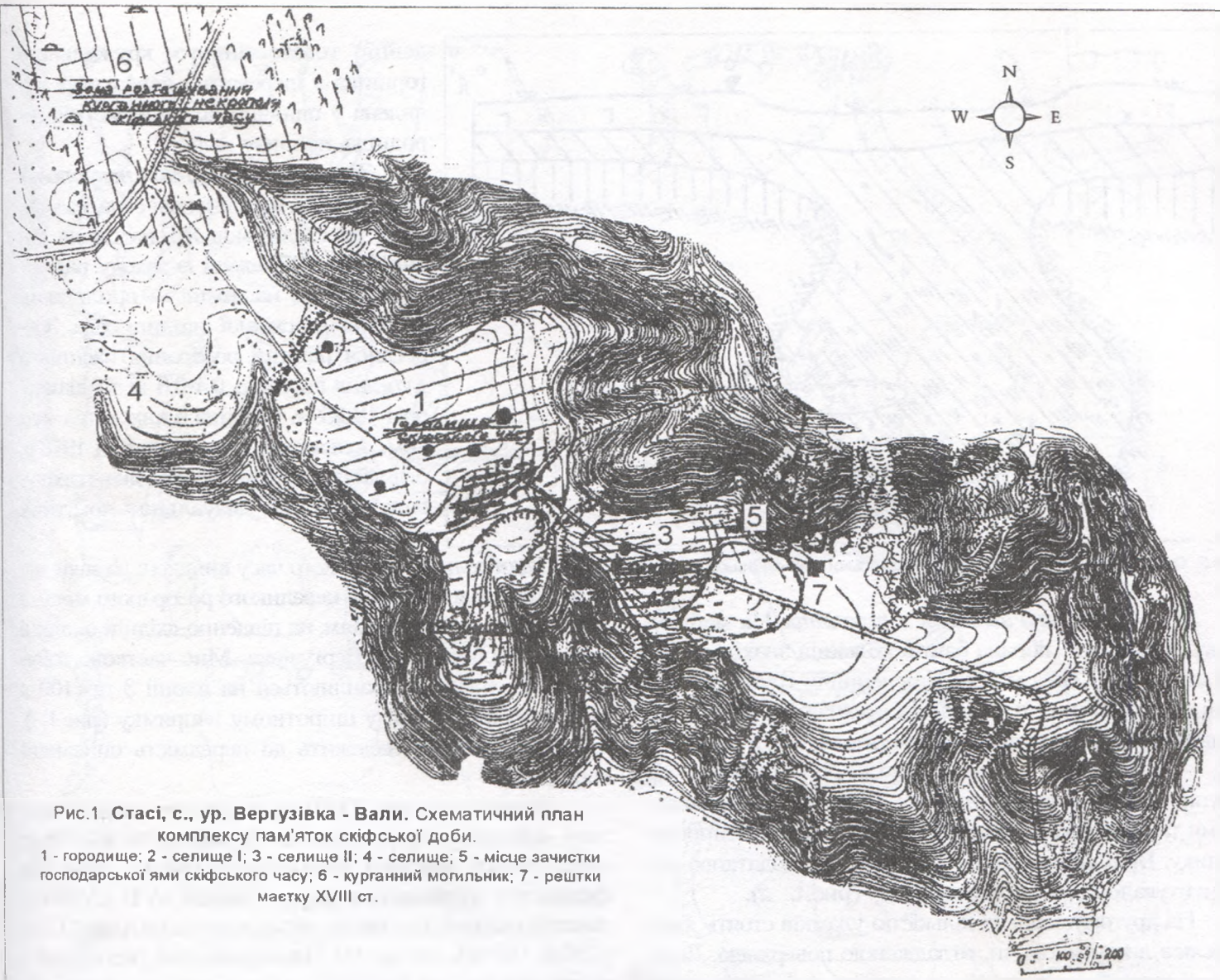

Рис.1. Стасі, с., ур. Вергузівка - Вали. Схематичний план комплексу пам'яток скіфської доби.

1 - городище; 2 - селище I; 3 - селище II; 4 - селище; 5 - місце зачистки господарської ями скіфського часу; 6 - курганний могильник; 7 - рештки маетку XVIII ст.

Селище I. Друга лінія укріплень відділяла пониження майданчика і південний відріг мису з ним від основного масиву мису. Цей понижуючийся відріг з крутими схилами, що лежить на 1,5-6,0 м нижче майданчика городища, був зайнятий селищем. У плані він має підтрикутну форму, з абсолютними висотами 164,2 та 157,9 м. З півдня — пошкоджений спорудами і кар'єром колишньої цегельні. Розміри відрігу, видовженого у меридіальному напрямку, становлять 200-230 x 400 м, площа — 7,5 га, з урахуванням знищеної господарськими роботами ділянки — 6 га (рис.1). Крім численних культурних залишків, на селищі помітні рештки трьох розораних попельниць висотою 0,3-0,4 м та діаметром 10-16 м.

Селище II. Ще одне селище-передгороддя знаходиться на плато східного відгалудження мису, перед лінією валів зі сходу. Воно займає західну частину відрігу, розміщуючись на найвищій ділянці плато мису, висотою близько 80 м від рівня заплави (абсолютні позначки 161,8-163,1 м). Селище займає площу підтрикутної у плані форми, а саме 300 x 350 м — близько 10 га (рис.1), від якої на південний схід тягнеться шлейф поодиноких знахідок подрібненої кераміки, уламків обмазки, тваринних кісток тощо від господарської зони цього поселення (площа 200 x 250 м — до 5 га).

У відслоненнях та урвищах мису помітні культурні нашарування потужністю 0,4-0,6 м, в т.ч. зачищена господарська яма, опис якої наведений дещо нижче.

У північно-західній частині поселення розташовані 2 попельниці висотою 0,25-0,40 м і діаметром 18-25 м, одне з яких перетнуто польовою дорогою до Ворскли. На південно-західному схилі цієї ділянки мису, на площі 0,02 га (10 x 20 м), масово зустрічаються подрібнені уламки ліпного посуду скіфської доби. Зачисткою тут відзначена потужність дернового культурного шару в 0,10-0,15 м.

Господарська яма № 1. Виявлена у відслоненнях на межі в'їзду до колишнього кар'єру цегельні, у північній частині поселення, над с.Слиньків Яр. Вона збереглася наполовину (рис.2). Зачисткою встановлено, що даний об'єкт був грушоподібної в перетині форми, з вузькою горловиною, округлою у плані. Яма мала глибину 1,46 м від рівня сучасної поверхні та на 1,05 м була впушена у материк. Найменший діаметр горловини — 0,62 м, діаметр найбільшого розширення ями, яке припадає на нижню частину — 1,3 м. Заповнена чорноземом із домішками попелу. У приденній частині простежений затічний прошарок глини. У ямі знайдено уламки ліпних горщиків, серед яких виділяється вінце, прикрашене пальцевими вдавленнями під краєм зрізу та проколами (рис.3, 5).

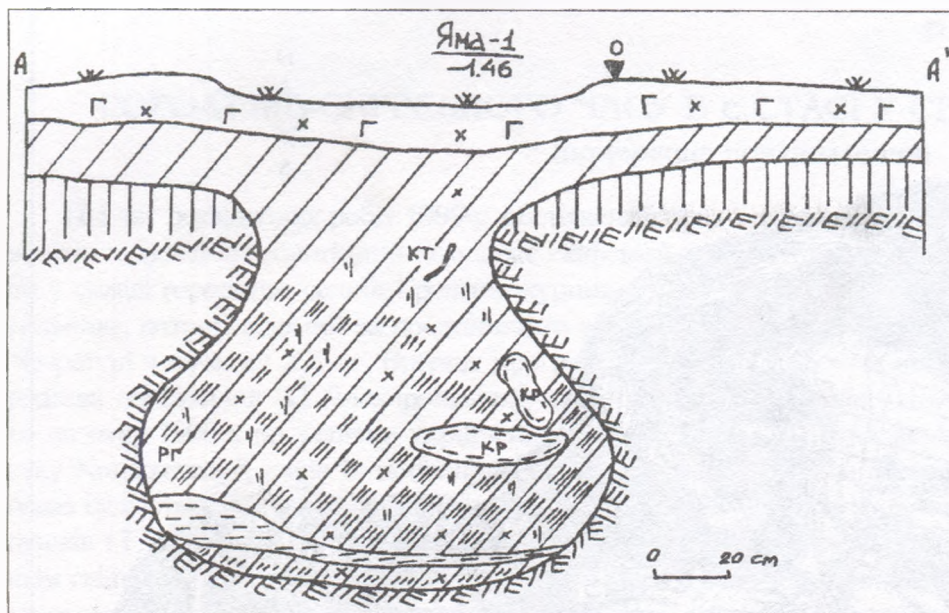

Рис.2. Стасі, с. Профіль зачистки господарської ями скіфського часу.

Характеристика знахідок з городища На майданчику укріплення зібрана багата колекція знахідок VII-III ст. до н.е. Серед них найчисленнішу групу складають уламки ліпних *горщиків*. Їх можна поділити на декілька груп: банкоподібні, профільовані і, найчисленніші, — слабкопрофільовані (рис.3,1,3,9). Останні дві групи горщиків прикрашалися пальцевими вдавленнями та проколами під зрізом вінець або по наліпному валику. Виділяється вінець горщика, що додатково орнаментувалося насічками по зрізу (рис.4, 2).

На другому місці за кількістю уламків стоять ліпні *миски* з лискованою чи заглаженою поверхнею. Деякі з них мали діаметр до 46 см (рис.3,4, 4,4). Вони орнаментувалися наколами, нанесеними з внутрішньої сторони, та наліпами — із зовнішньої, у вигляді невеликих шматочків чи пружечок глини. Значною серед знахідок є група фрагментів ліпних лискованих *черпаків*. Деякі з них прикрашені врізним візерунком у вигляді заштрихованих трикутників, по кутах яких знаходилися крапкоподібні заглиблення (рис.3,10). Діаметр вінець черпаків — у межах 11-14 см. Від них збереглися і частини ручок з циліндричними відростками (рис. 4,3).

До інших типів посуду належать два фрагменти вінець *гличиків*, один з яких прикрашений пунктирними вдавленнями під внутрішнім краєм зрізу вінця (рис.3, 12).

Типова знахідка на поселеннях скіфського часу — обточені керамічні *кружечки* округлої форми, виготовлені зі стінок посуду, два з яких діаметром 3,5 та 3,6 см виявлені й у Стасях (рис.3,27).

Крім того, із зольника у східній частині городища походить точило з плитки кварцитового пісковика підпрямокутної у плані форми (рис.4, 5), що має дуже виразні сліди підправки металевих виробів на одній з довгих сторін. Цей виріб зроблений з уламку пісковикової тарелі. Ще один абразивний камінь з пісковика, пірамідальної форми, висотою 6,0 см, виявлений на сусідньому попелищі (рис.4, 1).

Очевидно, певний час на городищі проживали носії *черняхівської культури*. Свідчення тому — частина

денця товстостінного кружального горщика з шерехатою поверхнею, виявлена у північно-західній частині городища, поблизу валів.

Залишки курганного некрополю.

Знаходяться на північ від села, вздовж шосе на с.Слиньків Яр, на площі понад 40 га. Обмежені із заходу радгоспним садом, на півдні — прилягають до північно-східної околиці села. Збереглися рештки розораних насипів 5 курганів висотою 0,4-0,6 м та діаметром 18-25 м. Частина з них — під садком. Зазначимо, що ці кургани 1976 р. оглядала Г.О.Сидоренко, яка нарахувала тут 11 візуально помітних насипів⁷.

Сліди селища скіфського часу виявлені на захід від городища, вздовж схилу невеликого розораного мису, в його основі з укріпленням, на південно-східній околиці села, на шляху до ур.Вергузівка. Мис частково забудований. Знахідки трапляються на площі 3 га (100 x 300 м), орієнтованій у широтному напрямку (рис.1,4). Селище, напевно, належить до передмість описаного городища.

Залишки маєтку XVIII ст. У південно-східній частині майданчика городища, на східній смузі валу концентруються знахідки пізньосередньовічної доби. Це фрагменти кружального посуду і кахлів XVII-XVIII ст., шматки скляних віконниць, що залягають на площі 1,5 га (100 x 150 м), які ще В.Г.Ляскоронський пов'язував з рештками маєтку Кочубеїв, тобто однієї із відомих садиб В.В.Кочубея — полтавського полковника першої третини XVIII ст. Про це може свідчити універсал гетьмана І.Скоропадського: "...пана Василя Кочубея, знатного товарища войскового, до усміт войскових спосовного и заохочаючи его до оныхъ, надасть єму в подданское владѣние село Стасовцеъ, в полку Полтавском зостающее, прежде село в области Григория Герцика..."⁸. Після смерті полтавського полковника В.В.Кочубея цей маєток разом із селом Стасівцями переходить до його сина — Семена Васильовича Кочубея (1725-1779), який був генеральним обозним в уряді гетьмана К.Розумовського.

Серед матеріалів козацької доби відзначимо керамічну п'яцьку-свистунець, виготовлену з каолінової глини, у вигляді тулуба пташечки, очевидно, з відбитою голівкою, скол від якої був обточений та загладжений (рис.4, 6). Вона виявлена на східній частині решток укріплення городища.

Фундаменти кам'яниці відкриті на схід від городища, біля північного краю мису із селищем II. Вони розташовані неподалік від насипу відвалів колишнього кар'єру із абсолютною позначкою 160,2 м (рис.1,7). Площа цієї садиби, вірогідно, становила 40 x 50 м. Посеред дворища помітний просів заплилого колодязя діаметром близько 2 м. Виявлені матеріали (скляна віконниця і уламок кахлі) належать до XVIII ст.

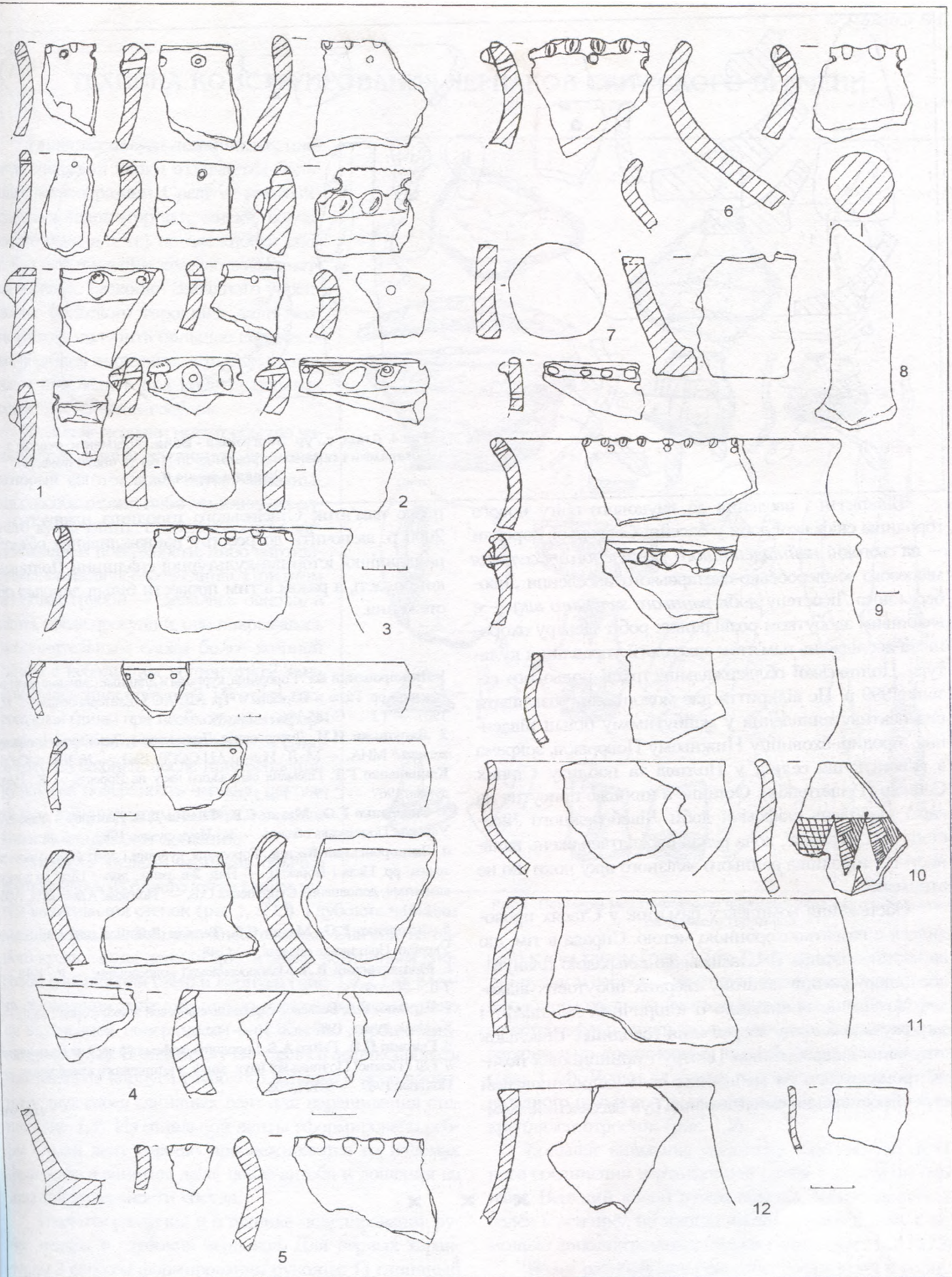

Рис.3. Стасі, с., ур. Вергузівка - Вали. Уламки піпного посуду скіфського часу.

Рис.4. Стасі, с., ур. Вергузівка - Вали. Фрагменти виробів з кераміки і каменю скіфської доби (1-5) та епохи пізнього середньовіччя (6).

Відкриття і введення до наукового обігу нового городища скіфської доби у басейні Середньої Ворскли — на сьогодні *найпівденнішого укріпленого поселення* місцевого землеробсько-скотарського населення Лівобережного Лісостепу доби *раннього залізного віку* — є важливим здобутком розвідкових робіт Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації польового сезону 1999 р. Це відкриття дає можливість розглядати перспективу виявлення у майбутньому більш південних городищ-сховищ у Нижньому Поворсклі, зокрема в районі куша селищ у Полтаві та поблизу Старих Санжар (Решетняків). Останнє з них вже присутнє на карті укріплень скіфської доби Лівобережного Лісостепу Б.А.Шрамка⁷, хоча реальних підтверджень наявності тут городища раннього залізного віку поки що не отримано⁸.

Обстеження комплексу пам'яток у Стасях проводилося з пам'яткоохоронною метою. Справа в тім, що на частині селища II Стасівською сільрадою планувалося спорудження полігону твердих побутових відходів, що значно пошкодило б історичний ландшафт і загрожувало б стану збереження городища. Внаслідок втручання співробітників Центру і принципової позиції громадськості та мешканців села запропонований проєкт розміщення сміттєзвалища був відхилений. Ком-

плекс пам'яток Стасівського городища планується у 2000 р. включити до реєстру найважливіших об'єктів найдавнішої історико-культурної спадщини Полтавської області, а разом з тим провести більш детальні обстеження.

1. Ляскоронський В.Г. Городища, кургани і довгі (змиеві) вали по течію рр. Пела і Ворскли // Тр. XIII АС в Катеринославе. — М. 1907. — Т.І. — С.185-186. — Рис.39.
2. Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104. — С.135; Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — К.: Наук думка, 1967. — С.15. — Рис.1, 38.
3. Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — К.: Наук думка, 1982. — С.48.
4. Ляскоронський Василь. Городища, кургани і довгі (змиеві) вали за течію рр. Пела і Ворскли. — Вид. 2-е, репр., доп. / Підг. до друку, коментарі, доповнення Супруненка О.Б. — Полтава: Археологія, 1995. — С.51.
5. Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — С.48.
6. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — К., 1910. — Т.ІІ. — С.529.
7. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наук думка, 1987. — С.21. — Рис.1.
8. Гавриш П.Я., Гейко А.В. Городища скіфського часу на Полтавщині // ТДП Першої Полтавської наук. конф. з історичного краєзнавства. — Полтава, 1989. — С.107, 108.

15.03.2000

× × ×

ТЕХНИКА КОНСТРУИРОВАНИЯ ЧЕРПАКОВ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ

Глиняная посуда лесостепных племен скифской эпохи отличается большим разнообразием. Среди её многочисленных видов (горшки, миски, корчаги, черпаки и т. п.) по сложности способов изготовления заметно выделяются черпаки. Раскопки Западного укрепления Бельского городища дали возможность получить большое количество образцов керамики, которые позволяют проследить ряд конструктивных особенностей этих сосудов.

Бельские черпаки имеют обычно чашевидный корпус различной глубины, который изготовлялся двумя основными способами: они либо лепились из одного куска глины с последующим заглаживанием поверхности, либо изготовлялись из двух слоев глины. При этом из более грубой — делалась основа, а затем, после просушки, она покрывалась дополнительным слоем более жирной глины с небольшим количеством мелких отощающих примесей. Из этого, второго, слоя глины при необходимости формировали ребро и венчик черпака (рис. 1, 4, 5, 6, 7). Наконец, после прикрепления ручки, вся поверхность черпака покрывалась тонким слоем ангоба, который хорошо поддавался лощению.

Корпуса мелких черпаков обычно изготовлялись из одного куска глины путём вытягивания стенок (рис. 1, 9, 15). Глубокие черпаки выполнялись в несколько иной технике. Вначале из одного куска глины лепили дно, а затем ленточным способом наращивали стенки корпуса (рис. 1, 1, 2, 4, 5). Места соединения лент тщательно заглаживались, однако на внутренней поверхности они обычно хорошо видны (рис. 1, 1, 2). В одном случае удалось зафиксировать изготовление корпуса глубокого черпака с использованием двух слоев глиняных лент для наращивания стенок (рис. 1, 3). Из отдельной ленты сформировано ребро. Стыки лент хорошо прослеживаются на изломах фрагмента и заметны даже после ангоба и лощения на лицевой поверхности сосуда.

Имеются различия и в технике моделирования ручек мелких и глубоких черпаков. Для первых характерны 3 способа формирования рукоятки: 1) глиняный валик заготовки перегибался пополам, к нему присоединялся отросток (рис. 1, 12); 2) одна часть ручки формировалась вместе с отростком, а затем присоединялась ко второй части ручки, изготовленной из отдель-

Рис. 1. Примеры моделирования черпаков Западного укрепления Бельского городища.

ного куска глины (рис. 1, 16); 3) изготовление двух частей ручки и отростка из отдельного куска глины с последующим соединением элементов (рис. 1, 10). Изредка встречаются ручки, основа которых состоит из двух параллельно соединенных цилиндрических заготовок (рис. 1, 14). Ручки глубоких черпаков обычно состоят из одного цельного глиняного валика, к которому прикреплялся отросток (рис. 1, 2).

Большое внимание уделялось обеспечению прочного соединения вертикальной ручки с корпусом черпака. Верхний конец ручки обычно просто примазывался к венчику, но иногда прикреплялся к нему с помощью дополнительных кусков глины (рис. 1, 2, 10, 12).

Более разнообразны способы соединения с корпусом нижней части ручки. Обычно нижний конец ручки приставлялся к корпусу черпака и вокруг закреплялся дополнительным слоем глины (рис. 1, 11-13, 15), который не всегда удавалось прижать достаточно плот-

но. В этих местах тогда бывают заметны пустоты (рис. 1, 12,14). Подобная техника прикрепления ручек была наиболее распространена и прослеживается на фрагментах черпаков, найденных на других поселениях лесостепи¹.

Второй способ прикрепления рукояти заключался в том, что стенка чашечки черпака пробивалась и в полученное округлое отверстие вставлялась нижняя часть ручки в форме глиняного валика (рис. 1,1,8), который с внутренней стороны примазывался к стенке.

В других случаях нижний конец ручки имел выступающий глиняный шип (рис. 1,9), который втыкался в стенку корпуса сосуда и иногда пронизывал его насквозь. В последнем случае конец шипа расплющивался и напоминал головку заклёпки. Если шип не протыкал стенку насквозь, то на внутренней стороне корпуса черпака образовывалась только небольшая выпуклость (рис. 1,9). Ручки сосудов с выступающими глиняными шипами, предназначенными для удобства соединения с корпусом, фиксируются еще с предскифского времени². В некоторых случаях нижняя часть

ручки и корпус скреплялись деревянными вставками в виде прутиков, которые при обжиге выгорали, оставляя соответствующие пустоты. Такой способ соединения встречен и на Люботинском городище³.

В целом, для всех способов изготовления черпаков раннескифского времени характерно тщательное соединение отдельных элементов, покрытие поверхности сосуда дополнительным, более жирным слоем глины для увеличения водонепроницаемости, подготовки к лошению и скрытию различных дефектов, заметных на поверхности, а также для придания изделию окончательной формы.

1. Соколова Л.М. Супруненко О.Б. Деякі археологічні знахідки з території Полтавщини (3 нових надходжень до фондів ЦОДІА) // АЛУГ. — Полтава, 1997. — Ч.1-2. — С.90. — Рис. 1,7.

2. Мелюкова А.И. Культуры предскифского периода в лесостепной Молдавии // МИА. — М., 1961. — №96. — С.17. — Рис.5

3. Шрамко Б.А. Люботинское городище // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С. 109. — Рис.59,5.

13.02.2000

✂ ✂ ✂

© Гавриш П.Я.

РОЗКОПКИ ЗОЛЬНИКА № 7 В ЗАХІДНІЙ ФОРТЕЦІ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Зольник №7 знаходиться в північно-східному секторі Західної фортеці Більського городища, за сотню метрів від залу. Він входить до системи із п'яти досить добре помітних на поверхні зольників, розташованих майже по колу діаметром 80-100 м. Цей зольник є крайнім на півночі цього кола і найбільш помітним. Нині його діаметр становить близько 30 м, а висота — до 0,5 м. Внаслідок постійного розорювання території городища в напрямку північ-південь зольник у плані набув форми еліпсу. На його поверхні трапляються численні археологічні знахідки.

Вперше звернув увагу на зольник №7 В.О.Городцов під час своїх розкопок Більського городища у 1906 р.¹ Тоді дослідження обмежилися тим, що було розкопано ділянку у вигляді траншеї розміром 18х3 аршина, вірогідно, через центр зольника. Напрямок траншеї невідомий, бо план цього розкопу у публікації В.О.Городцова відсутній. Очевидно, В.О.Городцова результати розкопок зольника №7 зацікавили мало, про що може свідчити дуже стислий виклад даних про ці дослідження. Доповнення до них зробив Б.А.Шрамко, увівши в науковий обіг колекцію археологічних знахідок із розкопок 1906 р., яка зберігається в Державному Історичному музеї Росії в Москві.²

Археологічна експедиція "Висока Левада" Полтавського педагогічного університету в 1997 р. розпочала систематичні розкопки зольника №7 на всій його площі разом з прилеглими ділянками. У перспективі планується також дослідження вже згаданого колоподібного майдану, окресленого п'ятьма зольниками.

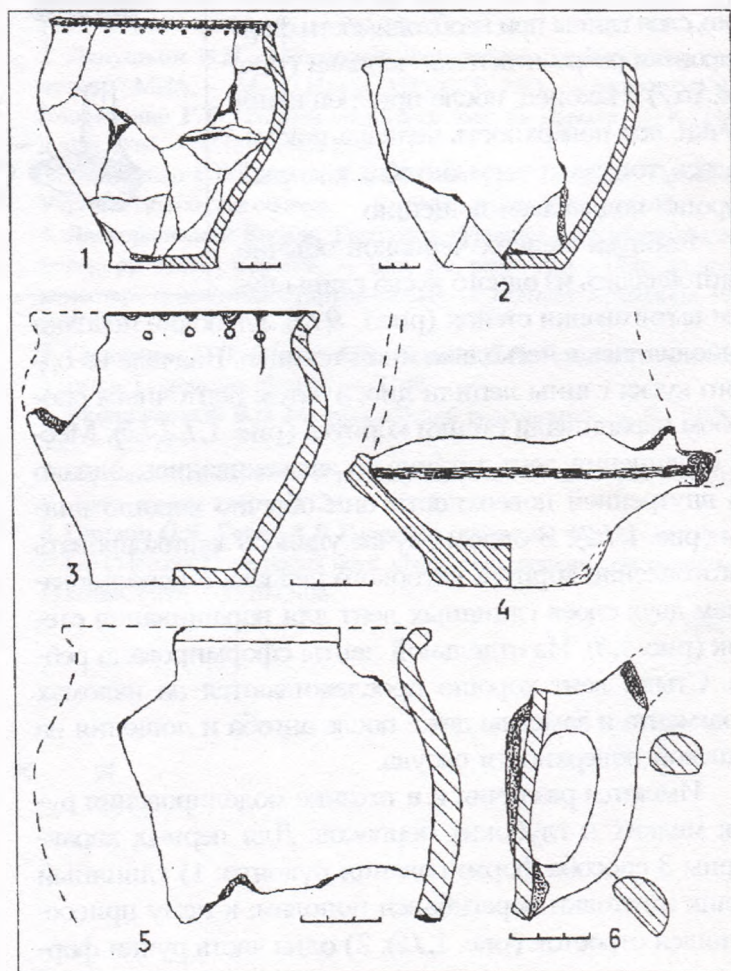

Рис.1. Зразки ліпного керамічного посуду та його фрагменти із матеріалів розкопок зольника №7 в Західній фортеці Більського городища.

За три польових сезони (1997-1999 рр.) було розкрито 425 кв. м культурних нашарувань на західній та північній периферії зольника. На дослідженій площі виявлено 27 археологічних комплексів, до числа яких входять: наземне житло з яскравими слідами пожеарища, напівземлянкові господарські приміщення, погрібки, припічна яма з піччю, а також ями, більшість яких, можливо, були смітниками. До колекції взято понад тисячу різноманітних індивідуальних знахідок, в польовій документації зафіксовано близько 40 тис. масових археологічних знахідок. Серед перших окремі можна вважати рідкісними, як, наприклад, керамічний виріб, що зовнішнім виглядом нагадує затичку від бурдюка, а також кістяна муфта для перехресних ременів кінської вуздечки. Вперше в Західній фортеці знайдено невеликий фрагмент золотого дротяного браслета. Загалом в колекції нараховується кілька десятків виробів з бронзи і заліза, по кілька керамічних предметів культового призначення, знарядь праці і побуту з кістки та каменю, багато зразків керамічного посуду та технічної кераміки (рис. 1 і 2).

Стратиграфія зольника №7, навіть на периферії, досить складна і потребує сукупного вивчення всіх даних розкопок. Сьогодні можна зробити такі основні попередні висновки: 1) культурні нашарування зольника формувалися протягом тривалого часу нерівномірно по всій його території; 2) товщина культурного шару на периферії зольника в основному становить близько 1 м, а в центрі — до 1,4-1,5 м; 3) формування попелястого складу насипу зольника не можна однозначно пов'язувати з виробничою сферою (випалювання кераміки, діяльність металургів тощо), ні з релігійними культурами (ритуальні вогнища і т.п.); 4) хронологічний діапазон археологічних матеріалів зольника охоплює період від рубежу VII-VI до V ст. до н.е.

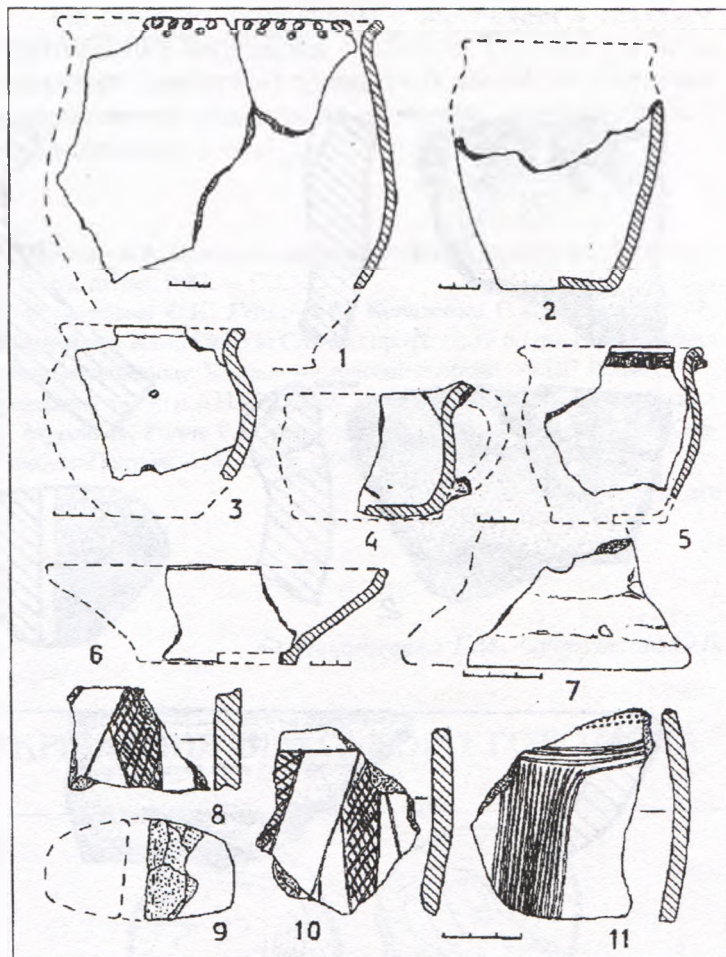

Рис. 2. Фрагменти ліпного керамічного посуду (1-6, 8, 10), конуса (7) та важка (9) із зольника №7 Західної фортеці Більського городища.

1. Гордцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 году // Тр. XIV АС. — Т.3. — М., 1911. — С.96, 117.
2. Шрамко Б.А. Раскопки В.А.Гордцова на Бельском городище в 1906 г., // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.4.5. — Табл. XIV

12.01.2000

✕ ✕ ✕

© Охріменко А.І.

ДЕЯКІ ЗНАХІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОГО УКРІПЛЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

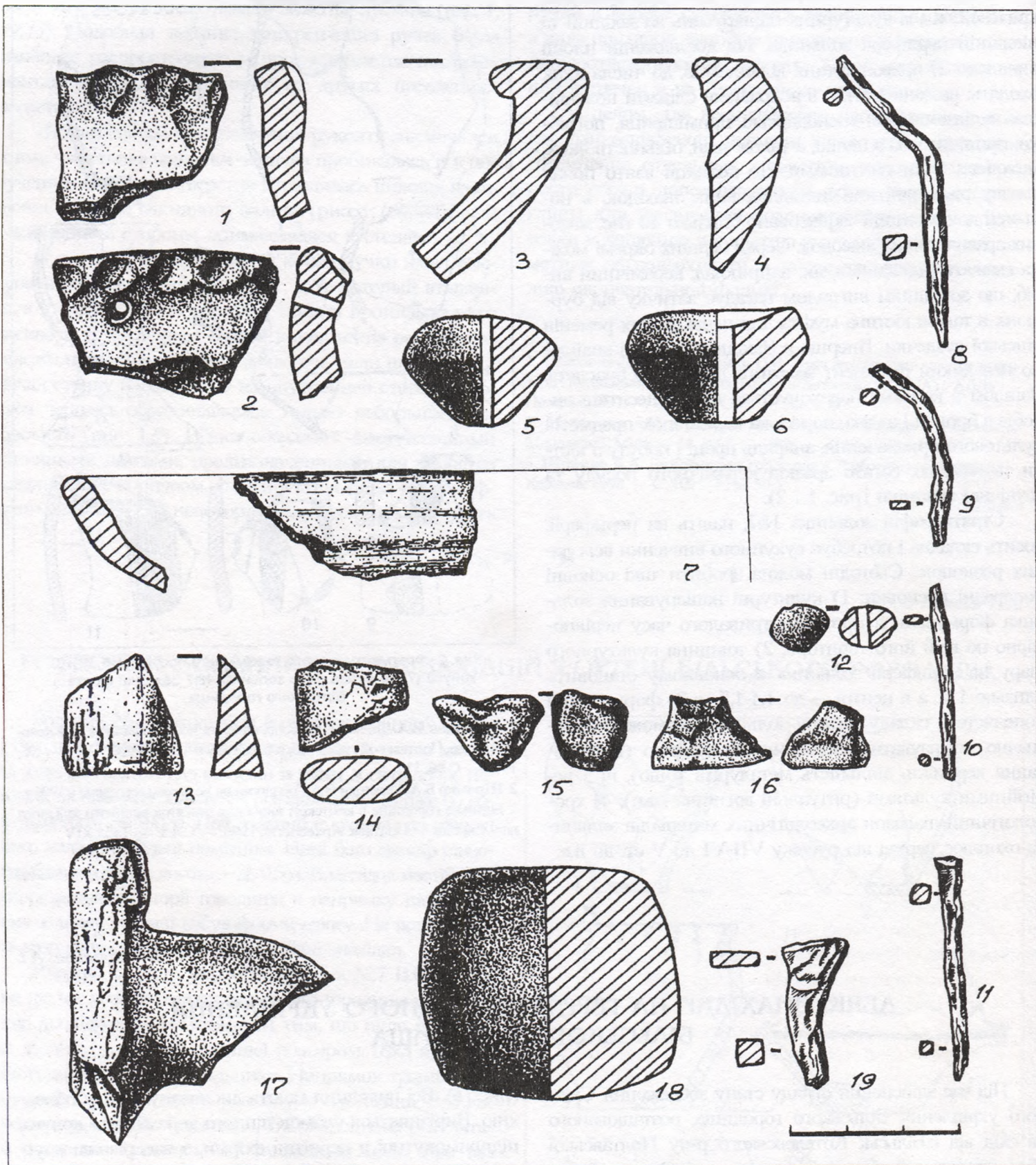
Під час здійснення огляду стану збереження Східного укріплення Більського городища, розташованого на схід від с.Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл.¹, проведений збір підйомних матеріалів на розораній поверхні пам'ятки. Крім характерних зразків ліпного посуду скіфської доби, — фрагментів вінець та денців ліпних горщиків, прикрашених пальцевими зачіпками, вдавненнями по краю зрізу, нижче — наскрізними проколами (рис., 1-2), уламків лискованих ліпних мисок і ваз різних типів (рис., 3,4), корчаг і черняків, виявлені кілька цікавих, а часом рідкісних знахідок.

Так, серед предметів ужиткового призначення значимо біконічні, зі зрізаними основами, ліпні пряслиця різних пропорцій (рис., 5), в т.ч. з вибраним верхом

(рис., 6). Всі пряслиця мають лисковану гладку поверхню. Вирізняється уламок ліпного керамічного конуса, підпрямокутної в перетині форми, з наскрізним круглим отвором, призначення якого — утримання основи каркасу надпінного пристрою для коптіння. Не менш цікавий шматок керамічного виробу із залишками оплавленого сопла. Набір фрагментів вотивної керамічної пластики з центральної частини городища включає уламки масивного і мініатюрного "хлібців", частин антропоморфних статуєток (рис., 14), в т.ч. ноги людини (рис., 16), дзьоба і голови птаха (рис., 15). Оригінальною є маленька ліпна кулька з відтисками зерняток проса і гречки (?) (рис., 12), уламок стінки мініатюрної керамічної посудини.

Досить репрезентативно на Східному укріпленні представлена антична кружална кераміка — фрагменти амфор виробництва різних центрів (рис., 17), шматочки стінок кружалних лекіфів. Серед знахідок у центральній частині городища — уламок вінця кружалної рожевоглиняної чаші, напевне, продукції якогось родосько-іонійського центру (рис., 7) та ручка пеліки чи канфару зі слідами чорного лаку (рис., 13) на зовнішній поверхні. Часом уламки античного посуду використовувалися в якості сировини для виготовлення предметів повсякденного побуту. Так, зі сколу руч-

Рис. Знахідки з території Східного укріплення Більського городища.

1-7, 12-17 — кераміка; 8-11, 19 — залізо; 18 — кварцит.

ки амфори зроблене точильце видовженої форми, один з кінців якого має трапецієподібний у плані перетин.

З імпортних прикрас назвемо фрагмент жовтої склопастої поперечно-стиснутої очкової намистини, з "глазками" білого кольору, в яких вміщені маленькі диски з непрозорого синього скла.

Залізні вироби скіфського часу представлені уламками шил (рис., 8-11) та леза і черешка ножів з горба-

тою спинкою, частиною вудила з потоншеними і завернутими в один бік кільцями, підпрямокутним у перетині стрижнем; кам'яні — шматками та цілим виробом з кварциту підкубічної форми зі старанно обробленими бічними площинами (рис., 18).

Варто відзначити й кілька знахідок більш пізніх, ніж скіфська, епох. Це знайдений у південній частині укріплення фрагмент стінки великої кружальної посудини салтівського типу та уламок залізної шпори давньоруської доби².

У цілому, зібрані матеріали належать добі розквіту Східного укріплення — часу VII-IV ст. до н.е. Поодинокі знахідки засвідчують епізодичне використання його території населенням часу раннього середньовіччя й епохи Давньої Русі³.

На сьогодні актуальним є вилучення з сивообігу території цієї небуденної пам'ятки. Тут можуть бути висаджені багаторічні трави, щоб запобігти збиранню різноманітних знахідок та пошукам скарбощукачів і колекціонерів.

1. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелюн). — К.: Наук. думка, 1987. — С.12-20.
2. Супруненко О.Б., Гейко А.В., Коваленко О.В., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Сапегін С.В. Звіт про розвідки по трасі проходження конденсатопроводу Більськ — головні споруди УКПГ "Солоха" — Селещина в 1999 р. // НА ЦОДГА. — Ф.е. — Спр. 213. — Арк. 48-51.
3. Мурзін В., Ролье Р., Супруненко О. Більське городище. — Київ-Гамбург-Полтава: Археологія, 1999. — С.84-88.

01.01.2000

✕ ✕ ✕

© Максименко Г.М., Супруненко О.Б.

БОСПОРСЬКА МОНЕТА ІЗ ЗАХІДНОГО УКРІПЛЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Як відомо, знахідки античних монет — явище надзвичайно рідкісне для поселень лісостепової Скіфії. Про те, що такі нумізматичні пам'ятки все ж трапляються на території укріплених поселень доби раннього залізного віку Лівобережної України, свідчать не тільки збірки колекціонерів, а й документально зафіксовані факти виявлення монет давньогрецьких центрів на Кам'янському¹ і Книшівському² городищах. На території Східного укріплення Більського городища також виявлена гангікапейська мідна монета³, яку Б.А.Шрамко, за працею Д.Б.Шелова⁴, датував 330-315 рр. до н.е.

Скориговане В.О.Анохіним абсолютне датування боспорських емісій ранніх Спартоکیدів дозволяє хронологічно наблизити до нашої доби серію монет П-24, до якої входить і східно-більська знахідка, на півтора десятиліття⁵. Для цих монет пропонується більш вузький проміжок часу карбування, між 314 та 310 рр. до н.е.⁶ Отже, виявлена на Східному укріпленні Більського городища мідна монета столиці Боспору — Пантікапея — кінця правління Перисада I — обол 314-310 рр. до н.е., із зображенням на аверсі голови бородатого сатира у вінку вліво; на реверсі — лука зі стрілою і написом "ΠΑΝΤΙ" під ними⁷. Найбільш виразний примірник такої монети зберігається у Державному Ермітажі в Санкт-Петербурзі⁸. Зауважимо, що монета наступної серії (П-28) — часу правління Перисада II — виявлена на Полтавщині у смт. Градизьк Глобинського району⁹, де є рештки поселення скіфського часу¹⁰. Вона експонується у скарбниці Полтавського краєзнавчого музею¹¹. Це мідний обол 284-275 рр. до н.е.

Розповіді постійних учасників археологічних досліджень у Більську, місцевих мешканців, які не піддаються перевірці, не раз доносили відомості про знахідки античних монет в околицях села, в т.ч. давньогрецьких та імператорського Риму. На протязі останніх п'я-

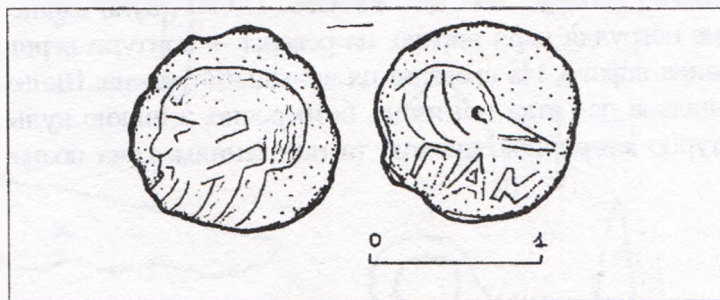

Рис. 1. Західне укріплення Більського городища. Зольник № 5. Лепта (?) Сатира I. Пантікапей (393-389 рр. до н.е.). Мідь

ти років співробітниками Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації зверталася увага на всі фасти нумізматичних знахідок на території Західного укріплення Більського городища. Із зібраної групи з 8 більш-менш давніх монет більше половини (5) належало мідним солідам (боратинкам) та білоновим півторагрошовикам Речі Посполитої другої - третьої чверті XVII ст., одна — поганої збереженості — була мідним грошем Августа II польського карбування¹¹. У двох досить сильно окислених дрібних монетах, виявлених на зольниках №№ 5 і 11, також очікувалося побачити вже згадані пізньосередньовічні дрібні номінали. Одна з них, як з'ясувалося в ході реставрації, не мала металевого сердечника, інша ж — була частково відновлена.

Ця монета виявилася дрібним пантікапейським розмінним знаком грошового обігу серії П-15 393-389 рр. до н.е. кінця правління Сатира I — ймовірно, лептою, із зображенням на лицевому боці голівки бородатого сатира у вінку вліво, на звороті — голови осетра вправо та написом під ним — "ΠΑΝ"¹². Мідна монета збереглася погано, зі значними втратами зображень. Хоча чітко встановлюється співвідношення вісей штемпелів

(за годинниковим циферблатом) — 6. Вага її після реставрації — 1,16 г (рис.1).

Нумізматична пам'ятка передана до фондів ЦОДПА. Чергову більську знахідку боспорської монети варто розглядати лише як факт інтенсивних торгівельних контактів місцевого населення з античними центрами Північного Причорномор'я, своєрідний сувенір, що зостався у середовищі мешканців городища в пам'ять про приїзд купців чи відвідини далекого південного торжища або міста. Накопичення таких знахідок стимулюватиме подальший розвиток уявлень про місце та роль античних грошових засобів у житті населення Степу і Лісостепу пізньоскіфської доби.

Цікаво також відзначити, що за 6 км на схід від Більського городища, у межах смт. Котельва Полтавської області 1998 р. був знайдений мідний денарій Рескупоріда II (211/212 - 228/229 рр. н.е.), близький до типу № 646 за В.О.Анохіним. Монета мала свердлений отвір для підвішування, погану збереженість при вазі 8,5 г, співвідношення штемпелів за годинниковим циферблатом — 7¹⁴. На аверсі читалися сліди кругового напису: "ΒΑΣΙΛ... ΡΗΣΚ... ΙΔΟΣ", було вміщене погруддя царя вправо, на реверсі — контури вершника вправо. На сьогодні ця знахідка втрачена. Вищезгадана пам'ятка пов'язана, безперечно, з іншою культурно-історичною епохою та населенням, хоча позна-

чає усталені зв'язки мікрорегіону з Північним Причорномор'ям через більше ніж п'ять століть після припинення життя на величезному городищі скіфської доби.

1. Гаврилук Н.А. Новые материалы по Каменскому городищу // Киммерийцы и скифы: ТД Междунар. конф., посвящ. памяти А.И. Терножжина. — Мелитополь, 1992. — С.24.
2. Гаврилук П.Я. Бронзовая античная монета з Книшівського городища // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — С.155-157.
3. Шрамко Б.А. Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности. — К.: Наук. думка, 1973. — С.87, 93 — Рис.3, 2а-б.
4. Шелов Д.Б. Монетное дело Боспора VI-II вв. до н.е. — М.: Изд-во АН СССР, 1956. — С.216. — Табл. V, 54.
5. Анохин В.А. Монетное дело Боспора. — К.: Наук. думка, 1986. — С.42.
6. Там само. — С.140.
7. Там само. — № 110.
8. Державний Ермітаж, фонди Відділу нумізматики. — Інв. № 26690.
9. ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч.1. — С.97. — Фото.
10. Фялко Е.Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой лесостепи. — К., 1994. — С.19.
11. ПКМ, инв. № Н.46511.
12. Kalkowski T. Tysiąc lat monetu polskiej. — Krakow: Wydawnictwo literackie, 1974. — S.254-307.
13. Анохин В.А. Монетное дело Боспора. — С.139. — № 81. — Табл. 2,81.
14. Там само. — С.167. — № 646 а. — Табл.31, 646.

08.03.2000

× × ×

© А.В.Гейко

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ НА СЕЛИЩІ СКІФСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ СЕЛА ГЛИНСЬКЕ У ПОВОРСКІ

Протягом 1998-1999 рр. Ворсклинським загonom Більської археологічної експедиції проводилися охоронні розкопки на селищі скіфської епохи біля с. Глинське Зіньківського району Полтавської області¹. Поселення розташоване за 0,3 км на південь від села, на правому корінному березі р.Ворскли, в урочищах Гуринівщина-Спаське².

У південно-східній частині пам'ятки, неподалік одного з попелищ, був закладений розкоп. Загальна його площа — 106 кв. м. Товщина культурного шару становила 0,40-0,65 м. На глибині 0,4 м виявлені житло та п'ять господарсько-побутових ям.

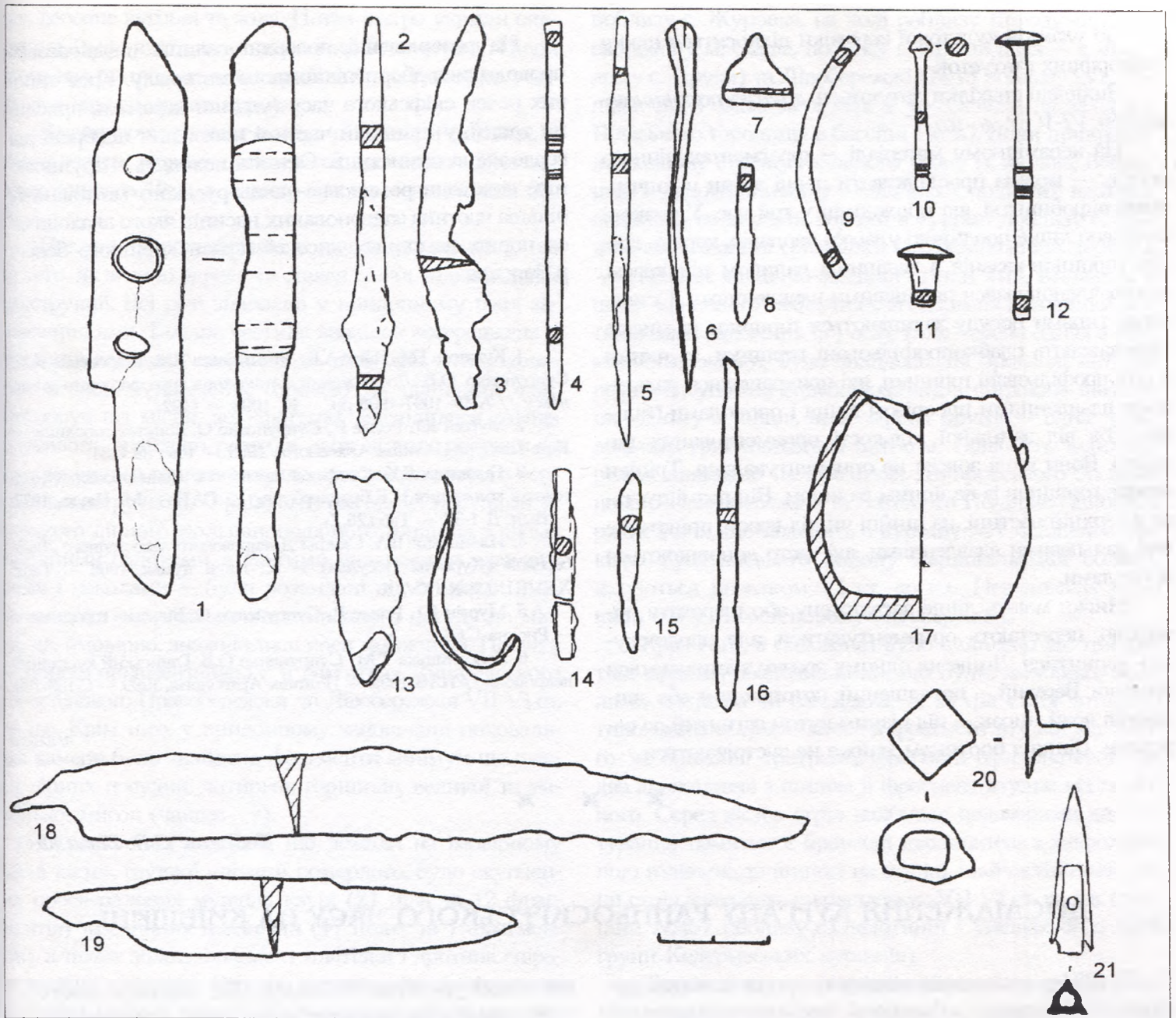
Житло — напівземлянка, округлої у плані форми, розміром 4,4 х 4,5 м, заглиблена у материк на 0,5 м. По її центру знаходилися три стовпи. Найбільший, центральний, що підпирав дах, діаметром 0,85 м, опущений у дно споруди на 0,7 м. Ямки від інших мали діаметр 0,1 м, глибину 0,06 м. Залишків вогнища або печі у споруді не виявлено. Похиллий вхід у напівземлянку знаходився зі східної сторони. Він був досліджений частково, а також перерізаний ямою № 2, тому вдалося прослідкувати його ширину, що складала 1,2 м. У північно-західній частині споруди знаходилася приступка-лежанка шириною 0,40 м та довжиною 1,85 м.

П'ять господарсько-побутових ям мали округлу у плані форму, діаметр 0,80-1,16 м, опущені у материк на 0,10-1,15 м. Цікава яма № 2, де виявлено два жертвоприношення, до яких входили кістки корови, коня, кози чи вівці, собаки. Після того, як ями були покинуті, вони використовувалися як сміттєзвалища, куди могли викидатися навіть залишки пічок (ями №№4 та 6).

Найцікавішою знахідкою під час досліджень стали 3 *жертovníки*, які споруджені з різних матеріалів. Вони виявлені у південній частині розкопу. Глиняний жертovníк № 1 мав діаметр 0,78 х 0,90 м. Найцікавіший жертovníк № 2. Він складався з двох шарів — верхнього глиняного, товщиною 0,05 м, та нижнього — кам'яного. Його діаметр становив 0,60 х 0,78 м. Подібний жертovníк, викладений керамікою та каменем-пісковиком, знайдений на Західному Більському городищі під час розкопок І.Б.Шрамко³. Ці дві культові споруди знаходилися неподалік житла. Залишки жертovníка № 3 виявлені у північній частині розкопу. Він був споруджений з вапнякових конкрецій округлої та видовженої форми, довжиною від 4 до 16 см. Його діаметр — 0,46 х 0,50 м.

Найчисленніша група знахідок належить фрагментам ліпної кераміки місцевого виробництва: гор-

щикам, мискам, глекам, корчагам, черпакам, привізному античному посуду. Серед останнього найбільше стінок та ручок амфор. У культурному шарі виявлено нижню частину кружального лекіфа з тістом теракотового кольору (рис., 17).

Розкопки дали досить велику колекцію знахідок із бронзи та заліза. Залізні речі представлені трьома цільними ножами з горбатою спинкою та одним фрагментом (рис., 3, 18, 19, 7), шилами (рис., 5, 8, 15, 16), уламком крюкастого серпа (рис., 13), верхньою частиною свердла (рис., 2). Серед бронзових виробів найбільше уламків шпильок (рис., 4, 10-12, 14) та одна заготовка до них (рис., 6). Шпильки мали грибоподібну та конічну голівку, прикрашалися у верхній частині нарізками. Цікава верхня частина шпильки, яка мала підпрямокутну у перетині форму стрижня (рис., 11). Більша частина шпильок і заготовка були знайдені у ямі № 4. Можливо, вони були ломом - сировиною для майстра-ремісника. Крім того, на селищі було знайдено частину браслету, круглого у перетині (рис., 9), а у верхній частині заповнення житла — бляшку ромбоподібної форми від кінської вузди (рис., 20). Подібні бляшки часто зу-

Рис.1. Глинське, с. Знахідки з розкопок на селіщі скіфської доби в ур.Гуринівщина-Спаське.

1 - псалій; 2 - фрагмент свердла; 3, 18-19 - ножі; 4, 10-12, 14 - фрагменти шпильок; 5, 8, 15, 16 - шила; 6 - заготовка для шпильки; 7 - фрагмент ножа; 9 - фрагмент браслету; 13 - уламок серпа; 17 - нижня частина лекіфу; 20 - бляшка; 21 - вістря стріли.
1 - кістка; 2-3, 5, 8, 13, 15-16, 18, 19 - залізо; 6, 9-12, 14, 20-21 - бронза; 17 - кераміка.

стрічаються в поховальних пам'ятках Дніпровського Лісостепу. На Лівобережжі вони знайдені в кург. 502 Броварківського некрополю³, кург. 499 поблизу с.Басівка, на Вовківцевому⁴ та Перещепинському могильниках⁵, у ряді інших поховань. Такі бляшки датуються першою половиною V ст. до н.е. До цього періоду — V ст. до н.е. — можна віднести і вістря стріли (рис., 21)

На дні ями № 6 виявлено трьохдірковий кістяний псалій, який довгий час був у вжитку, про що свідчать значні потертості на його зовнішньому краї. Він закінчується слабовиділеним копитоподібним розширенням. Його верх скошений. Можливо, псалій завершувався зооморфною голівкою, яка була колись зламана (рис., 1).

Технічна кераміка представлена пряслицями та важками конічної, зрізано-конічної, біконічної форм, фігурними, у вигляді корчаги.

До уламків культової кераміки відносяться ніжки зооморфних статуєток.

Виявлені знахідки датуються другою половиною кінцем VI-V ст. до н.е.

На керамічному матеріалі — фрагментах ліпного посуду — можна прослідкувати певні зміни у гончарному виробництві, які проходили у той час. У розкопці знайдено лише поодинокі уламки черпаків, корчаг, глеків, горщиків-казанів з наліпним валиком під краєм, що розчленовувався пальцевими вдавненнями. Основними типами посуду залишаються горщики та миски. Переважають слабопрофільовані горщики, за якими йдуть профільовані горщики, які прикрапалися пальцевими вдавненнями під зрізом вінця і проколами (більше 50% від загальної кількості орнаментованих виробів). Вони іноді зовсім не орнаментувалися. Трішки менше горщиків із наліпним валиком. Він розміщується у верхній частині, на шийці чи під краєм, прикрашений пальцевими вдавненнями, які часто доповнюються проколами.

Миски мають лише заглажену або шерехату поверхню, перестають орнаментуватися, але продовжують чорнитися. Лише на одному зразку зустрічаються проколи. Верхній — потовщений, потоншений, або звичайний край мисок — під різним кутом загнутий до середини. Вінця з бортиком майже не зустрічаються.

На розорюваній поверхні селища неодноразово проводилися збори підйомного матеріалу. Крім типових речей скіфського часу (уламки кераміки, пряслиця тощо), у північній частині поселення підібрані дві сердолікові намистини. Останні походять зі зруйнованих поховань роменсько-давньоруського могильника, більша частина задернованих насипів якого знаходиться поряд, на схилах високої тераси корінного берега р.Ворскла⁶.

1. Кулатова ІМ, Гейко А.В., Золотницька Т.М., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Дослідження Глинського археологічного комплексу // АБУ 1997-1998 рр. — К, 1998. — С.92.

2. Мурзін Ю., Ролле Р., Супруненко О. Більське городище. — Київ-Гамбург-Полтава: Археологія, 1999. — Рис. на С.31.

3. Галаніна Л.К. Скифские древности Поднепровья (Эрмитажная коллекция Н.Е.Брандербурга) // САИ. — М.: Наука, 1977. — Вып. Д 1-33. — Табл.26,7.

4. Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья (Курганы Посулья). — К.: Наук думка, 1968. — Табл. XXVIII, 13; XXXV, 6.

5. Мурзін Ю., Ролле Р., Супруненко О. Більське городище. ... — Рис. на С.63.

6. Золотницька Т.М., Супруненко О.Б. Глинський курганный некрополь // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.188-189.

07.02.2000

© Солтис О.Б., Білан Ю.О.

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНУ РАНЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ НА КИЇВЩИНІ

У 1994 р. експедиція відділу охорони пам'яток археології Київського обласного управління культури під керівництвом О.Б.Солтиса, за участю співавтора, проводила розкопки кургану ранньоскіфського часу. Він знаходився у Дніпровському Лісостеповому Правобережжі, за 2,5 км на південний захід від околиці села Іванковичі Васильківського району Київської області. Поблизу кургану проходило шосе, що веде у напрямку від с.Підгірці до автотраси Київ-Одеса.

Більша частина кургану була зруйнована у 60-х роках ХХ ст. До початку розкопок від насипу зберігся лише останець неправильної форми, розмірами 7х15 м та висотою 6,3 м від рівня сучасної поверхні.

Під насипом відкрито одну могилу у дерев'яному склепі, побудованому у ґрунтовій ямі з дромосом, та шатрову конструкцію над нею.

Могильна яма підпрямокутної у плані форми у верхній частині розширена. Її максимальні розміри по дну — 8,65 х 6,50 м. Вона орієнтована за віссю північ-північний захід — південь-південний схід. Її глибина — 2 м від рівня похованою чорнозему (1,4 м від материка). Стінки ями облицьовані обалопами. На дні могили виявлено 9 круглих ямок від стовпів, розміщених трьома рядами, по три в кожному з них. Підлога була

вистелена упоперек дошками. Над могилою знаходилося двохшарове перекриття: спочатку — поздовжнє, з трьох потужних обалолів, які спиралися на три ряди стовпів, потім — поперечне з дощок. Поверх настилу склеп було встелено очеретом (?).

У поховальну споруду з південно-південно-східного боку вів похилий дромос, шириною 2,4 м, стінки та дно якого були поздовжньо обшиті дошками. Він зберігся на довжину лише 4,4 м через зруйнування сучасною траншеєю кабелю зв'язку.

За межами північно-північно-східного краю ями виявлено заглибини для колод шатрового перекриття над могилою. Вони були встановлені в шар чернозему та материкової глини, викинутий з могили. Цей ґрунт утворював навколо ями земляний сплюснений вал викиду потужністю 0,8 м, при загальному діаметрі близько 21 м. Зовнішній край валу укріплений щільною обмазкою з материкової глини, імовірно, зволоженої. Таким чином, після спорудження валу глибина могили від його вершини складала 2,8 м.

Зі східного боку у шатрі був розрив, посеред якого, біля краю могили, виявлена овальна яма під кострище розмірами 1,6х1,2 м та глибиною до 0,5 м від вершини валу, із залишками тризни: кальціновані кіс-

тки, деревне вугілля та зола. Потім шатро укрили очеретом (?), від якого залишився шар білого тліну. Після цього над шатром за один прийом було складено з деревних вальків насип кургану.

Враховуючи розташування та розміри останця, а також шатра, можна припустити, що висота кургану перевищувала 10 м, а діаметр був не менший, ніж 60-70 м.

Поховання пограбоване у давнину, можливо, ще до того, як згнило дерево та стався обвал надмогильної конструкції. Всі речі знайдено у придонному шарі заповнення ями. Більша частина знахідок зосереджена у північній половині гробниці, де, вірогідно, був похований основний небіжчик головою на північний схід. Праворуч від місця, де, вірогідно, знаходилася голова померлого, знайдено розвали двох ліпних посудин — круглодонного горщика та плоскодонного кувала з вертикальною ручкою. Фрагменти ще однієї посудини — великого ліпного тюльпаноподібного горщика з двома наліпними валиками, з частими пальцевими вдавленнями і наколами — були розкидані під стінками ями, починаючи від розвалів вищезгаданого посуду до місця, де, ймовірно, знаходились ноги небіжчика. Посуд з подібною орнаментациєю є в пам'ятках Дніпровського Лісостепового Правобережжя та Лівобережжя VII-VI ст. до н.е. Крім того, у придонному заповненні поховальної камери було знайдено фрагменти мінімум ще шести ліпних посудин: чотирьох горщиків, великої та маленької мисок (чашки - ?).

Серед інших знахідок, що лежали на імовірному місці кісток грудної клітини померлого, було скупчення просвердлених мушель каурі (21 ціла та 12 фрагментів) та скляних намистин (17 цілих та 7 фрагментів), а також золоті фрагмент платівки і дротяна спіралеподібна пронизка. Все дно камери, між північним та середнім рядами стовпів, було всіяне дрібними склопастовими (?) намистинами — бісером жовтого кольору, якими, вірогідно, було розшите поховальне покриття чи костюм основного небіжчика. Такий бісер частіше за все знаходять в архаїчних похованнях Дніпровського Лісостепового Правобережжя.

Уламок золоті платівки з відтиснутими на поверхні концентричними колами є, можливо, частиною прикраси у вигляді трьох кружків, з'єднаних таким чином, що зовнішній контур виробу нагадує трикутник. Подібні прикраси знайдено в курганах знаті ранньоскіфського часу кінця VII-VI ст. до н.е. у Дніпровському Лісостеповому Правобережжі (№35 поблизу с. Бобринця, №100 поблизу с. Синявка, №40 в ур. Горячого

поблизу с. Журовка, на полі поблизу Володимирської економії у м. Сміла, поблизу с. Михайлівка — в минулому с. Пруси) та Лівобережжі (№13 поблизу хут. Попівка під Ромнами та №2 в ур. Осняги на захід від Більського городища в басейні Псла). Вони прикрашали налобну стрічку головного убору (Синявка, Бобринця), в одному випадку — відбитки подібних платівок виявлено на великій корчазі в кургані поблизу с. Глеваха на Київщині (розкопки О.І.Тереножкіна, 1950 р.).

Вздовж північно-західної стінки ями, ймовірно, в ногах основного небіжчика, знаходились залишки кістяків двох залежних (?) осіб. Біля черепа однієї з них, можливо, жінки, було знайдено дві бронзові литі серезки-завушниці (цв'яхоподібні), з широким щитком на одному з кінців, біля черепа другої — одна, з маленьким грибоподібним щитком. Більшість таких серезок виявлено на пам'ятках Дніпровського Лісостепового Правобережжя та Західного Поділля. Найбільш ранні з них, що походять з кургану №1 поблизу с. Раківка Гусятинського району Тернопільської області, датуються початком VI ст. до н.е. Невелика їх кількість є й у Лісостеповому Лівобережжі.

Крім того, в похованні було виявлено ще три кістяні пряжки-розподільники, що були, можливо, деталями костюма чи сагайдака, та вістря стріл чотирьох типів: залізне трилопатеве й фрагмент втулки від такого ж; бронзові тригранне, фрагмент трилопатевого та два дволопатеві з шипом й фрагмент втулки від подібного. Серед вістрів стріл найбільш показовими для датування пам'ятки є бронзові дволопатеві з лавролистною голівкою та шипом на втулці. Найчастіше такі типи стріл знаходять у комплексах VII-VI ст. до н.е. (кургани №467 поблизу с. Оксютинці Сумської обл., №23 групи Келермеських курганів).

Таким чином, на підставі знайдених матеріалів (горщик тюльпаноподібної форми з наліпними валиками, пальцевими вдавленнями та проколами, склопастовий бісер, фрагмент золоті платівки із трьох з'єднаних кіл, бронзові дволопатеві вістря стріл з шипом) курган поблизу с. Іванковичі може бути датований початком VI ст. до н.е.

Підсумовуючи наведені вище дані (розміри кургану та могили, наявність вальків у насипу, спорудження над могилою шатрової конструкції, наявність золотих прикрас у похованні, присутність разом з основним померлим залежних осіб), в цьому кургані був похований представник верхівки скіфської знаті.

20.03.2000

К ПРОБЛЕМЕ О МЕСТОРАСПОЛОЖЕНИИ ГИЛЕИ

В античное время лесные массивы на территории Северного Причерноморья занимали значительно большие пространства. Подтверждением служат свидетельства античных авторов, данные палеоботанических исследований, результаты споро-пыльцевого анализа и находки остатков различных пород деревьев, полученных в результате археологических раскопок.

Пыльцевой анализ, взятый из Кардошинского торфяника, находящегося недалеко от г. Цюрипинск, показал, что в период позднего голоцена здесь произрастали дуб, вяз, ольха, береза, граб, клен, липа и сосна. Анализ остатков древних углей, найденных при археологических раскопках Ольвии, показывает, что 81 % от их общего количества составляют угли сосны.

Описывая регион Нижнего Поднепровья, Геродот сообщает: «... вся земля, за исключением Гилеи, — безлесая» и далее, «... когда они прибыли в Скифию, то углубились в так называемую Гилею, а она находится близ Ахиллова бега и вся полна разнообразными деревьями» (Herod, IV, 18,19,76). По Геродоту, Гилея была наибольшим лесным массивом в Северном Причерноморье, начинавшимся за Борисфеном и доходившим до Ахилова бега (современной Тендровской косы), в нее втекает река Пантикап, а с востока ее ограничивает река Гипарикс (Herod, IV, 54, 55). Эти сведения подтверждаются более поздними античными авторами. Так, Помпоний Мела пишет: «... затем идут самые огромные в этих местах леса и река Пантикап» (Pomp. Mela, II, 5). В описании Северного Причерноморья Плиния Старшего Гилея также связывается с Ахилловым бегом и рекой Пантикап: «...полуостров, протянутой в форме меча в поперечном направлении и по причине упражнений Ахилла названный Ахилловым Дромом; ... Затем область, которая дала название «Гилейское» примыкающему к нему морю ... Далее река Пантикап, ...» (Plin. Nat. hist, IV, 83).

Таким образом, для установления точных границ Гилеи необходимо определить, какие именно из современных рек этого региона соответствуют рекам, упоминаемым Геродотом и другими античными авторами. К сожалению, в настоящее время по данному вопросу не существует единого мнения и нахождение границ Гилеи дискуссионно. Ф.Браун размещает Гилею на обоих берегах Днепра, локализуя ее с Днепровскими плавнями и районом Кинбурнской косы. С.В.Кириков размещает Гилею в нижнем течении Днепра, от г. Запорожье до Днепровского лимана. Н.И.Сокольский, рассмотрев многочисленные исследования, посвященные вопросу размещения Гилеи, пришел к выводу о том, что она располагалась в низовьях Днепра, в основном на левом берегу, и простиралась с севера на юг на 40 км и с запада на восток на 140 км, достигая Пе-

рекопского перешейка. В.В.Докучаев также считает несомненным фактом существование Гилеи и лесов у Перекопского перешейка. О том, что Гилея доходит до Перекопского перешейка, свидетельствует Птолемей (Ptolem, III, 5,6). Согласно Ольвийской надписи (IOSPE, I, 34), Гилея входила в состав территории, подвластной Ольвии. Следовательно, решив вопрос о восточной границе Гилеи, можно будет окончательно решить проблему установления восточной границы Ольвийского государства.

В настоящее время в районе Перекопского перешейка в результате проведенных разведочных работ найдено три античных поселения IV – начала III вв. до н.э., которые, возможно, относились к Ольвийскому государству.

Одной из наиболее характерных особенностей рельефа левого берега нижнего течения Днепра, места расположения Гилеи, является наличие большого количества замкнутых понижений, известных в современной литературе под названием степных подов и блюдец.

Поды и блюдца — сложные природные системы отрицательной формы и замкнутой конфигурации, обусловленные эндогенными и экзогенными факторами. Они разделяются по своим размерам: поды занимают площадь до нескольких квадратных километров, блюдца — несколько десятков, реже сотен квадратных метров.

Относительные превышения водоразделов над днищами понижений составляют от 0,5 до 5 м и более. Они существуют практически на всей территории южной части Северного Причерноморья, занимая на Левобережье около 15 % общей площади. Благодаря своему более низкому уровню по сравнению с остальной поверхностью, они являются аккумуляторами влаги в степной зоне. Даже в жаркое лето на их самых низменных участках сохраняется трава, уже выгоревшая во всей округе.

В IV–III вв. до н.э. и в более ранний период на территории Северного Причерноморья существовал положительный баланс общей увлажненности, в наиболее крупных и глубоких подах существовали озера, которые не высыхали в течение всего года, а в остальных — частично высыхающие озера или болота. Сохранение в них влаги давало возможность существованию древесной, кустарниковой и травяной растительности на примыкающих к ним территориях.

Наибольшая концентрация по количеству и размерам подов и блюдец располагается в районе от нижнего течения Днепра до реки Молочной. С районами расположения наиболее крупных подов в основных чертах совпадает распространение скифских памятни-

ков IV-II вв. до н.э. Скифские стойбища концентрируются на достаточно компактной территории в районе современных сел Раденцк и Великие Копани Херсонской области. Здесь к настоящему моменту открыто более десяти скифских стойбищ, датируемых IV в. до н.э. Такая концентрация стойбищ в одном, достаточно небольшом по площади, районе показывает, что длительное время он использовался скифским населением для стоянок и выпаса скота. В настоящее время здесь размещается под, занятый торфо-болотными грунтами, что дает возможность, с учетом концентрации скифских памятников именно в этом районе, предположить существование в эллинистический период на территории пода не высыхающего озера вплоть до конца IV - начала III вв до н.э. Только наличие постоянного источника пресной воды, обеспечивавшего водопой скота и создававшего условия для сохранения его кормовой базы, объясняет концентрацию скифских стойбищ именно в этом месте. Размещение скифских стойбищ на севере Гилеи делает возможным предположение о тождественности этой группы скифских памятников со «скифами-кочевниками», упоминавшимися у Геродота, который сразу после них дает описание «Полесья» (Herod, IV,19).

Судя по расположению исследованных скифских курганов, мало вероятно, чтобы Гилея в эллинистический период представляла сплошной лесной массив.

Все скифские курганы этого региона располагаются с юго-запада на северо-восток вдоль нижнеднепровских песков, концентрируясь в районах расположения больших подов, что еще раз доказывает существование в них невысыхающих озер.

Таким образом, исходя из имеющихся данных, можно предположить, что Гилея представляла собой лесной массив, начинавшийся от днепровских плавней и доходивший до Перекопского перешейка. Ее границы, видимо, в общих чертах совпадали с границами, предложенными Н.И.Сокольским, однако Гилея не представляла собой сплошного лесного массива. Он занимал только район, примыкающий к Днепровским плавням, и весь Кинбурнский полуостров, а далее — лесная растительность занимала долины небольших степных речек, территорию подов и больших балок. Лесные массивы Гилеи занимали 35-45 % района, расположенного между нижним течением Днепра (от г. Н.Каховка) и до Перекопского перешейка. Если же учесть, что наибольшая концентрация подов занимает территорию до реки Молочной, то можно предположить существование лесных массивов во всем этом районе. Подтверждением этого служит упоминание Птолемеем рощи при описании западного побережья Азовского моря (Ptolem, III, 5,6).

23.03.2000

© Каряка О.В.

ТОРГІВЕЛЬНІ ШЛЯХИ В НИЖНЬОМУ ПОДНІПРОВ'І В IV ст. до н.е.

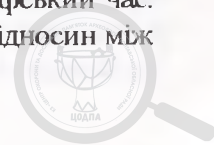
На сьогодні ми можемо констатувати високу ступінь вивченості шляхів, що існували на території Нижнього Подніпров'я протягом античної доби й, зокрема, у IV ст. до н.е. Маємо досить широкий і розгорнутий спектр робіт з даного кола питань, особливо тих, які торкаються економічних стосунків території Нижнього Подніпров'я з давньогрецькими колоніями Північного Причорномор'я та їх метрополіями.

Стосунки обмінного характеру населення цього регіону з іншими народами простежуються протягом тисячоліть, починаючи ще з доби кам'яного віку. Головним чином, необхідним для Нижнього Подніпров'я було постачання сировини для виготовлення крем'яних знарядь праці. Немає сумнівів в тому, що перевезення якихось товарів з одного регіону до іншого водними й суходільними шляхами розпочалося майже одночасно з виникненням транспортних засобів, які могли його забезпечувати. При всій очевидності й простоті використання водних шляхів вони, звісно, археологічно можуть бути зафіксовані лише за наявності різноманітних категорій імпорту вже у кінцевих пунктах перевезення. Це ж стосується й суходільних шляхів,

які археологічно можна простежити на території Північного Причорномор'я, і, зокрема, в Нижньому Подніпров'ї ще від доби бронзи.

Визначення торгівельних шляхів спиралося лише на наявність тих чи інших поселень, практично не враховуючи реальної картини розповсюдження матеріалів найбільш масового керамічного імпорту — амфорної тари, на пам'ятках Нижнього Подніпров'я, тим більше — окремих її категорій. А це дає змогу уточнити територіальне розповсюдження імпорту на даній території і, зокрема, з'ясувати деякі питання стосовно особливостей торгівельних стосунків між скіфами та давніми греками, уточнити шляхи надходження товарів на скіфські поселення. Виходячи з наведеного, ми маємо на меті узагальнити існуючі розробки стосовно торгівельних шляхів на території Нижнього Подніпров'я, базуючись на аналізі територіального розподілення і співвідношення головних категорій масових амфорних матеріалів.

Отже, нового ступеню розвитку набули економічні процеси в Нижньому Подніпров'ї в скіфський час. Вже доведеним є існування торгівельних відносин між

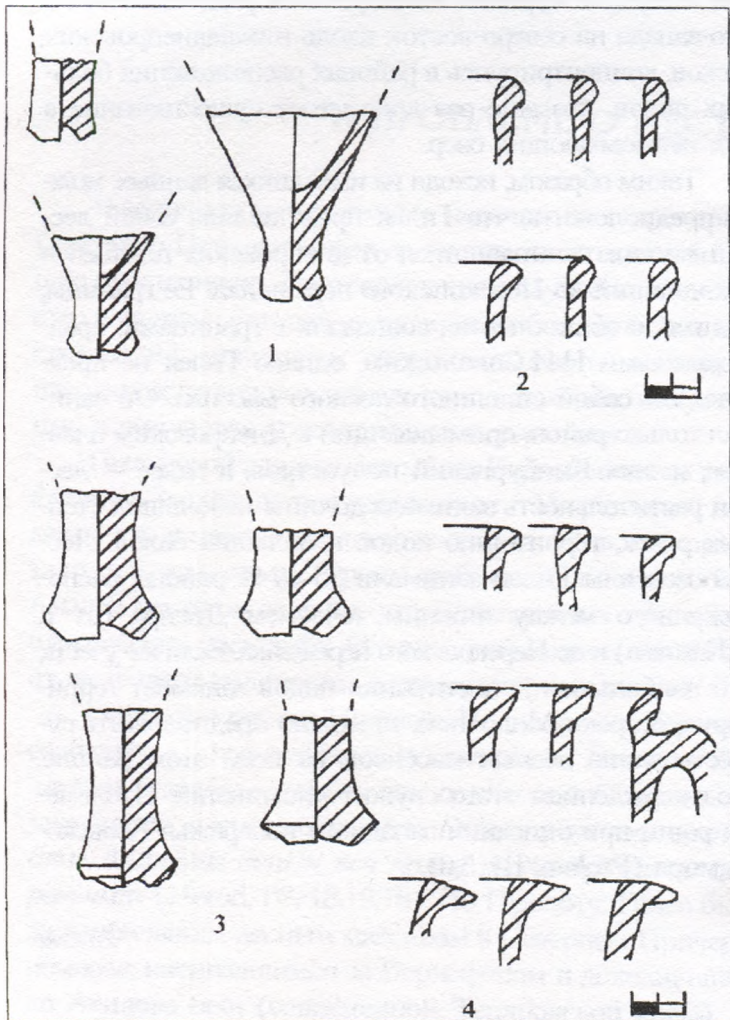

Рис. 1. Найхарактерніші типи уламків амфор:
1, 2 – геракпейського та 3, 4 – північноєгейського виробництва.

скіфами та народами, що населяли території, прилеглі до так званого "скіфського квадрату" ще на період VI-V ст. до н.е. – тобто, періоду, коли практично все скіфське населення знаходилося на стадії кочування. НА.Гаврилюк виділяє чотири головних напрямки цих стосунків, які співпадають із сторонами світу. Це при тому, що не відомо жодної пам'ятки осілости цього періоду на території степової зони. До того ж, маючи на увазі цей період, Геродот прямо повідомляв про відсутність шляхів у Скіфії. Найбільш інтенсивно торгівля скіфів того часу проходила з греками і пов'язується НА.Гаврилюк лише з одним із чотирьох, а саме – з південним напрямком економічної діяльності, характер якого вона визначила "конструктивним та динамічним". За нашими даними, в основному матеріали імпорту знайдено при розкопках поховальних пам'яток скіфів, причому більшість з них відноситься не до рядової амфорної продукції, а до більш дорогоцінних категорій столового посуду. Імпортовані матеріали на пам'ятках осілости відомі лише за окремими поодинокими екземплярами, які можливо вважати скоріше випадковими знахідками, не пов'язаними з будь-якими спорудами або закритими комплексами.

Вже починаючи з кінця V ст. до н.е. спостерігаємо вибухоподібну масову появу пам'яток осілости. Відомо більше ніж 100 найрізноманітніших селищ та стоянок на берегах Нижнього Дніпра. Переважна більшість з

них була виявлена за наявності фрагментів амфорної тари – однієї з головних категорій знахідок на скіфських поселеннях. Цей процес був прямим наслідком значних змін внутрішньополітичної ситуації в кочівницькому середовищі Причорноморських степів. Незважаючи на характер цих поселень та етнічний склад їх мешканців, наявність численних матеріалів керамічного імпорту на них відбиває значне зростання інтенсивності торгівельних стосунків на цій території, що обов'язково повинно було супроводжуватись стабілізацією внутрішньої ситуації, виникненням певної верстви осілого населення. Саме на період IV ст. до н.е. ми можемо розглядати виникнення торгівельних шляхів, що відбивали традиційні напрямки торгівельних стосунків місцевого населення.

Практично всі дослідники в більшій чи меншій мірі відводять значну роль Дніпру, як головній водній транспортній артерії даного регіону. Безперечно, певні труднощі для просування суден по ньому спричиняли мілини й інші важкопрохідні місця, але легкість й вигідність такого засобу пересування повинна була грати значну роль у товароперевезеннях того часу. Також припустимим вважається й використання інших річок Північного Причорномор'я, особливо зважаючи на пряму вказівку Геродота на те, що всі вони були судохідними.

Наявність суходільних шляхів менш очевидна й потребувала від дослідників більш ретельного вивчення матеріалів. Найбільш масштабний шлях перевезення товарів виділено Б.М.Граковим – магістральний шлях з Добруджі і Придунав'я до Поволжжя через Причорноморські степи. Цей шлях було виділено за наявності певних категорій матеріалів, що походили з Північного Причорномор'я і були знайдені на поволзьких пам'ятках. А.С.Островерхов визначив суходільний шлях від Ольвії на північ, через Варварівку – до сучасного Вознесенська, – ймовірного місця з'єднання з магістральним шляхом, виділеним Б.М.Граковим. Початок цього шляху з великою достовірністю реконструйовано при вивченні аерофотозйомки Ольвії в районі її північних воріт. Закінчувався він, ймовірно, біля сучасного села Варварівки під Миколаєвом – місця стародавньої переправи через Південний Буг. Цей напрямок виділявся і К.К.Шиліком. Ю.В.Болтрик визначив суходільні шляхи за напрямками курганних алей в районі села Ботієве – ймовірного місцерозташування гавані Кремни, – у чотирьох напрямках: уздовж узбережжя Азовського моря (на схід – на Єлизаветівське городище) та два на північ, – можливо, на Більське городище і переправу через Дніпро (Кам'янка Дніпровська).

Викладені вище наявні гіпотези потребують уточнення стосовно територіального розподілення основних категорій амфорних матеріалів шляхом аналізу їх за конкретними центрами виробництва, тобто, визначення початкового пункту перевезення, а також територіального розподілення цих категорій знахідок на різних поселеннях вказаної території. Ми дотримуємося думки, що власне торгівельний шлях повинен був

мати певні універсальні ознаки, такі як початковий і кінцевий пункти, де проводилося навантаження та розвантаження транспортних засобів, їх зручне розташування, відносно стабільна політична ситуація на час функціонування шляху. Можливим є й існування якихось проміжних перевалочних пунктів, де можна було дістати перепочинок та необхідні ресурси під час руху торгівельного каравану. Сприятливим фактором до виникнення суходільних торгівельних шляхів є наявність рівнинних місцевостей, що спрощувало пересування транспорту.

Протягом IV ст. до н.е. серед амфорних матеріалів переважної більшості нижньодніпровських поселень кількісно переважала продукція північно-егейського регіону, який пов'язується з центрами виробництва амфор – Фасосом, Мендою, Аканфом та Пепаретом. Так, у ході досліджень Кам'янського городища Б.М.Граковим амфори цих центрів перелічені як одні з найчисленніших, а фрагменти амфор Гераклеї та Синопи хоча і відзначені чисельними, та все ж такими, що займають другорядне місце. Це знайшло підтвердження і при вивченні амфорних матеріалів Кам'янського городища, здобутих при розкопках Скіфської Степової експедиції під керівництвом Н.А.Гаврилюк. Ідентична картина співвідношення головних центрів виробництва керамічної тари була простежена у синхронних матеріалах найближчого до Кам'янського – Знам'янського городища. Амфори, вироблені в північно-егейському регіоні, кількісно переважають й серед матеріалів скіфських поселень, розташованих на південь від Кам'янського городища. Еталонні комплекси тут дають матеріали поселень Первомайівка, Чернеча та Білозерське. Не протирічають цьому й матеріали багатьох інших дрібних поселень.

Знахідки на скіфському городищі Лиса Гора та територіально прилеглих до нього поселеннях становлять своєрідне виключення серед загальної картини на інших скіфських пам'ятках Нижнього Подніпров'я. Ними з'ясовано, що за кількістю фрагментів цієї групи амфор це городище помітно вирізняється на фоні комплексу матеріалів Кам'янського, Знам'янського й інших скіфських городищ Нижнього Подніпров'я. Фрагменти амфор (щоправда, не такі чисельні) гераклеїського виробництва було також знайдено і під час розвідок на скіфських поселеннях, що розташовані у безпосередній близькості до Лисогірського городища. На перший погляд, досить незрозумілим здається наявність такої концентрації керамічної продукції Гераклеї Понтіїської в такому глибинному регіоні Подніпров'я, та ще й серед загальної маси інших скіфських поселень, на яких превалював керамічний імпорт північно-егейського виробництва (рис. 1).

Навряд чи можна шукати пояснення цього явища в тому, що населення якогось окремого регіону віддавало завдяки своїм особливим схильностям рішучу перевагу продукції саме Гераклеї Понтіїської, зневажаючи при цьому більшість інших виробничих центрів.

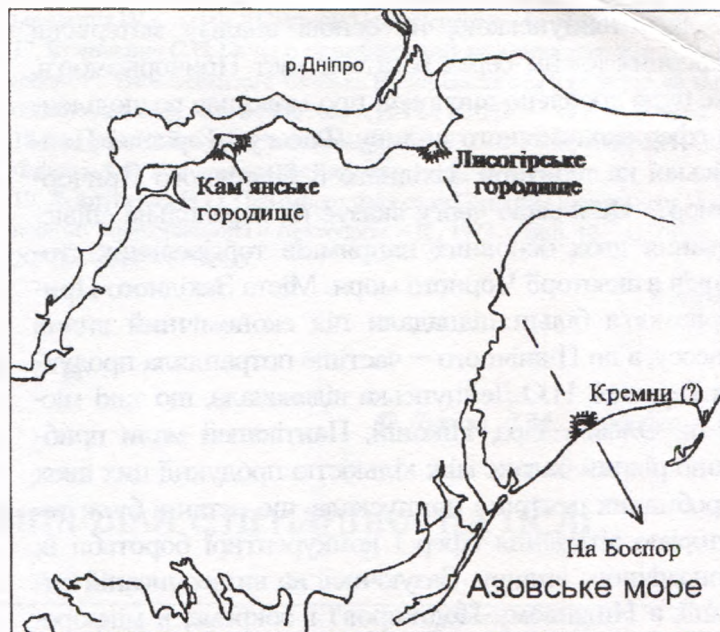

Рис.2. Траса суходільного шляху від імовірної гавані Кремни до Лисогірського городища.

Для вирішення цього протиріччя ми припускаємо гіпотезу про існування якогось іншого шляху, котрим вказана група товарів потрапляла на Лисогірське городище в обхід Ольвії і гирла Дніпра. Це, безперечно, може бути пов'язане лише з існуванням суходільного шляху, яким продукція потрапляла з півдня у район Лисогірського поселення (сучасне місто Василівка).

Територія цього городища територіально найбільш наближена до північного узбережжя Азовського моря, що є суттєвим для суходільного перевезення товарів, на відміну від річкового та морського транспорту (рис. 2).

Замість Ольвії на даному торгівельному шляху головну посередницьку роль відігравав Боспор, і, зокрема, Пантікапей, який володів протокою Боспором Кімерійським і відповідно контролював вхід для суден до Меотиди, тобто Азовського моря. Припустимо, що товари з Боспору надходили до єдиного з історично відомих античних міст в Північному Приазов'ї – гавані Кремни, локалізованої Ю.В.Болтриком, базуючись на розташуванні курганных рядів на території сучасного села Ботієве Запорізької області, й суходільним шляхом надходили до Лисогірського поселення. Підкреслимо також, що місцезнаходження села Ботієве знаходиться на найкоротшій відстані від Лисогірського поселення і річища Дніпра, яка складає приблизно 100 км по прямій.

Правда, виділений за курганными алеями напрямком шляху Ю.В.Болтриком був пов'язаний безпосередньо з Кам'янським городищем, що, мабуть, сталося через брак інформації стосовно концентрації гераклеїського керамічного імпорту на поселеннях Нижнього Подніпров'я. Наявність такого шляху цілком ймовірна, та навряд чи він міг використовуватись для масового перевезення таких важких товарів, як вино в амфорах, на Кам'янське городище. Довжина такого б шляху за найкоротшою відстанню становить приблизно 150 км. Тому цей шлях помітно довший за шлях до Лисогірського городища.

Н.О.Лейпунською, на основі аналізу матеріалів амфорних клейм серед багатьох міст Причорномор'я, вже було зроблено висновок про можливе розподілення сфер економічного впливу Фасосу і Гераклеї Понтійської на території Західного й Північного Причорномор'я. Це в свою чергу вказує на паралельне співіснування двох основних напрямків торгівельних стосунків в акваторії Чорного моря. Міста Західного Причорномор'я більш підпадали під економічний вплив Фасосу, а до Північного – частіше потрапляла продукція Гераклеї. Н.О.Лейпунська відзначала, що такі міста, як Ольвія, Тіра, Ніконій, Пантікапей мали приблизно рівний баланс між кількістю продукції цих двох виробничих центрів і припускала, що останні були територією зіткнення сфер і конкурентної боротьби їх економічного впливу. Базуючись на вищеописаній ситуації, в Нижньому Подніпров'ї і, зокрема, в мікрореєні Кам'янка – Лиса Гора, ми можемо припускати аналогічне зіткнення сфер економічного впливу в Нижньому Подніпров'ї, але вже між Ольвією та Боспором, які опосередковано відбивали два великих напрямки торгівлі – Гераклеї і Фасосу та його кола.

Другий напрямок торгівельних стосунків, що пов'язаний з існуванням суходільного шляху з Північного Приазов'я до району Лисогірського поселення, скоріше за все, почав функціонувати дещо пізніше, ніж головний шлях по Дніпру. Метою його виникнення було небажання певних кіл боспорських чи гераклеїських купців сплачувати торгівельні податки Ольвії. Важливим фактором в цьому було й скорочення відстані до кінцевого пункту, бо водним шляхом необхідно було робити великий крюк навколо Кримського півострова та заходити далеко на захід в гирло Дніпра. Зважаючи на кількісне співвідношення загального обсягу амфорної тари з Гераклеї та центрів північноєгейського виробництва взагалі на всій території Нижнього Подніпров'я, варто відзначити, що другий напрямок був значно слабкішим, менш інтенсивним, яким проходили значно менші за обсягом партії товарів.

Н.О.Лейпунською відмічено, що в конкурентній боротьбі між Фасосом та центрами південнопонтійського виробництва, скоріше за все, перемогли останні, що пов'язується з майже повним зникненням єгейських товарів і значною перевагою сінопського імпорту в Північному Причорномор'ї у наступну елліністичну епоху. Але цього не відбулося в Нижньому Подніпров'ї. Це пов'язане з масовим зникненням скіфських городищ в III ст. до н.е., прямим наслідком чого виявилось або повне припинення на деякий час, або ж значне затухання торгівельних стосунків греків з цією територією. В будь-якому випадку в нас немає ніяких даних про існування вищеописаного суходільного шляху за елліністичної доби. Зникає й саме Лисогірське поселення.

Таким чином, у ході детального вивчення даних стосовно надходження масових амфорних матеріалів на нижньодніпровські скіфські поселення нами вста-

новлена нерівномірність територіального розподілення їх головних категорій. Саме нерівномірним є розподілення між продукцією Гераклеї Понтійської та центрів північноєгейського виробництва при умові існування єдиного, відомого до сьогодні торговельного шляху по Дніпру. Вирішення цього протиріччя вважаємо за можливе при наявності іншого шляху, який пов'язував Нижнє Подніпров'я з містами Південного Причорномор'я і, зокрема, Гераклеєю Понтійською. Все це приводить до висновку, що на території Нижнього Подніпров'я, крім головного торговельного шляху – Дніпра, по якому надходила більшість товарів з Ольвії та центрів північноєгейського виробничого регіону, паралельно співіснував протягом деякого часу суходільний шлях, яким сюди потрапляли товари з Півдня, при активній посередницькій участі Боспору. Остання продукція потрапляла й до найвіддаленіших поселень від гирла Дніпра. Цей другий напрямок сформувався завдяки бажанню давньогрецьких купців Боспору, а, можливо, й Гераклеї, скоротити шлях надходження товарів до безпосереднього споживача, зробити це економічно вигіднішим. Існування цих двох шляхів в цілому підтверджує відзначене Н.О.Лейпунською економічне протистояння північноєгейського та південнопонтійського торгово-економічних регіонів і, зокрема, "продовжує" це протистояння далі на північ – до глибинних територій степів і скупчення значної кількості скіфських поселень в районі Кам'янки – Лисої Гори.

1. Болтрик Ю.В. Сухопутные коммуникации Скифии (по материалам новостроечных исследований от Приазовья до Днепра) // СА. – М., 1990. – № 4. – С. 30; Суботін Л.В., Черняков І.Т. Новотроїнівський скарб та питання обміну металом в добу пізньої бронзи // Археологія. – К., 1982. – Вип. 39. – С.20,21; Отроченко В.В. Белозерская культура // Березанская С.С., Отроченко В.В., Чердиченко Н.Н., Щарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 147.
2. Гаврилюк Н.А. Экономический аспект отношений кочевого и оседлого населения Северного Причерноморья в VI – сер. V вв. до н. э. // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава: Археологія, 1996. – С.286.
3. Геродот, IV, 136.
4. Гаврилюк Н.А. Экономический аспект отношений... – С. 287-288.
5. Опайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII-V вв. до н. э. // САИ. – М.: Наука, 1966. – С. 17.
6. Гаврилюк Н.О., Оленковський М.П. Пам'ятки скіфів. – Херсон, 1992. – С. 5, 35.
7. Геродот, IV, 47.
8. Граков Б.Н. Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжжям і Приураллям в архаїчну і класичну епохи? // Археологія. – К., 1947. – Т.1. – С. 23-38.
9. Островерхов А.С. Экономические связи Ольвии. Березани и Ягорлыцкого поселения со Скифией (VII – середина V в. до н.э.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1978. – С. 21, 22; Його ж. Ольвия и торговые пути Скифии // Древности Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1981. – С. 89.
10. Шилик К.К. Транспортные пути античного Северного Причерноморья // Материалы II Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья на тему "Местное население Причерноморья в эпоху Великой греческой колонизации (VIII-V вв. до н.э.)". – Тбилиси, 1979. – С. 88-89.
11. Болтрик Ю.В. Сухопутные коммуникации... – С. 34-38.
12. Болтрик Ю.В., Фялчко Е.Е. К вопросу о локализации гавани Кремены // Скифы Северного Причерноморья. – К., 1987. – С. 40-46.

13. Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — С. 86-87.
 14. Каряка О.В. Амфори Кам'янського городища // Археологія. — К., 1997. — № 4. — С. 110-117.
 15. Погребова Н.Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре (Городища Знаменское и Гавриловское) // Памятники скифо-сарматского времени в Северном Причерноморье. — М., 1958. — С. 142-146.
 16. Гаврилюк Н.О. — матеріали розкопок Лисогірського поселення 1984-1987 років, матеріали розкопок Лисогірського поселення також опубліковані: Гаврилюк Н.А., Бильцова В.П., Кравченко С.Н. Скифские

- поселения IV в. до н.э. в Степном Поднепровье. — I. — К., 1992.
 17. Кравченко С.Н. Отчет о разведках в районе Каховского водохранилища от г. Васильевки до с. Скельки Васильевского района Запорожской области, проведенных в 1986 году // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1986/62.
 18. Болтрик Ю.В. Сухопутные коммуникации... — С. 31-32; Болтрик Ю.В., Фіалко Е.Е. К вопросу о локализации... — С. 40-46.
 19. Лейпунська Н.О. Про импорт Фасоса та Гераклеї Понтійської в Північному Причорномор'ї // Археологія. — К., 1973. — Вип. 12. — С. 28-29.
 20. Там само. — С. 32-33.

24.03.2000

© Лугова Л.М., Левченко Д.І.

ЗНАХІДКИ І ТИС. Н.Е. З ПОСЕЛЕННЯ БІЛЯ с.ПРИЛИПКА НА ПСЛІ

Поселення обстежене вперше 1984 р., у 1986 році оглянуте вдруге, тоді ж було зроблено зачистку берегової лінії¹. Розташоване в 3 км на північний захід від центру с.Прилипка Козельщинського району Полтавської області в урочищі Топіршки. Займає площину виносу зі стародавнього яру розміром 90 x 50 м, що підвищується на 4,0-4,5 м над урізом води влітку та на 1,5 - 2,0 м над прилеглими ділянками заплави правого берега р.Псел (рис. 1, 1). Під час обстеження поселення виявлені знахідки дніпро-донецької культури та культури ямково-гребінцевої кераміки; доби ранньої, середньої та пізньої бронзи, а також I тис. н.е. До останніх належать 5 фрагментів лискованого та більш ніж 20 уламків кераміки з шерхатою поверхнею (знахідки зберігаються в фондах ПКМ, №№ А 9344-9390).

Поверхня поселення задерювана, зачистка берегової лінії показала, що вони походять з шару суглинку потужністю близько 18 м, в нижній частині світло-жовтого кольору та відносно щільного. У верхній частині цей шар більш пухкий та набуває темно-сіру забарвленість. Тут простежено два вуглисті прошарки довжиною до 2-3 м.

Зверху відкладення I тис. н.е. перекриті півметровим шаром чорнозему та глини.

Знахідки чітко поділяються на дві культурно-хронологічні групи:

1. Кераміка пізньозарубинецького часу, за станом поверхні, поділяється на лисковану та шерхату. До першої відносяться фрагмент вінця та уламок середньої частини тулуба з чітким ребром, що, ймовірно, походять від однієї миски III класу типу 3 варіанту «б»

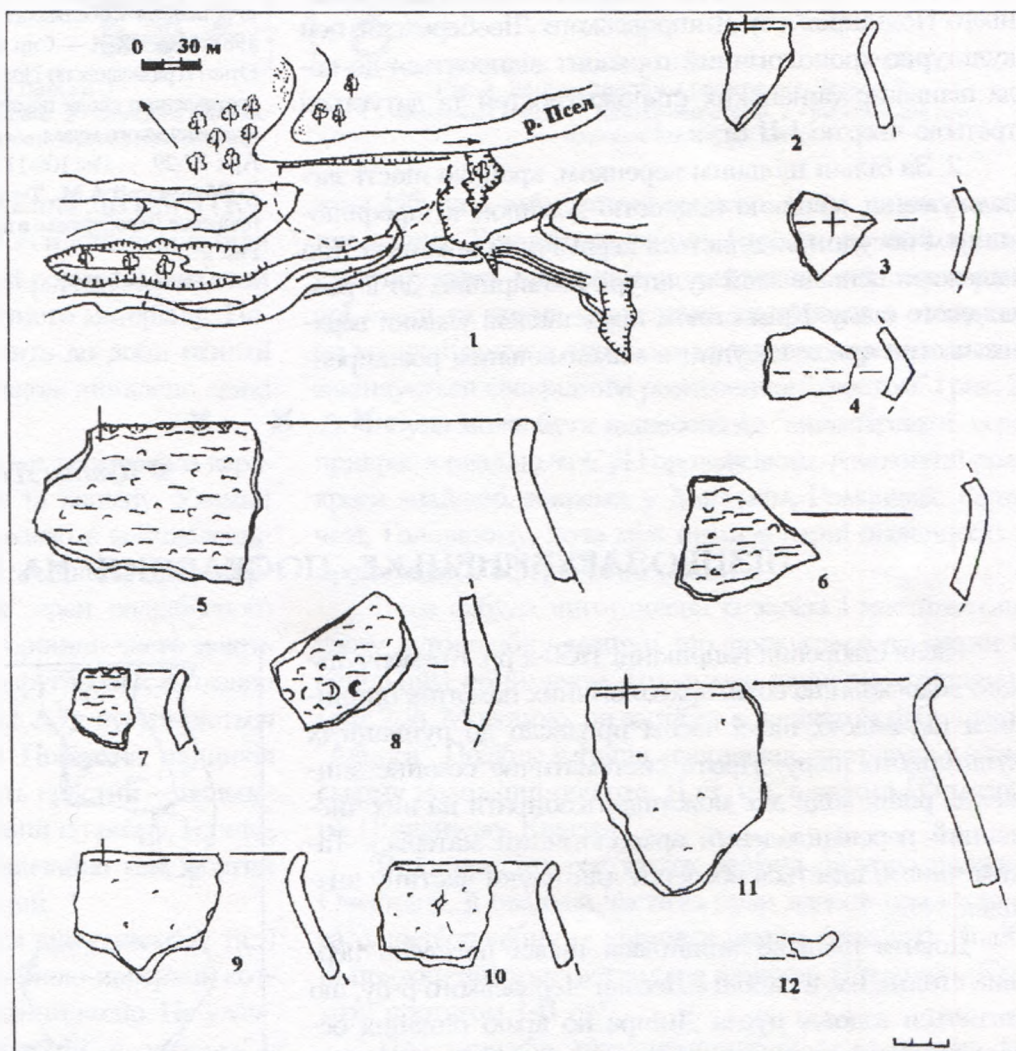

Рис.1. Прилипка, с., ур. Топіршки.
План та уламки кераміки.

за класифікацією А.М.Обломського та Р.В.Терпиловського (рис.1, 2,3)². Посудина мала темно-сіру лисковану поверхню, діаметр вінець 14 см, діаметр по ребру - 16 см. Ще від однієї миски походить уламок середньої частини з чітким ребром (рис.1, 4). Поверхня сірокоричнева, якість лискування дещо гірша, ніж у описаної вище посудини. Діаметр по ребру близько 36-38 см. В якості збіднюючої домішки в обох випадках використано пісок та дрібний шамот. До лискованої кераміки відносяться також два невиразні уламки стінок.

Кухонний посуд цього часу репрезентований уламками великих груболіпних посудин, виготовлених з домішками великої кількості крупного шамоту та інколи подрібненого кварциту. Поверхня нерівна, горбкувата. В колекції виділяється верхня частина зерновика з максимальним розширенням у верхній третині висоти та коротким, слабо виділеним потовщеним вінцем, прикрашеним пальцевими вдавленнями. Діаметр горщика по вінцю складає 48 - 50 см (рис. 1, 5). Ще один уламок посудини з більш високим вінцем також прикрашений пальцевими вдавленнями (рис. 1, 7). Відзначимо також два уламки стінок великих горщиків з ребристим перетином тулуба, один з яких потовщується в місці перетину, та прикрашений по ребру пальцевими вдавленнями (рис. 1, 6, 8).

Судячи з аналогій, що походять з пам'яток Середнього Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя, цей культурно-хронологічний горизонт відноситься до кола пізньозарубинецьких старожитностей та датується третьою чвертю I-II ст. н.е.³

2. За більш щільним черепком, кращою якістю загладжування, меншою кількістю домішок та профілюванням посудин виділяється керамічний комплекс, що належить пеньківській культурі, ймовірно, до її розвиненого етапу. Крім стінок, представлені уламки верхніх частин трьох посудин з максимальним розширен-

ням, вірогідно, у середній частині висоти. Діаметр вінця — від 22 до 35 см. Вінця короткі, відносно плавно відігнуті назовні, керамічна маса з домішками шамоту (рис. 1, 9, 10, 11). До цього ж часу відноситься уламок сковорідки з невисоким бортиком діаметром близько 22 см (рис. 1, 12).

Поселення інтенсивно розмивається р.Псел. За свідченнями місцевих жителів, щорічно річка знищує не менш 1,0-1,5 м берега. Імовірно, через декілька років одну з небагатьох на Полтавщині пам'яток з пізньозарубинецьким горизонтом назавжди буде втрачено для науки.

1. Луговая Л.Н. Отчет о раскопках археологической экспедиции Полтавского краеведческого музея 1984 г. у с.Прилипка Козельщинского и пгт. Белики Кобелякского районов Полтавской области. — Полтава, 1985. // НА ПКМ. — Спр. 03-215 — Арк.3. — Рис. 9, 24-33. Луговая Л.Н. Отчет о разведках по Полтавской области для подготовки материалов и составлению свода памятников в 1986 г. разведотрядом Полтавского краеведческого музея. — Полтава, 1987. // НА ПКМ. — Спр. 03-260. — Арк. 27-29. — Рис.106-117.

2. Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Среднее Поднпрорье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. — М., 1991. — С.15 — Рис. 2.

3. Там само. — С.11.

15.02.2000

© Купитан Д.П., Сиволап М.П., Терпиловський Р.В.

ПІЗНЬОЗАРУБИНЕЦЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ НА ЧЕРКАЩИНІ

Після створення наприкінці 1950-х рр. Кременчуцького водосховища сотні археологічних пам'яток опинилися під водою, що з часом призвело до руйнації їх культурного шару. Проте систематичне сезонне зниження рівня води дає можливість збирати на них численний перевідкладений археологічний матеріал. Таким чином, вдається зберегти для науки частину знахідок.

Досить цікавою виявилася низка поселень перших століть н.е. в районі с.Леськи Черкаського р-ну, що тягнеться вздовж русла Дніпра по краю піщаних островів, вкритих сосняком (місцева назва островів - Кучугури). Нагадаємо, що наприкінці 1950-х рр. неподалік с.Леськи М.Ю.Брайчевським і А.Т.Сміленко проводились розкопки поселення черняхівської культури¹. Розміті поселення поблизу Лесьок вперше були виявлені у 1981 р. роботами експедиції Інституту археології АН УРСР "Славутич"². Пізніше, з 1994 р. розвідки були поновлені співробітниками Черкаської лісостепової археологічної експедиції. У дослідженнях цих пам'яток брали участь начальник експедиції Сиволап М.П., лаборанти Купитан Д.П., Деткін А.В., Лазоренко А.В., Кривенко М.П., а також директор музею Будинку культури сусіднього с.Худяки — Квітка В.І.

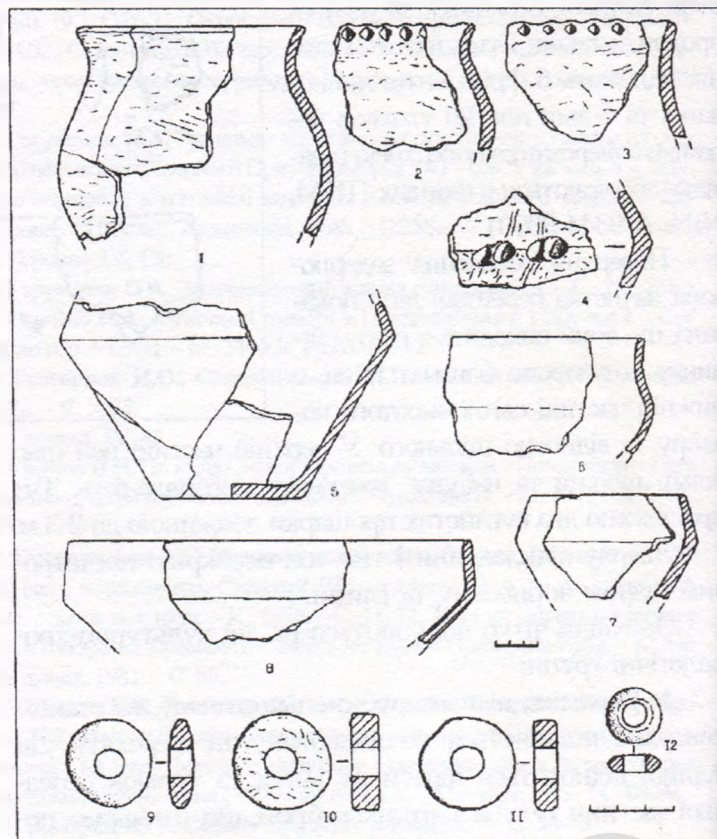

Рис.1. Керамічні знахідки з поселення Леськи 3. 1-4 - груболіпний та 5-8 - лискований посуд. 9-12 - пряслиця.

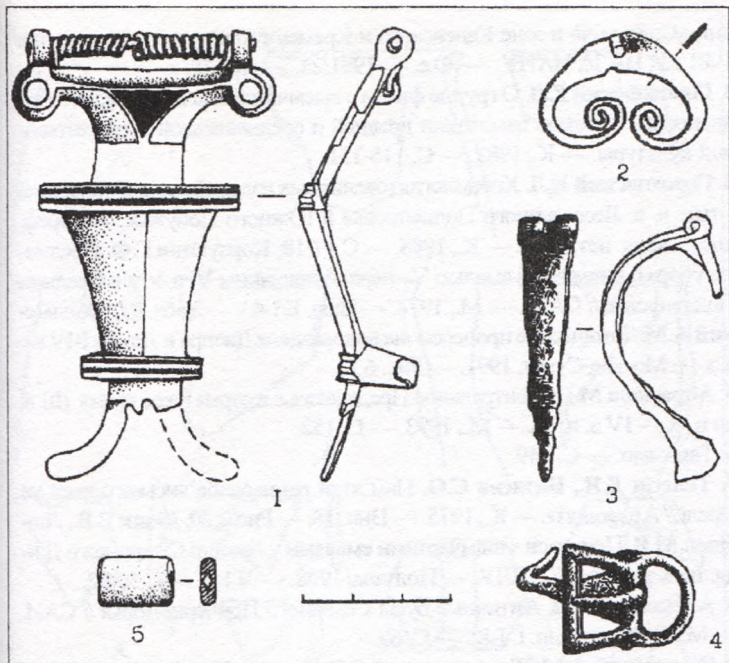

Рис.2. Прикраси з поселення Леськи 3:

1 - бронзова фібула з червоною виїмчастою емаллю, 2 - бронзова підвіска, 3 - залізна фібула, 4 - залізна пряжка, 5 - пастова червона намистина.

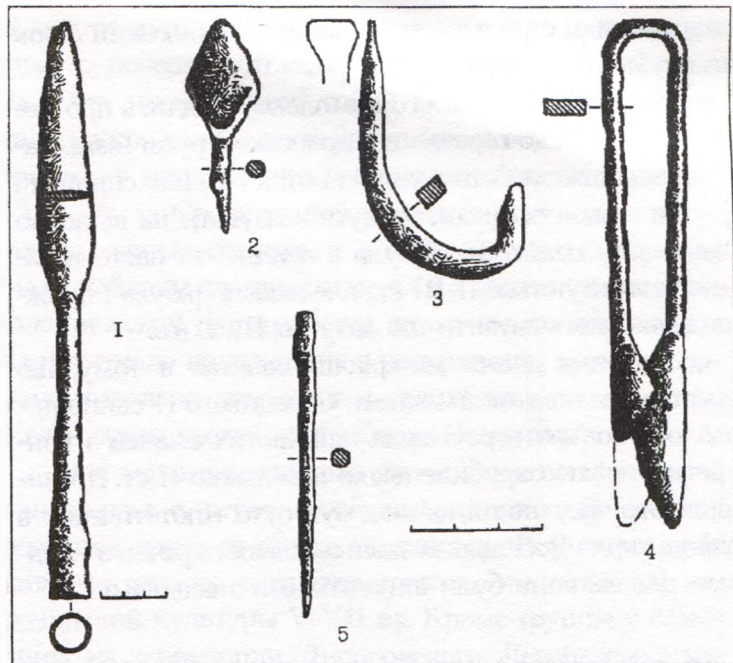

Рис.3. Залізні вироби з поселення Леськи 3:

1 - наконечник списа, 2 - наконечник стріли, 3 - рибальський гачок, 4 - пружинні ножиці, 5 - шило.

Найцікавішим виявилось поселення Леськи 3 (Кучугури ІХ). Воно займало великий за площею мис біля правого берега Дніпра. На території розмиті пам'ятки зібрано велику кількість археологічного матеріалу. Переважна більшість знахідок належить до доби пізньої бронзи та до перших століть н.е., також виявлено деякі матеріали скіфського часу.

Серед знахідок перших століть н.е. переважала кераміка, що поділяється на груболіпну та лощену. Уламки горщиків з грубообробленою поверхнею є найчисленнішими. Вони виготовлені з глини із домішкою дрібнозернистого піску та шамоту, а також зерен подрібненого кварцу і залістих конкрецій. Ці горщики часто мають великі розміри, форма переважає округлобока, з плавно відігнутими назовні вінцями (рис.1,1-3), зустрічаються також ребристі посудини (рис.1,4). Поверхня горщиків недбало заглажена, орнамент досить простий — пальцеві вдавлення по краю вінця та заціпи по ребру. Горщики досить товстостінні, поверхня звичайно має жовтий або рудий колір, випал нерівномірний.

Лощена кераміка відрізняється відсутністю у тісті грубих домішок та ретельною обробкою поверхні, котра звичайно має чорний або брунатний колір. Це уламки мисок досить високих пропорцій з ребром у верхній частині, у тому числі, так званих, почепських (рис. 1,5,7,8), а також з плавним профілем (рис. 1,6).

Інші вироби з кераміки представлені пряслицями: ліпне плескате (рис.1,9), із стінок грубообробленої (рис.1,10) та лощеної посудин (рис. 1,11), маленьке біконічне зі стінки амфори рудого кольору (рис. 1,12).

Як кераміка, так і пряслиця досить типові для пізньозарубинецьких пам'яток І-ІІ ст. н.е., вивчених в районі Києва (Лютезь, Оболонь), басейнах Трубежа та Орелі, в інших регіонах.

До перших століть н.е. впевнено можна віднести також кілька прикрас. Найбільш цікавою є велика брон-

зова фібула з виїмчастою емаллю. Вона належить до так званих Т-подібних фібул³. Голівка, на якій кріпилася пружина, прикрашена трикутним гніздом червоної емалі та двома округлими виступами з отворами по краях. Корпус з двома поперечними перекладинами закінчується своєрідним роздвоєним "хвостом" (рис. 2, 1). Фібула може бути віднесена до "межигірської" серії прикрас з емаллю за Є.Л.Гороховським. Аналогічні прикраси знайдені, зокрема, у Хмільнім, Ромашках, Радичеві, Головіному, хоча між ними є певні відмінності у пропорціях і оформленні ніжки⁴.

Інша фібула виготовлена із заліза і має пластинчасту дугоподібну спинку, що звужується до ніжки із суцільним приймачем. Голка має шарнірне кріплення (рис.2,3). Можливо, ця застібка є дериватом фібул типу "Авдуса". Подібна імітація, наприклад, зустрінуто у аланському похованні початку ІІ ст. н.е. в районі П'ятигір'я на Північному Кавказі.⁵

Викликає інтерес також залізна фігурна пряжка. Очевидно, її овальна частина була власне пряжкою, а за трапецієподібну — кріпився ремінь (рис.2,4). Подібні пряжки використовувалися аланами Північного Кавказу протягом І-ІІ ст.⁶

Пластинчаста підвіска-лунниця із спіралью закрученими кінцями виготовлена з бронзи (рис.2,2). Подібні прикраси відомі не лише як випадкові знахідки, а й походять з пізньозарубинецьких поселень Йосипівка, Рідний Край І та Картамишеве⁷.

Плескато намистина - "цеглинка" виготовлена з червоної скляної пасти (рис.2,5) і належить до типу 104 за О.М.Алексєєвою, яка датує зразки такого намиста ІІ-ІІІ ст. н.е. Саме такі намистини, очевидно, й слугували сировиною для виготовлення червоної емалі у виробах, подібних до описаної вище бронзової фібули.

Менш впевнено, ніж прикраси, з першими століттями н.е. можна пов'язати кілька залізних речей. Це

наконечники стріли та списа, шило, рибальський гачок та пружинні ножиді (рис.3).

Характер керамічного комплексу свідчить про його належність до середньодніпровської групи пізньозарубинецьких пам'яток типу Лютиж⁹. Дещо спрощені форми лощених мисок можуть вказувати на відносно пізню дату пам'ятки. Фібула з емаллю та пастова намистина датуються II-III ст., але залізни фібула і пряжка дозволяють звизити цю дату до II ст. н.е.

Значення даних матеріалів полягає в тому, що вперше для південної частини Середнього Подніпров'я вдалося пов'язати речі кола виїмчастих емалей з конкретно пізньозарубинецькою пам'яткою II ст. До нинішнього часу такий зв'язок був суто гіпотетичний: в районі гирла Росі відома значна кількість речей з емаллями, але всі вони були випадковими знахідками.

1. Брайчевская А.Т., Брайчевский М.Ю. Черняховское поселение в с. Леськи близ г. Черкассы // МИА. — 1967. — № 139. — С.35-61.
2. Телегин Д.Я., Тигова Е.Н. Отчет о работе археологической экспеди-

ции «Славутич» в зоне Каневского и Кременчукского водохранилищ в 1981 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1981/24. — Арк.18.

3. Гороховский Е.Л. О группе фибул с выемчатой эмалью Среднего Поднепровья // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. — К., 1982. — С. 115-151.
4. Гороховский Е.Л. Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1988. — С.17-18; Корзухина Г.Ф. Предметы убора с выемчатой эмалью V - первой половины VI в. н. э. в Среднем Поднепровье // САИ. — М., 1978. — Вып. Е I-43. — Табл.3,1; Обломский А.М. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I-IV вв. н.э. — Москва-Сумы, 1991. — Рис. 6,1.
5. Абрамова М.П. Центральное Предкавказье в сарматское время (III до н. э. — IV в. н. э.). — М., 1993. — С. 152.
6. Там само. — С. 149.
7. Телегин Д.Я., Беляева С.О. Пам'ятки ранньослов'янського часу на Орелі // Археологія. — К., 1975. — Вип. 18. — Рис.2,20; Дідик В.В., Любічев М.В. Прикраси з виїмчастими емаллями у басейні Сіверського Дінця: нові знахідки // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.50-52.
8. Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — М., 1978. — Вып. Г I-12. — С. 69.
9. Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века н. э. — М., 1991. — С. 20-47.

01.03.2000

© Обломский А.М. Приймак В.В., Терпиловский Р.В.

ИССЛЕДОВАНИЯ РАННЕСЛАВЯНСКОГО КУРГАНА у с. БЕЗДРИК

В 1998 г. Е.Н.Осадчим и В.В.Приймаком был обнаружен курганный могильник, который находится в лесу, в 1,5 км к северу от с.Бездрик Сумского р-на Сумской обл. Могильник занимает участок правого коренного берега р.Бездрик (правого притока р.Сыроватка). Неподалеку от него расположено городище раннего железного века, а в 0,4 км к югу — находится неукрепленное поселение с материалами того же периода и лепной керамикой киевской или колочинской культуры. Не исключено, что селище и могильник составляют единый комплекс, но это предположение требует проверки: раскопки на поселении не проводились.

Могильник состоит из 13 насыпей, которые имеют диаметр от 5 до 10-11 м и высоту от 0,3 до 1,3 м. Для исследования был выбран курган 1 (диаметр 6,2-6,4 м, высота около 0,5 м). В верхней части насыпи залегал слой чернозема толщиной 20-25 см, ниже — чернозем, сильно насыщенный глиной коричневого цвета. В насыпи встречались обломки сосудов, которые фиксировались на общем плане. На рис. 1 показано, что какой-либо системы в расположении керамики в насыпи не было, хотя черепков в восточной части кургана было несколько больше, чем в западной. В северо-западном секторе — приблизительно над т.н. «погребением 1», на глубине 46 см от вершины кургана, было обнаружено несколько кальцинированных костей, а также пятно более темного грунта размером 35 x 20 см. Ниже, на глубине 48 см, на уровне материка исследовано «погребение 1», представлявшее собой ямку диа-

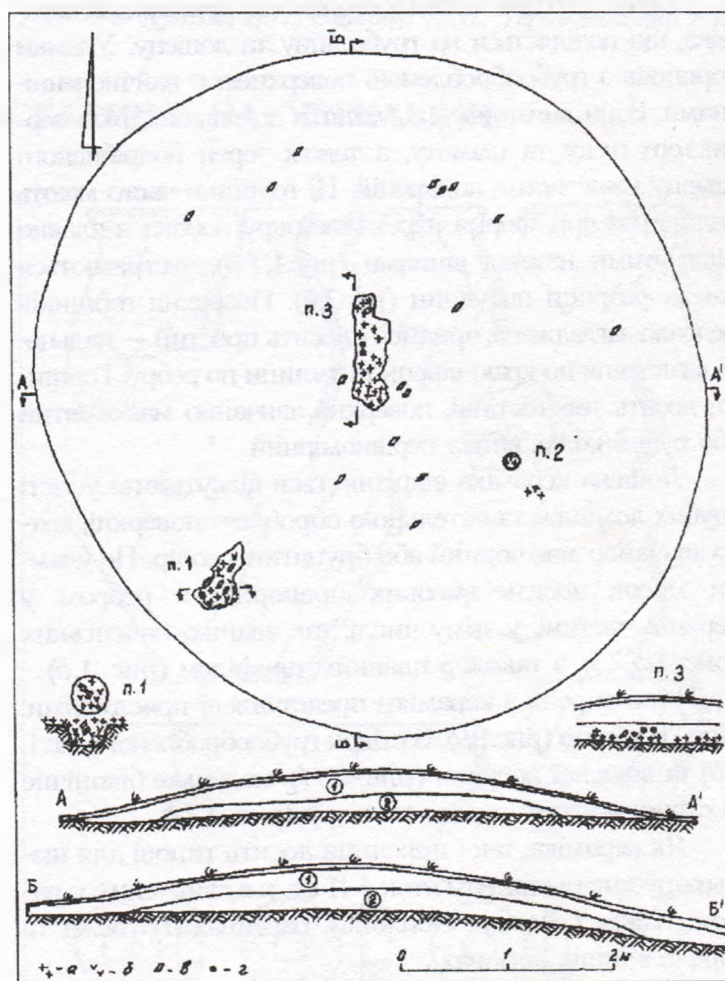

Рис.1. План и профили кургана 1.
Условные обозначения: 1 - чернозем; 2 - чернозем со включениями глины. а - кальцинированные кости, б - уголь, в - керамика, г - пряслица.

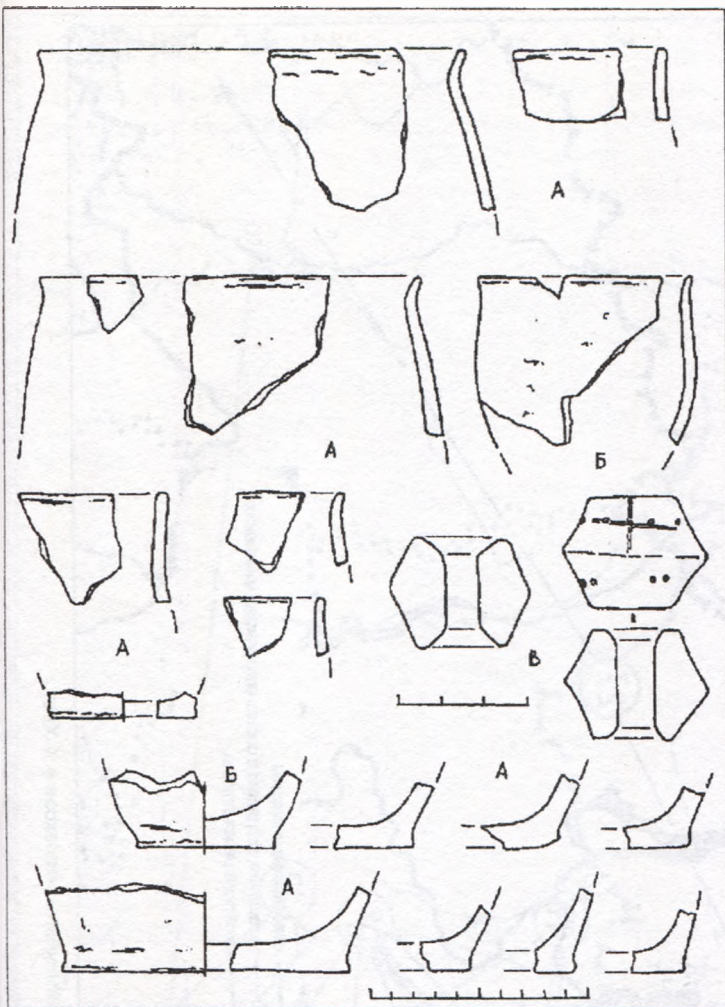

Рис.2. Находки из кургана 1:

А - лепная керамика из насыпи кургана, Б - лепная керамика из погребения 1, В - пряслица из погребения 3.

метром до 30 см и глубиной 20 см, в которой находилось несколько кальцинированных костей и угольков, днище и стенка лепного сосуда. В северо-восточной части кургана, также на уровне материка, обнаружены отдельные кальцинированные косточки, не составляющие скопления, условно названные «погребением 2».

✕ ✕ ✕

© Осадчий Е.Н.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ЭЛЕМЕНТОВ ПОГРЕБАЛЬНОГО ОБРЯДА ДНЕПРОВСКОГО ЛЕВОБЕРЕЖЬЯ X-XIII ст. МЕТОДОМ КОРРЕЛЯЦИИ НА КАРТОГРАФИЧЕСКОЙ ОСНОВЕ

Территория распространения спиралевидных височных колец охватывает бассейны рек Псла и Ворсклы, они встречаются на памятниках Посулья, бассейна Северского Донца, а также на Десне (Кветунь). За пределами этого региона спиралевидные височные кольца почти не известны. Вместе с данным видом украшений часто встречаются серебряные очелья и семилучевые височные кольца третьей и пятой групп (по Е.А.Шинакову). Компактной группой находки этих украшений располагаются на Среднем Псле (Зеленый Гай, Горналь, Гочево). Северянские комплексы

В центре кургана, на том же уровне, что и предыдущие, на поверхности материка прслежено «погребение 3». Оно представляло собой компактное скопление кальцинированных костей толщиной около 10 см, вытянутое в направлении север-юг и имевшее размеры 120 x 40 см. Среди костей встречались небольшие обломки лепных сосудов, а в верхней части скопления были найдены два пряслица. Оба изделия уплощенно-биконической формы были темно-серого цвета, одно из них имело подлощенную поверхность, другое — орнаментировано наколами и процарапанным крестом. Углей среди костей «погребения 3» не было.

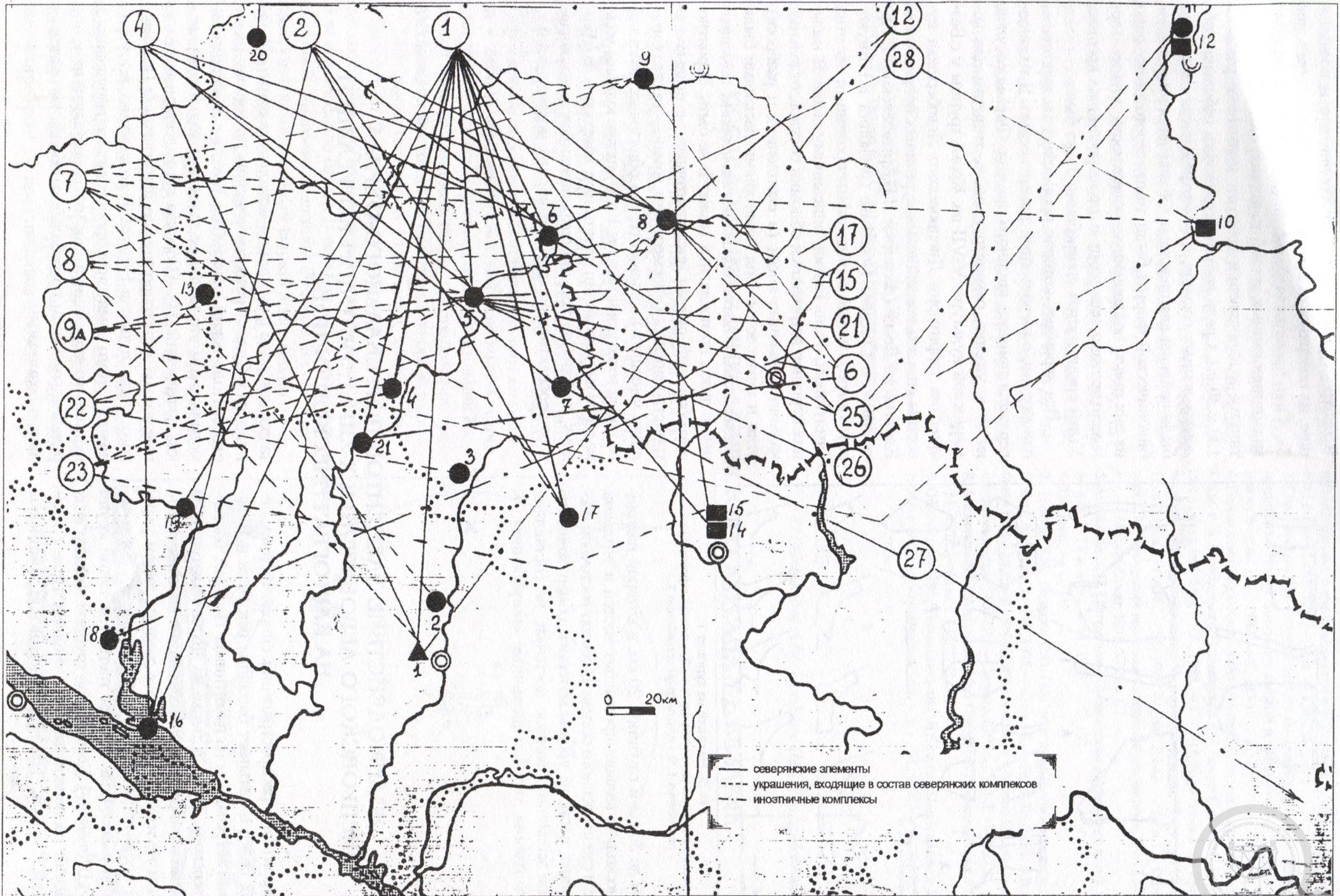
Вся керамика, которая происходит из кургана, — однородная, с шероховатой поверхностью. В тесте содержатся примеси крупного шамота. Формы сосудов, которые удалось реконструировать, типичны для колочинской культуры V-VII вв. Кроме группы у с.Бездрик, на территории Днепроовского Левобережья известны еще два колочинских курганных некрополя — Кветунь на Десне (раскопки Л.В.Артишевской) и Артюшково в Среднем Посеймье (раскопки В.В.Енукова). Погребальный обряд, зафиксированный на этих памятниках, очень близок описанному выше. В насыпях курганов встречаются обломки сосудов, отдельные кальцинированные кости (в скоплениях и разбросе), угли и пятна золы. Под некоторыми насыпями были исследованы остатки сожжения на стороне, помещенные в ямки, но последних может и не быть. Вероятно, погребальный ритуал предусматривал не столько устройство могилы («посмертного дома» — места обиталища умершего), сколько серию обрядовых действий во время возведения насыпи. Колочинские курганы весьма слабо изученный тип памятников. Некрополь на р.Бездрик, достаточно хорошо сохранившийся, представляется перспективным для дальнейших исследований.

01.02.2000

также известны в курганном могильнике около с.Жовнино на р.Сула. Чисто северянским по составу является и Полтавский клад 1905 г. Вместе с Жовнинским могильником это наиболее южные находки северянских украшений. На р.Ворскла спиралевидные височные кольца зафиксированы, за исключением Полтавского клада, только в Ницахе. К сожалению, все украшения с этого памятника происходят из разрушенного курганного могильника, так что сопоставить их с определенным типом погребального обряда не представляется возможным.

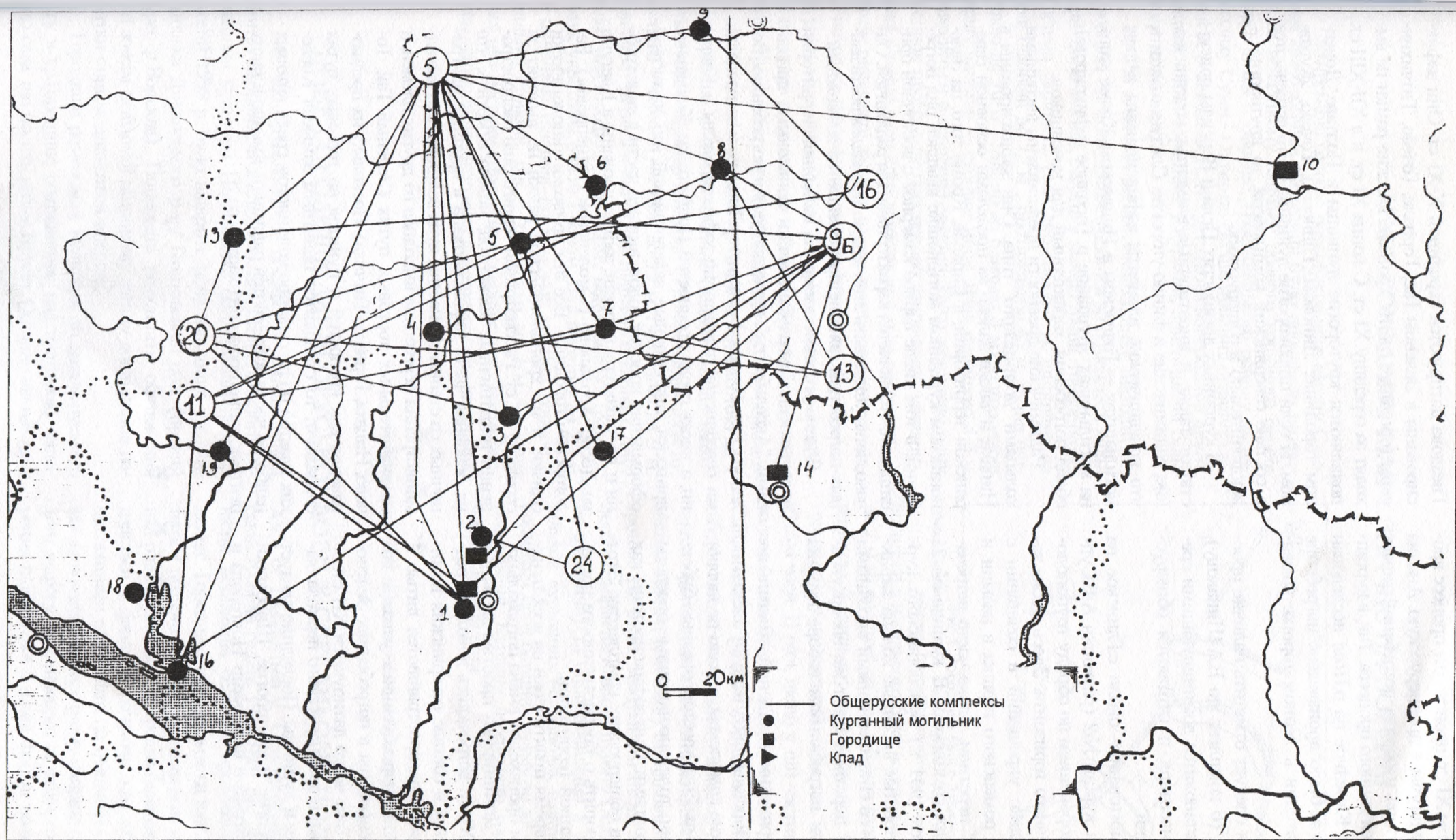

Карта №1. Распространение северянских и иноэтнических комплексов в X-XI ст.

Карта №2. Распространение общерусских комплексов в XI-XIII ст. Населенные пункты

1-Полтава, 2-Глинское, 3-Журавное, 4-Каменное, 5-Зеленый Гай, 6-Горналь, 7-Ницаха, 8-Гочево, 9-Липино, 10-Титчиха, 11-II- Белогорский могильник, 12-I- Белогорское городище, 13-Липовое, 14-Донецкое городище, 15-Хорошевское городище, 16-Жовнино, 17-Городное, 18-Чутовка, 19-Городище, 20-Воронеж, 21-Броварки.

Элементы: 1-спиралевидные височные кольца, 2-очелья, 4-семилучевые височные кольца 5 группы, 5-браслетообразные и перстнеобразные височные кольца, 6-"аксельбант", 7-"усатый" перстень, 8-толстопроволочный браслет с расширяющимися концами, 9а-круглые привески и ширококорые лунницы, 9б- круглые привески и круторогие лунницы, 11-пластинчатые перстни, 12-семилучевые височные кольца 3 группы, 15-толстопроволочные остроконечные браслеты, 16-четырёхбусинное узловое височное кольцо, 17-височное кольцо с биконической бусиной, 20-витые перстни, 21-крестообразные привески, 22-тонкопроволочные гривны, 23-крестопрорезные бубенчики, 24-височное кольцо с бусиной, 25-арабская монета с отверстиями для привешивания, 26-коньковая привеска, 27-височные кольца "деснинского" типа, 18-височные кольца 4 группы.

Номера элементов 1-17 — по Е.А.Шинакову, 18-28 — автор.

В конце X - начале XI ст. происходит процесс востановления роменской культуры в древнерусскую. Анализ погребального инвентаря и обряда погребений может служить иллюстрацией данного процесса. Так, в курганном могильнике у с. Каменное на р. Псел исследован курган №10, в котором было произведено погребение по обряду трупосожжения в лепном горшке роменской культуры.

Среди инвентаря следует отметить наличие простых височных колец (6 комплексов по Е.А.Шинакову), которые в X-XII ст. становятся доминирующими среди погребального инвентаря и считаются общерусским типом украшений.

На курганном могильнике около с. Глинское на р. Ворсклы исследован курган №2 (раскопки А.Б.Супруненко 1998 г.) с захоронением по обряду трупоположения на уровне древнего горизонта. Здесь также зафиксирован 6 комплекс украшений в сочетании с фрагментом венчика роменского горшка в насыпи и серебряным "усатым" перстнем, также часто встречающимся в северянских комплексах. В кургане № 21 (раскопки П.М.Покаса 1991 г.) Зеленогайского курганного могильника простые височные кольца зафиксированы в сочетании со спиралевидными височными кольцами и "усатым" перстнем. Этот же набор украшений присутствует в погребальном наборе кургана № 23.

Кроме чисто северянских украшений, в могильниках бассейна Псла и Ворсклы присутствуют элементы, входящие в северянские комплексы, однако не являющиеся определяющими. Это крестопрорезные бубенчики, "усатые" перстни, толстопроволочные браслеты с расширяющимися концами. Они зафиксированы как в северянских, так и в общерусских комплексах. Этот факт также может говорить о преемственности погребального обряда на данной территории.

В древнерусское время практически на всех пунктах северянской земли происходит смена погребального набора украшений. Доминируют простые височные кольца, которые в X-XI ст. встречались довольно редко и практически всегда в составе северянских комплексов. С XI ст. широко распространяются витые и пластинчатые перстни. Четырехбусинные узловые височные кольца зафиксированы в погребениях Зеленого Гая и Липино, где они четко датируются XII ст.

На протяжении всего древнерусского периода бытуют круглые подвески и лунницы. Последние следует разделить на ширококорогие и круторогие. Ширококорогие лунницы по аналогиям с находками Новгорода и

Гнездова датируются серединой X-XI ст. Они зафиксированы в Зеленом Гае, Горнале, Гочево, Титчихинском городище, где их хронологические рамки не выходят за середину XI ст. С конца XI ст. и в XII-XIII ст. появляются круторогие лунницы в Полтаве, Донецком городище, Липовом, Глинском, Гочево, Журавном. И если ширококорогие лунницы часто встречаются в составе северянских комплексов, то круторогие — исключительно в общерусских.

В курганных древностях Псла и Ворсклы присутствуют также и иноэтничные элементы: кочевнические, радимичские и финно-угорские. Следует отметить, что кочевнические элементы зафиксированы в двух могильниках — Гочевском и Ницахском. Кроме этого, на могильниках Журавное и Городное зафиксирован обряд погребения, характерный для кочевников.

Радимичские древности представлены височными кольцами "деснинского" типа. Они зафиксированы в Ницах, а также далеко за пределами основной северянской территории, в Саркеле. Кроме того, на Зеленогайском курганном могильнике выявлен ряд погребений, в том числе парное камерное с восточной ориентацией, что является характерным для радимичей. Однако, четко установить этническую принадлежность данных погребений пока не представляется возможным.

Финно-угорские элементы на данной территории представлены "аксельбантами" и коньковыми привесками. "Аксельбанты" присутствуют в погребениях Зеленого Гая, Гочево, Броварков, Липино, а за пределами северянской территории зафиксированы в Кветуни, а также среди древностей Прибалтики. Коньковые привески, аналогичные зеленогайской, по характеру оформления конских голов, нижней части в виде гребня и по характеру прорези, зафиксированы в Кветуни на Десне, Харлапово (Смоленское Поднепровье), Белогорском городище. Все эти привески типологически близки и их хронологические рамки не выходят за середину XI ст. Рассматривая территорию распространения иноэтничных элементов, можно отметить, что их основная часть зафиксирована в крупных приграничных со степью крепостях, куда великокняжеская администрация переселяла выходцев из других племен, и на значительных торговых путях (Зеленый Гай, Гочево, Ницаха, Горналь, Титчиха). Поскольку их предназначение как крепостей и пунктов на торговых путях совпадают, то становится понятным замысел Киевских властей по расселению колонистов, среди которых наиболее часто встречаются радимичи, именно в таких центрах раннегородского характера.

03.03.2000

× × ×

ДРУГЕ ГОРОДИЩЕ БІЛЯ с. ЗАРІЧНЕ НА ВОРСКЛІ

Охтирською групою розвідувального загону Сумської археологічної експедиції було проведено розвідки на невеликому відрізку правого корінного берега Ворскли від с. Зарічне Тростянецького району до автошляху Суми - Охтирка. На цій дільниці оглянуто відомі за розвідками П.М.Третьякова напередодні другої світової війни городища і кургани, знято плани більшості пам'яток.

За 350 м на схід від вказаного шляху знаходиться городище, віднесене І.І.Ляпушкіним до роменської культури. Воно мисове, складної конфігурації, тричасткове. Система укріплень (вал висотою 4-5 м, шириною на рівні підосви до 15 м і протяжністю 45 м, та рів шириною до 10 м і глибиною близько 3 м) відгороджує першу частину — стрілку мису. В'їзд шириною 4-5 м знаходиться в північній частині. Було зачищено одну зі стінок проїзду, де простежено заповнення розташованої в товщі валу кліти довжиною 4 м та висотою 2 м, нижче рівня якої залягає горіле дерево та пічина, звідси походять фрагменти стінок ліпного посуду, можливо, раннього залізного віку. В горілому шарі тіла насипу валу, що прилягає до клітей з внутрішнього боку, також трапились уламки ліпного посуду. По периметру цієї частини городища проходить вал висотою до 1 м і шириною до 2 м. В північно-східній частині знаходиться яма-резервуар для води (?): воронкоподібна, діаметром у верхній частині до 15 м, глибиною до 9 м. Північний та південний схили підрізани ескарпом. Друга частина городища має форму неправильної трапеції, також укріплена ровом і валом. Вал висотою до 2,5 м та шириною підосви до 9 м має крутіші обриси з південної сторони, рів — глибиною до 2 м. Східний схил цієї частини городища ескарпований. Третя частина дугоподібно витягнута у напрямку північ-південь,

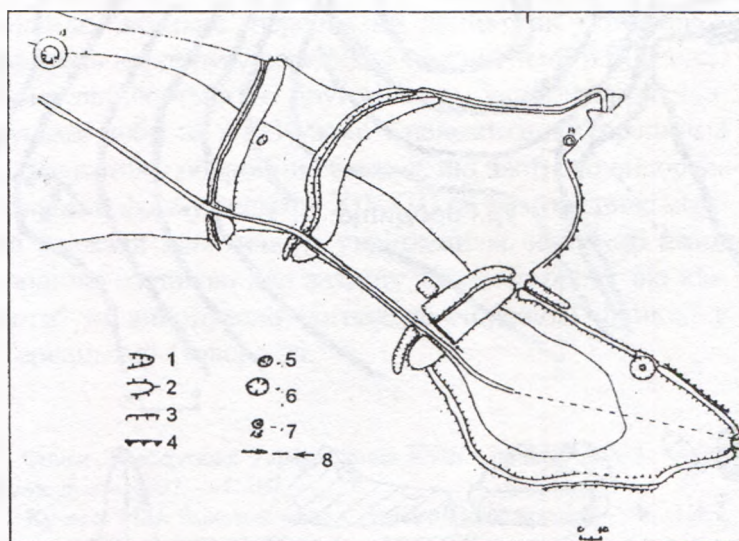

Рис.1. Городище біля с.Зарічне. План.
Умовні позначення: 1-рів, 2-вал, 3-схил, 4-обрив, 5-западина, 6-западина-воронка, 7-пограбовані кургани, 8-зачистка валу.

відділена з нагільного боку валом з шириною підосви до 7 м та висотою до 2 м. Можна гадати, що городище виникло у ранньому залізному віці, а потім використовувалось у роменський період та, можливо, у давньоруські часи. В разі, якщо у цій частині Ворскли відбувалася битва Вітовта і Тохтамиша з Темір-Кутлуком і Єдигеєм 1399 р., дане городище могло бути одним з таборів литовсько-руського війська. Укріплення може також претендувати на ототожнення з давньоруським містом Лосичі (Лошиці) та відповідно Лосицьким острогом. Це стане зрозумілим після з'ясування хронології, розмірів населеного пункту (площу і межі селеша не з'ясовано) та співвідношення з даною пам'яткою кількох курганных некрополів, відкритих поблизу городища. Серед останніх присутні як скіфські, так і середньовічні. Кургани інтенсивно грабуються, в тому числі і в 1999 році.

30.02.2000

× × ×

© Коваленко О.В., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Супруненко О.Б.

НОВЕ ГОРОДИЩЕ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДОБИ У СЕРЕДНЬОМУ ПОВОРСКЛІ

Під час археологічних обстежень розвіззагоном Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації восени 1999 р. було відкрите нове городище у с. Михайлівка Диканського р-ну Полтавської обл. (правий берег р.Ворскла). Попередні результати обстеження цієї зовсім невідомої широкому загалу дослідників пам'ятки оприлюднюються вперше.

Городище роменської культури та давньоруського часу в ур.Городище розташоване над північною частиною села, що носить назву Брусія. Останнє відоме ще з

XVII ст. і згадується у "Списку наявних у Малоросійській губернії селищ 1799-1801 рр." як середнє за кількістю мешканців село, де проживало 219 душ населення¹. Городище знаходиться на вузькому мису третьої тераси правого корінного берега максимальною висотою над рівнем річкового дзеркала близько 40 м, що стрімко вдається у заплаву, пануючи над коліном Ворскли з численними старицями на північній околиці села. Мис має видовжену в широтному напрямку форму стрільчастого відрігу, розширеного зі східного боку. Це розширення підокруглої в плані форми розміром 100 x 180 м

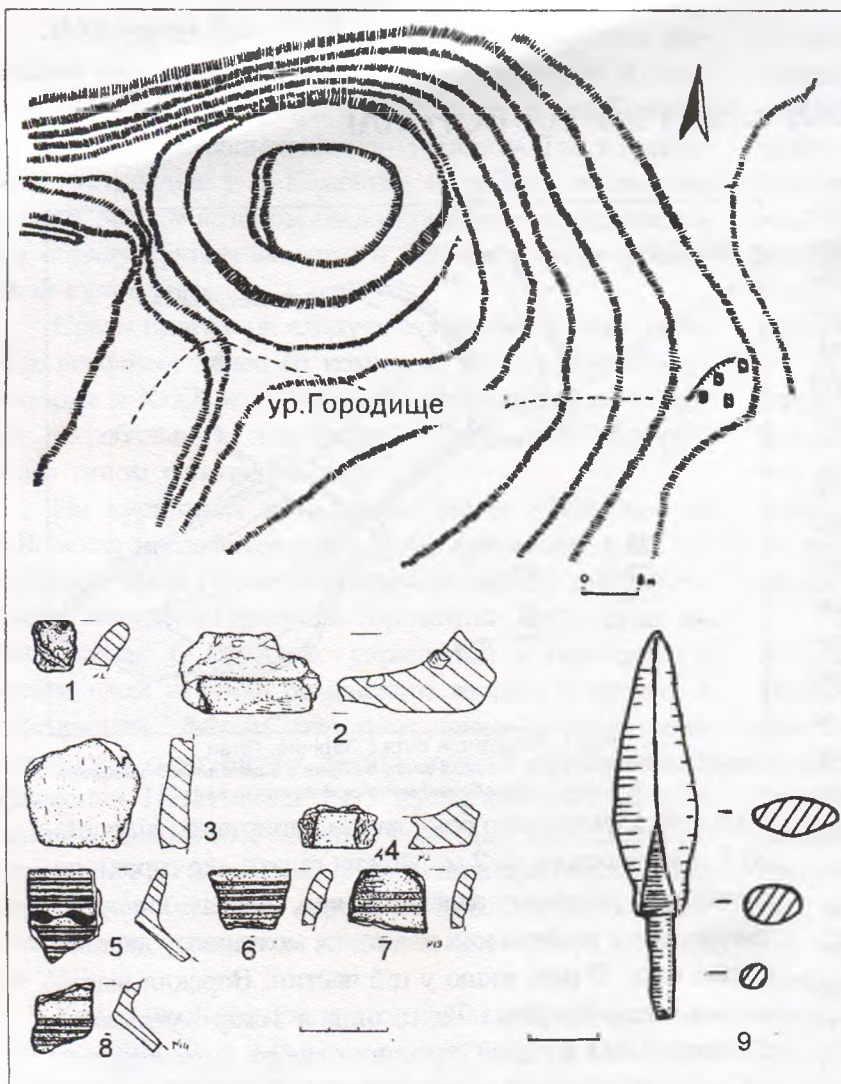

Рис. 1. Михайлівка, с., ur. Брусія - Городище.
План городища. Знахідки. 1-8 - кераміка; 9 - залізо.

порівняно похило спускається на схід, до заплави, з перепадом висоти у 5-7 м, нижче — круто зривається до річища. Розширення на захід з'єднане з масивом корінного берега ганюючим за висотою над мисом перешийком, завширшки 50-70 м. Вздовж нього, майже за широтною віссю цього природного відгалуження плато, за 2 м від краю схилу тераси, помітні рештки оплилого валу висотою 0,6-1,0 м та шириною в основі 1,5-2,5 м, що нагадує нагірну частину "змієвих" валів Посулля². Протяжність решток цього валу становить близько 125 м. Вал закінчується за 50-60 м від городища.

Зазначимо, що навколишні схили зберігають сліди ескарпування на відстані не менше 300 м на північ, переходячи в урвище. Крутизна схилів становить 50-60, а то й до 70 градусів. Ескарпування перешийку з півдня й південного сходу, з боку старого яру, значно пошкоджене прокладанням узвозу, напевне, пізньосередньовічної доби. Внизу, з півночі й північного сходу, біля підшви мису знаходиться досить рівна площа першої надзаплавної тераси, що здіймається над річищем на 2-3 м. Її ширина — 50-80 м, протяжність вздовж старий — 200-250 м. Ймовірно, це місце розташування посаду городища.

Біля підніжжя мису знаходиться база відпочинку Української Медичної Стоматологічної Академії "Ди-

канська діброва", споруди якої здіймаються по схилу від підніжжя.

Як вже зазначалося, рештки укріплення займають похиле розширення мису. Від перешийку вони відділені напільним заглибленим ровом, що напівкільцем оточує городище із заходу і південного заходу. Городище належить до округлих у плані укріплень, що почали споруджуватися в Поворсклі з XII ст. Воно має форму неправильного овалу розміром 44 x 52 м і оточене оплилим валом висотою 2,0-3,5 м, з шириною в основі 4,0-8,0 м, сплющеного на вершині (ширина 1,5-2,0 м) (рис.1).

Західна напільна частина укріплення захищена значно вищим відрізком валу, своєрідним "козирком" висотою до 6,0 м від дна рову, з шириною в основі до 14,0 м. Ця частина валу внаслідок ерозійних процесів осунулася в бік майданчика, утворивши схил крутизною 30 градусів. Ширина значно оплилого рову коливається у межах 3,0-8,0 м, його глибина від рівня майданчика не перевищує 3,4 м, здебільшого знаходиться у межах 2,0-2,5 м. Із західного боку дно рову трапецієподібної у перетині форми лежить вище рівня майданчика укріплення, більше ніж на 3 м. Така ситуація виникла, напевне, внаслідок сповзання частини мису з городищем по схилу під дією ерозійних процесів, викликаних природними та антропогенними факторами. На глибині 10-15 м нижче вершини

плато, під сутлинками, залягають потужні прошарки пісків, розміщені на пухких лесоподібних відкладеннях, по яким і сповзає верхня частина мису в бік заплави.

Площа майданчика, захищеного валами, — 27 x 30 м, тобто 0,08 га. Перепад висот на майданчику на сьогодні становить 3 м. Зі східного боку городища, вздовж схилу крутизною 40-45 градусів, місцями вгадуються рештки оплилого і знищеного ерозією рову.

Поверхня майданчика, укріплень та перешийку задернована і вкрита грабово-буковими лісовими насадженнями. На майданчику помітні значні тріщини — ерозійні борозни. Під тонкою інтенсивно-чорною чорноземною лісовою підстилкою потужністю 0,10-0,15 м залягає надзвичайно щільний шар сіро-чорного чорноземно-опідзоленого ґрунту з культурними залишками у вигляді дрібних включень глини, вуглин, подрібнених кісток, уламків піщини та кераміки роменської культури. При шурфуванні цих щільних напарувань на глибині в 0,3-0,4 м відзначена наявність глибоких тріщин ерозійного походження.

При зачистці внутрішньої частини валу спостерігалось зростання кількості уламків ліпного посуду, наявність у його масиві потужних прошарків піщини, горілого дерева — залишків дерев'яної конструкції валу.

Нечисленні керамічні матеріали, що виявлені на майданчику городища, належать до кількох історичних епох — скіфського часу (дрібні уламки стінок гор-

иків), роменської культури та пізнього українського середньовіччя. Так, фрагмент стінки з домішками подібного шамоту, щільної маси, належить ліпному горщику скіфського часу; дрібні уламки стінок із зернами шамоту, часом жорстви, у кількох випадках прикрашені відбитками розмочаленої надвоє палички, відтисками гусенички (рис.1,2-5) можуть датуватися кінцем початком II тис. н.е. і належати роменській культурі знього її етапу. Один з них — від ліпної сковорідки, інші — від вінця, стінок і денця горщиків. Знахідки свідчують місцезнаходження на мису у роменській оселення, культурний шар якого використаний для спорудження валів.

До давньоруської епохи належить залізний броневий черешковий гранений наконечник стріли овально-кілеподібного перетину, з уступом для древка в основі черенка (рис.1,10). Знахідка виявлена на схилі в долині. Аналогії наконечнику походять з Новгороду³, Середнього Подоння⁴. Датуються такі наконечники другою половиною XIII-XIV ст.

Пізнiosередньовічна та пізня українська кераміка представлена знахідками вінець кружальних горщиків з димленою поверхнею другої половини XVII ст. (рис.1,6) та фрагментом вінця гончарного горщика, зовнішня поверхня якого прикрашена горизонтальними смугами і хвилюю червоно-коричневого ангобу, внутрішня — крайкована коричневою фарбою (рис.1,7-9). Такий посуд датується XVIII ст.

Отже, крім зазначених епох, мис був заселений і в добу Гетьманщини та, напевне, XIX ст., що простежено за залишками полишених дворощ мешканців колишнього села Брюсія на плато вище укріплення.

Виявлення нового городища давньоруської доби між Глиницею (с.Глинськ) та Лтавою (Іванова гора в Полтаві)⁵ є важливим науковим відкриттям, що засвідчує існування авангардної оборонної лінії Русі у Ворсклинському порубіжжі в XII - на початку XIII ст. Городище "замикає" перерваний ланцюжок укріплень і фортець кордону у середній і нижній течії р.Ворскла⁶. Воно відноситься до другого типу укріплень давньоруської доби за А.В.Кузою⁷ і належить до городищ з плануванням оборонних споруд, які частково використовували форму рельєфу XII-XIII ст. Це городище можна вважати невеличким укріпленням, яке було авангардною заставою для захисту твердого броду від кінноти⁸ та виконувало сигнально-сторожові функції у Середньому Поворсклі.

1. Описи Лівобережної України кінця XVIII - початку XIX ст. — К.: Наук. думка, 1997. — С.197.
2. Кучера М.П. Змиевые валы Среднего Поднепровья. — К.: Наук. думка, 1987. — С.55-57; Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. — Курск, 1996. — С.131-134.
3. Медведев А.Ф. Оружие Великого Новгорода // МИА. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1959. — № 65. — С.172. — Рис.13,69. — Тип 3.
4. Цибин М.В. Древнерусские памятники второй половины XIII-XIV вв. // Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи. — Воронеж Изд-во ВГУ, 1987. — С.42. — Рис.2,13.
5. Супруненко О.Б. Про давньоруські центри Нижнього Поворскля // АЛТУ. — Полтава, 1999. — Ч. 1 (5). — С.24-25.
6. Приймак В.В. Давньоруське місто Вир. — Білопілля, 1997. — С.15.
7. Куза А.В. Древнерусские городища X-XIII вв.: САИ. — М., 1996. — С.29.
8. Моргунов Ю.Ю. Функциональное назначение пограничных городищ Юго-Восточной Руси // АИП. — Полтава, 1990. — С.106, 108.

01.03.2000

© Івакін Г.Ю.

«ЧИ БУВ МИХАЙЛІВСЬКИЙ ХРАМ X СТ. В КИЄВІ

У наш час поширюються тенденції некритичного ставлення до різних легенд, в тому числі й церковного походження про стародавні пам'ятки давньоруської доби, що з'являлися у XVII-XIX ст. Показовою в цьому відношенні є нова версія про те, що Михайлівський Золотоверхий собор виник ще наприкінці X ст., за часів правління князя Володимира Святославича. Так, за твердженням Мар'яни Нікітенко, цей, «перший Михайлівський храм на Русі» збудував перший київський митрополит Михайло Сирин. Більше того, на території більш пізнього (друга половина XI - початок XII ст.) «града Ярослава-Святополка» знаходилася й митрополича резиденція. Втім авторка не робить будь-якого обґрунтування своєї не дуже нової гіпотези, спираючись на науковий аналіз свідчень різних, досить пізніх, писемних джерел¹. Тим більш, це дивно, що за походженням та специфічними завданнями, ці джерела мали на своїй меті повідомляти більше про церковні легенди, а не шукувати історичні істини. До того ж М.Нікітенко, повідомляючи про те, що архангел Михаїл був патроном

як Києва, так і всієї Русі, абсолютно нічим, крім авторських розмірковувань, свої висновки не підкріплює. А здогадки про те, що великий князь київський Святополк Ізяславич збудував Михайлівський Золотоверхий собор на честь 120-річчя хрещення Русі, є яскравим прикладом перенесення сучасного мислення авторки на історичну Давньоруську добу.

Існування митрополита Михайла Сирина давно викликало сумніви у серйозних дослідників цього питання. Суперечки про існування цього чи іншого митрополита, як і самої митрополії Руської наприкінці X ст. мають аргументоване підґрунтя, і це цілком зрозуміло. Та не можна зрозуміти наївні висловлювання, що позбавлені будь-якої логічної конструкції. Вони базуються на численних твердженнях на кшталт: «в свою чергу ніщо не заважає припустити, що...». На безлічі таких необґрунтованих гіпотез, коли одна недоведена теза базується та виходить з іншої (такої ж недоведеної), можна побудувати будь-яку химерну історичну реконструкцію.

Всі аргументи про заснування Михайлівського Храму за часів князя Володимира базуються на монастирських легендах, а твердження про існування на цій території митрополичої резиденції з кінця X ст. — лише на особистих вигадках авторки цієї гіпотези.

Археологічні дослідження території «града Ізяслава-Святополка» (Михайлівського відділення), в тому числі розкопки 90-х років XX ст. не дали жодних свідчень про можливість існування тут храму у X ст., а тим більше — великої митрополичої резиденції. Роботи останніх років показали, що цей мікрорайон не мав рівню (як на сьогодні) поверхню. Тут знаходилися різні пагорби, великі та маленькі яри. Мікрорельєф був досить різноманітним. Удалося з'ясувати і його первинну рослинність. З другої половини X ст. на це місце починає поширюватися міський курганний могильник з «граду Володимира», оскільки там вже не вистачало місця для князівської резиденції та її мешканців. З початку XI ст. тут з'являються і християнські поховання.

Ближче до середини XI ст. в районі вже фіксується житлова та господарська забудова. У другій половині століття з'являється і великокняжий Дмитрівський монастир.

Перед побудовою Михайлівського Золотоверхого собору (1108 р.) частину цієї території було ретельно сплановано і підсиано прошарком глини (близько 0,5

м), частково ліквідовано житлову забудову. Вали, що оточували цю місцевість, були зведені Ярославом Мудрим під час значного розширення Верхнього Києва. Проте вони проходили лише ззовні, а в середині Верхнього міста «град Ізяслава-Святополка» відокремлювався від «града Ярослава» глибоким яром, по краю якого могли стояти і потужні дерев'яні споруди.

Земляні вали, що відзначені на плані І.Ушакова та більш пізніх планах Києва, збудовані у другій половині XVII ст. і є частиною відомого в науці Поперечного валу. На території цього «граду» існувало декілька міських монастирів, про що свідчить відкриття у 1999 р. надбрамної церкви останньої чверті XII ст. з рештками потужної дерев'яної стіни внутрішніх укріплень. Тут проходили вулиці регулярної міської забудови. Не можна виключати і наявності на цій території великокнязівської резиденції часів Ізяслава та його сина Святополка. Проте конкретних даних про це на сьогодні ще не існує.

Ще раз підкреслимо, що відсутні будь-які реальні археологічні артефакти щодо існування тут храму, митрополичої резиденції чи взагалі забудови кінця X ст.

1 Нікітенко Мар'яна. Найдавніший Михайлівський храм Києва // IV-й Міжнародний Конгрес українців. — Одеса-Київ-Львів, 1999 — Історія, ч.1. — С.31-34.

01.12.1999.

© Белашов В.І.

НОВІ МАТЕРІАЛИ З ЛІТОПИСНОГО ГЛУХОВА

Давньоруське місто Глухів і його найближча периферія почали вивчатися в XIX ст. Досить відчутним є вклад Д.Я.Самоковасова у картографування городищ округи міста. Відомий краєзнавець і археолог І.С.Абрамов дослідив в околицях Глухова кілька курганів у складі могильника, які на сьогодні не збереглися, однак в ході розвідок останніх років локалізовані на місцевості. Згідно типології поховального обряду, розробленої О.П.Моцею, вони датуються X-XI ст.

Дослідження літописного міста Глухова розпочалися з початку 80-х рр. нашого століття, коли відомий дослідник Лівобережжя О.В.Сухобоков зібрав невелику колекцію кераміки давньоруського часу з території, яка зараз має бути віднесена до посаду Глухова, а саме — району стадіона. В кінці 80-х рр. розвідувальними роботами експедиції Сумського краєзнавчого музею (Приймак В.В., Белінська Л.І.) в цілому було окреслено територію літописного міста. Проте структурні складові частини — дитинець, посад, некрополь і приміські селища — не були виділені. Незрозумілим було і співвідношення міста й скарбу речей X ст., знайденого у передмісті Глухова — Веригиному, на протилежному, правому березі Есмані.

На початку 90-х рр. місто стало об'єктом досліджень спеціально створеної експедиції (Приймак В.В.,

Звагельський В.Б., автор, консультант — Моця О.П.). На території посаду було проведено не лише шурфування, яке дозволило уточнити топографію міста й стан збереження культурного шару, не внісши істотних доповнень до уявлень про топографію літописного центру, а й стаціонарні дослідження. Біля будинку міської тюрми XIX ст. впродовж двох польових сезонів розкопано залишки наземної, мабуть житлової споруди, а також кілька господарських приміщень XII-XIII ст. Судячи з прикрас, виготовлених зі скла, а не срібла та інших дорогоцінних металів, житловий будинок належав посадському населенню. Неподалік міського стадіону в котловані житлового будинку також було досліджено об'єкт давньоруського часу — велику господарську яму з матеріалами XII-XIII ст., серед них і великий уламок верхньої частини горщика кінця XI - перших десятиліть XII ст. В наступні польові сезони, через відсутність коштів, археологічні дослідження в Глухові обмежувались розвідками та спостереженнями. В ході останніх (автор, Ю.О.Коваленко і Приймак В.В., Осадчий Є.М.) було з'ясовано, що культурному шару дитинця літописного Глухова (мис між р.Есмань і струмком Малотеча, або Стрижень, на кінці якого розташовуються Київські ворота) передував шар ранньослов'янського селища з матеріалами зарубинської культури.

еред давньоруських матеріалів привертає увагу розал миски із коротким стоячим вінчиком, яка, мабуть, відноситься до XI ст. Остання знахідка, як і інші фрагменти посуду другої половини - кінця XI ст. дозволяють віднести і скарб з Веригино до складу комплексу Глухова: дитинець на кінці мису, де знаходяться мівські ворота, міські кладовища на протилежному боці Есмані — в районі Веригино та аеродрому, некрополь в районі між пам'ятником Леніну й педінститутом. Комплекс даних вказує на час виникнення Глухова — рубіж X-XI ст.

Очевидно, поява Глухова пов'язується з освоєнням ("одержавленням") території сіверян, яке відбува-

лося в останні десятиліття X ст., коли поряд з релігійною реформою Володимира і прийняттям християнства, здійснювалося і перегідрядкування князівської адміністрації (замість місцевих князів) сіверянських племен. Розташування Глухова між Путивлем, Рильськом, Новгород-Сіверськом та Родичівським археологічним комплексом — великими центрами сіверян, та і його назва, свідчать про те, що місто виникло в незаселених місцях як опора київської влади на околиці сіверянських земель.

08.03.2000

© Кракало І.В.

× × ×

НОВІ ЗНАХІДКИ З МАНЖЕЛІ

У квітні 1997 р. кременчужанином Сусідом О.М. були виявлені давньоруські знахідки переважно XII-XIII ст. на вершині Церковної гори в с.Манжелія (Глобинський район Полтавської обл.)¹. Давньоруська кераміка, вилучена з глиняної нори, була передана до фондів Кременчужського краєзнавчого музею. Навесні 1999 р. в результаті додаткових обстежень там-таки знову були зроблені нові цікаві знахідки: керамічні та дерев'яні вироби, фрагменти тканини, шерсть, вовна. Горщик (рис.1, 1), зібраний з уламків, практично ідентичний попереднім знахідкам і датується другою половиною XI ст. Це темно-сіра тонкостінна посудина висотою 17,5 см, діаметр корпусу 19,5 см, діаметр вінця 7,5 см, діаметр дна 9 см), з чітко вираженою невисокою стійкою і відігнутими назовні вінцями, із потовщенням, загнутим догори краєм. Найбільша ширина корпусу випадає на середину висоти.

Посуд з такими вінцями відомий з розкопок Жовтинець², Полтави³ тощо. Всередині даного горщика знайдено як мінімум 2 дерев'яні ложки, залишки тканини і хутра, пшениця — все закопчене, чорне, проте досить міцне. Фрагменти тканини давньоруського часу виявлені були також при розкопках Воїня⁴. Знайдена в Манжелії тканина має полотняне переплетіння і належить до рослинних за матеріалом.

Дерев'яні ложки (рис.1, 8-11) представлені 6 фрагментами. Вони невеличкі, мають напівкруглі, округлі, овальні або підтрикутні в перерізі вигнуті ручки (4 фрагменти); неглибокі видовжені лопаті. Мисоподібний кінець ручки однієї з ложок прикрашений візним хрестом. Найближчою аналогією таким мініатюрним ложкам є ложка XII ст. з Києва⁵. Невеличкі ложки з кістки походять з літописного Желні (Кр.КМ, А.1654 тощо).

Поряд з горщиком знаходилися масивні уламки орлячої деревини (дуб) і кілька фрагментів (стілки і вінця) слабопрофільованого неорнаментованого дерев'яного посуду з потоншеними вінцями, виготовленого на токарному станку (мал.1, 4-7). Схожі косо зрізані вінця дерев'яного посуду маємо в матеріалах розкопок

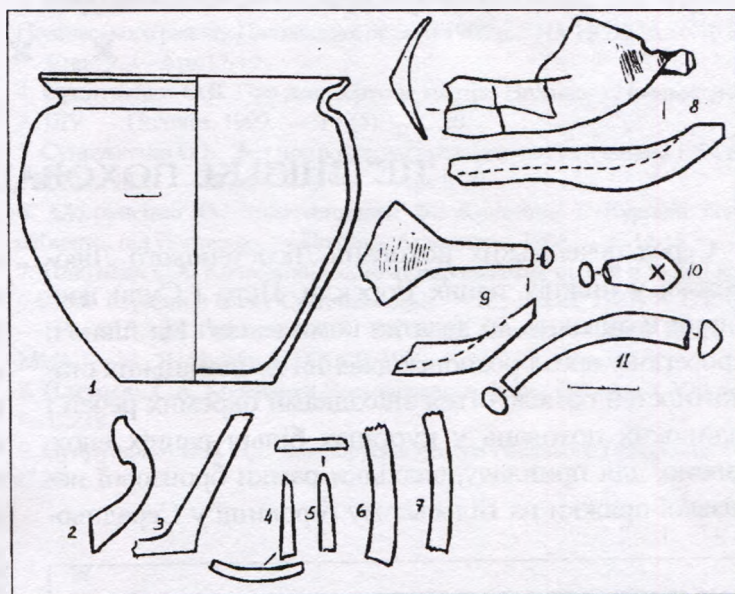

Рис.1. Манжелія, с., ур.Церковна гора. Давньоруські знахідки.
1-3 - кераміка; 4-7 - дерево-береза, токарна;
8-11 - дерево-груша, різьблення.

Києва, Колодяжина і, особливо, Воїня на Полтавщині⁶. Фрагментованість знахідок не дозволяє конкретизувати форму посуду. Проте автор, очевидно, не дуже помиляється, назвавши уламок невеличкої тонкостінної посудинки (рис.1, 3) фрагментом келиха чи сільнички.

Щодо датування дерев'яних знахідок, доречно послатись на твердження М.С.Сергєєвої про широке розповсюдження токарного дерев'яного посуду у XII-XIII ст.⁷, що співпадає із загальним датуванням пам'ятки.

Давньоруська пам'ятка на Церковній горі в Манжелії вимагає подальшого дослідження. Слід, перш за все, в'яснити її функціональне призначення. Якщо тут була фортифікаційна споруда, то знаходить логічне пояснення наявність валу висотою 50-60 см у північно-східній частині мису край вершини (з боку дороги). Цей вал використовувався ще в роки громадянської війни, але побудований набагато раніше. Дуже доречними виявляються добре відомі тут провали і підземні ходи, вкрай необхідні для будь-якої фортеці. Вони спускаються у кількох місцях до стариці Псла. Там же, на

південному схилі гори, біля стариці, внаслідок ерозії на глибині 0,5 м шкільним воєнруком було виявлене велике скупчення кісток (чи не давньоруський некрополь - ?). Нічого конкретно не відомо також про пам'ятки XVII-XVIII ст., яким звичайно приписуються подібні укріплення та підземелля Церковної гори⁸. В якійсь мірі цей природно-археологічний комплекс можна порівняти з більш північним городищем літописної Говтви (на тому ж таки Пслі), яка була одним з форпостів Русі на південно-східних її рубежах⁹.

Вважаємо, що для остаточної атрибуції пам'ятки на Церковній горі в Манжелії, можливо, найпівденнішої давньоруської фортеці на Пслі, необхідне проведення ретельних археологічних обстежень у найближчий час.

1. Кракало І.В. Давньоруські знахідки з Манжелії // ПАЗ-1999.— Полтава, 1999. — С.297-299.
2. Моргунів Ю.Ю. Находки из Жовнина в музеях Полтавщины и Черкащины // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл.

наук. конф. — Ч.2: Археологія Полтавщини. — Полтава, 1991. — С.98, рис. 3,4.

3. Кулатова І.М., Мироненко К.М., Приймак В.В., Супруненко О.Б. Житлово-господарські комплекси X-XIV ст. з розкопок посаду літописної Лтави 1998 р. // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч.1(5). — С.58.
4. Довженко В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Давньоруське місто Воїнь. — К, 1966. — С. 109.
5. Каргер М.К. Древний Киев. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1961. — Т.1. — № 133.
6. Сергєєва М.С. Дерев'яний посуд з давньоруських міст Середнього Придніпров'я // Археологія. — К., 1998. — № 1. — С.122.
7. Там само — С.126.
8. Самойловський І.М. Звіт за археологічні розвідки року 1930 // НА ІА НАНУ. — Ф.ВУАК. — № 327. — Арк.7-8; Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. — К.: УРЕ, 1967. — С.239-240; Полтавщина: Енциклопедичний довідник — К.: УЕ., 1992.
9. Ляскоронський В.Г. Городища, курганы и длинные (Змиевые) валы по течению рр.Псла и Ворсклы // Тр. XIII АС. — М., 1907. — Т.1. — С.158-161; Самойловський І.М. Звіт за археологічні розвідки... — Арк. 10-12; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К.: УЕ, 1992. — С.181-182.

30.12.1998

✕ ✕ ✕

© Супруненко О.Б.

ПЕЧЕНІЗЬКЕ ПОХОВАННЯ ПІД ПОЛТАВОЮ

Серед печенізьких поховань Лісостепового Лівобережжя у нижніх течіях Ворскли, Псла і Сули дослідники називають до десятка комплексів¹. На півночі мікрорегіону ареал розповсюдження кочівницьких старожитностей обмежується знахідками окремих речей і поодиноких поховань у курганах більш ранніх епох. Назвемо, для прикладу, знахідки рамки бронзової печенізької пряжки на Більському городищі у Середньо-

му Поворсклі² та зруйноване поховання кочівника на вершині одного з курганів групи поблизу с.Циганське Полтавського р-ну³. Отже, відкриття нових поховальних комплексів у межах вищезазначеної території створює чергові можливості для реконструювання моделі стосунків осілого землеробського населення роменської культури зі степовими кочівниками⁴, що важливо для розуміння місця й історичної долі носіїв пізньороменських старожитностей Нижнього Поворскля часу остаточної інкорпорації сіверян до складу Давньої Русі й складання її найпівденніших територій.

У ході охоронних розкопок великого кургану доби енеоліту, бронзи, раннього залізного віку № 1/1994 р. поблизу с.Карпусі Абазівської сільради Полтавського р-ну Полтавської обл., на підвищенні другої тераси правого берега р.Полузир'я — правої притоки р.Ворскла, було виявлене пізньокочівницьке поховання⁵, матеріали досліджень якого частково введені до наукового обігу⁶.

Поховання (№ 1) відкрите за 1,75 м на північ та 0,8 м на захід від умовного центру кургану, на глибині 0,65 м від рівня вершини насипу. Воно здійснене у прямокутній, зі злегка закрутленими кутами ямі, відритій у чорноземному масиві насипу II ранньоскіфської доби. Частково пошкоджене землеріями і бульдозером. Яма, орієнтована довгою віссю в широтному напрямку, мала розміри 0,45-0,50 x 1,35 м, прямовисні стінки. Похована, дитина віком 9-11 років, за визначенням антрополога А.В.Артем'єва, була покладена головою на схід, випростано на спині, про що свідчили положення збережених уламків кісток рук, ніг, кількох ребер, фрагментів черепа, розтягнутих землерійними

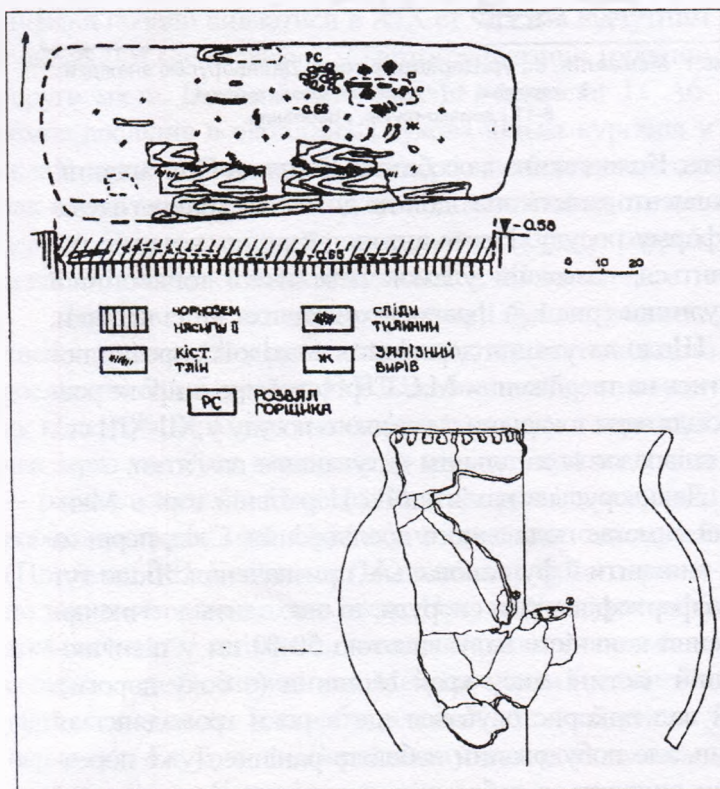

Рис. 1. Карпусі, курган № 1. Печенізьке поховання № 1, план (1) та частина ліпного горщика зі складу напутнього інвентаря (2).

варинами фаланг пальців рук та ніг. Збереженість кісток виявилася надзвичайно поганою (рис.1, 1).

Під рештками скелету, у кількох випадках — надлими, виявлені зотлілі уламки дощок шириною 7-10 см (товщина 1-2 см), покладених вздовж вісі ями, — напевне, рештки перекриття з настилом чи, навіть, гробовища. На дні ями простежені залишки рослинного піну. В області правого плеча похованої, за деякими антропологічними даними — дівчинки, на площі 12 x 15 см збереглися сліди тканини густо зеленого кольору. Справа від похованої, в області тазу, знаходився розвал ліпного горщика слабкого випалу, уламки якого розслоїлися. В області лівого плеча виявлений фрагмент корозованого залізного виробу розміром 0,9 x 1,1 см.

Останній з предметів, вірогідно, є залишками знищеної корозією фрагментованої рамки залізної пряжки. Верхню частину розвалу горщика після проклеювання вдалося частково реконструювати. Це невеликий, зі злегка відведеними назовні вінцями, короткою шийкою, невеликий ліпний горщик з тулубом яйцеподібної форми і, найвірогідніше, плоским денцем, високою близько 18 см (рис.1,2). Діаметр його вінця становить 12,4 см; діаметри: шийки — 11,1 см, тулуба — 15,1 см. Товщина стінок посудини — 0,4-0,8 см. Горщик прирашений нижче зрізу та по його зовнішньому краю неглибокими пальцево-нігтьовими відбитками. Поверхня посудини заглажена. В тісті помітні зернини шамоту і дрібний пісок, часом — крупинки залізних окислів та окалини.

Горщик типологічно найближчий керамічним матеріалам некрополя Саркела - Білої Вежі⁷, відзначається подібність її у засобах орнаментування верхньої частини посудини⁸.

Таким чином, неглибока поховальна яма у насипу кургана, впускний характер комплексу, східна випростана орієнтація, вміщення похованої під дощатим перекриттям, наявність і подібність напутнього інвентаря до кочівницьких старожитностей другої половини IX - початку XI ст.⁹ засвідчує його належність печенігам¹⁰.

Отже, в ході розкопок кургану, виявлене перше дитяче печенізьке поховання у межиріччі Ворскли і Псла, на степовому вододільному клині в околицях Полтави.

1. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — К.: Абрис, 1999. — С.77; Луговая Л.Н. Погребения средневековых кочевников в курганах юга Полтавщины // ОИПАП: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава, 1989. — С.72-75; Лугова Л.М. Нові поховання пізніх кочівників із Середньодніпровського Лівобережжя // АЛТУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.71-75.
2. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наук. думка, 1987. — С.122. — Рис.58,5.
3. Супруненко О.Б. Звіт про охоронні розкопки курганів біля с.Карпусі Полтавського району Полтавської області 1995 р. // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Стр.79. — Арк.17-19.
4. Супруненко О.Б. Про давньоруські центри Нижнього Поворскля // АЛТУ. — Полтава, 1999. — Ч.1 (5). — С.20.
5. Супруненко О.Б. Звіт про розкопки і розвідки на Полтавщині 1994 р. // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Стр.42. — Арк.8-30.
6. Супруненко О., Золотницький Б., Кулатова І. Кургани біля с.Карпусі під Полтавою. — Полтава: Археологія, 1996. — С.14-15.
7. Плетнева С.А. Кочевники Восточноевропейских степей в X-XIII вв. // Степи Евразии в эпоху Средневековья. — М.: Наука, 1981. — С.216. — Рис.82,27-30; Плетнева С.А. Керамика Саркела - Белой Вежи // МИА. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1959. — № 75. — Рис. 49.
8. Плетнева С.А. Кочевники Восточноевропейских степей в X-XIII вв. — С.218.
9. Супруненко О.Б. Про давньоруські центри Нижнього Поворскля. — С.20.

31.12.1999

× × ×

© Мироненко К.М.

ПІЗНЬОРОМЕНСЬКЕ ЖИТЛО З ПОСАДУ ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ (за матеріалами розкопок 1999 р.)

Влітку 1999 р. на будівельному майданчику готельного комплексу Бізнес-Центру у Полтаві, що розташований на посаді літописного міста Лтава, Полтавською охоронною експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації було досліджено житло пізньороменського часу, яке отримало № 18/1999 р. Для дослідження житла, до основної частини розкопу № 9/1998 р. була зроблена прирізка А площею 14 кв. м.

Житло № 18 зорієнтоване кутами за сторонами світу. Розміри котловану становили 4,00 x 4,20 м (площа 16,8 кв. м). Заглиблене в материк на 1,00 м (від реперу розкопу глибина долівки становила 2,54 м). Котлован споруди опущений з рівня стародавнього горизонту, з глибини 1,54 м. Стіни котловану рівні, кути близькі до прямокутних, дещо скруглені. Підлога житла рівна, вивгана, з незначним ухилом у північну сторону та різни-

цею глибини у 5-8 см. На рівні підлоги виявлено близько 30 стовпових ям як від потужних стовпів, що тримали стіни та стелю будівлі, так і від невеличких кілочків, що належали до різних елементів облаштування житла.

Найпотужніші стовпові ями (4) розташовувалися по центру стін котловану за всіма: північний захід — південний схід, північний схід — південний захід. Розміри їх коливалися від 0,50 x 0,60 до 0,60 x 0,65 м, форма була округлено-видовженою, з глибиною від рівня долівки 0,15-0,30 м. Це залишки стовпової конструкції, що тримали стіни та стелю житла. Рештки менш потужних стовпів (5) виявлені по кутах житла, у вигляді ямок розмірами від 0,25 x 0,35 до 0,44 x 0,66 м, прямокутно-округлої у плані форми, глибиною 0,30-0,35 м. У центрі житла розчищено прямокутно-скруглену стовпову яму від центрального стовпа розміром 0,40 x 0,55 м, глибиною 0,30 м. Поблизу від нього, у заглибленому

котловані овально-видовженої форми, розміром 0,40x 0,55 м, було відкрито 7 невеличких ямок від кілочків, що належали умеблюванню даного житла. Отже, останнє відноситься до напівземлянок зі стовповою конструкцією та дерев'яним облаштуванням стін¹.

У північному кутку житла розчищено опалювальну споруду — піч, овальної у плані форми, розмірами 0,95 x 1,40 м, що підвищувалася над долівкою на 0,50 м. Північно-західна частина її була зруйнована будівельниками. Піч зведена на материковій долівці і найнижчий прошарок, що підстилав її черинь, був сумішшю жовтої материкової глини та чорнозему, а саме склепіння — зведене з світло-жовтої та палево-жовтої глини. При дослідженні опалювальної споруди простежено два будівельні періоди, яким відповідали два черени — верхній знаходився над долівкою на висоті 0,34 м при товщині 0,05 м, нижній — підвищувався над підлогою на 0,21 м і мав товщину — 0,04 м. Між ними знаходився прошарок чорноземисто-глиняної консистенції зі включеннями піщини. Верхній черинь мав помітний нахил в бік челюстей печі на 8 см, на межі закінчення чериню у челюстях печі був поріжок висотою 1,0-1,5 см. Челюсті цієї пічки зорієнтовані на південний схід — схід. Перед ними розташовувалася передпічна яма овальної у плані форми, розміром 0,4 x 0,5 м, котра була заглиблена у долівку на 5 см. При розбиранні печі на материковому полі було виявлено залишки її каркасу, який складався з невеличких ямок від прутів, що тримали склепіння (25 од.). Досліджена пічка відноситься до глиняних каркасних печей², подібні яким знаходимо в Горналі³.

Маємо підстави вважати, що піч була перенесена із західного кутка житла. Про це свідчить наявність там значної прокаленої плями розміром 0,6 x 0,8 м, овальної у плані форми, та наявність у прилеглих стовпових ямках великої кількості піщини, що потрапила сюди під час руйнування первинної печі. Аналогічну ситуацію з переносом печі простежено в житлах № 14 розкопу № 11/1998 р.⁴ та № 4 розкопу № 3/1997 р.

У східному кутку житла виявлено господарську яму-льох, з розмірами горловини 0,8 x 1,0 м. Стінки ями дещо розширювалися на 0,10-0,20 м і переходили в горизонтальне дно розміром 1,20-1,30 м. Глибина ями від долівки житла — 1,00 м (від репера розкопу — 3,54 м). Заповнення ями чорноземного характеру, з домішками попелу. По краях стін виявлені завали материкової глини. Верхню та нижню частину заповнення розділяла попеляста лінза, що розташовувалася за 0,3 м від дна ями. Після неї концентрація вуглин та піщини у заповненні ями різко зросла. Аналогічне розміщення ями було в житлах №№ 11⁵ та 13⁶ розкопу № 11/1998 р.

Ймовірно, вхід до напівземлянки розташовувався у східній частині житла, мав вигляд уступу розміром 0,40 x 0,60 м з пониженням на 0,5 м. Подібні вхідні конструкції були виявлені на досліджуваній ділянці посаду — житло № 11 розкопу № 11/1998 р. та на Малім Глинському городищі (житло № 1/1997 р.)⁷.

Заповнення житла було чітко стратифікованим: його верхня частина до глибини 1,94 м від репера характеризувалася заляганням сіро-чорного попелястого чорнозему, з рівня 2,20 м — інтенсивно чорний чорнозем з високим вмістом вуглин, піщини, з невеликими лінзами материкової глини, нижче 2,20 м до долівки розташовувалась глиняно-чорноземиста суміш з високим вмістом піщини, вуглин та порівняно нечисельними знахідками.

Знахідки з житла репрезентовані незначною кількістю кружального посуду XII-XIII ст., характерного для верхньої частини заповнення. Найчисельнішою групою уламків були ліпні горщики роменської культури в поєднанні з кружальним посудом давньоруського часу з вінцями манжетоподібного типу і чітко вираженим канелюром, які типові для середини XI ст., що може свідчити про наявність вище чи поряд з прирізкою об'єкту XI ст., який стратиграфічно не фіксувався. Для нижньої частини заповнення було типовим поєднання уламків пізньороменських ліпних горщиків з характерною «гусеничною» орнаментациєю, з києворуськими кружальними горщиками з манжетоподібними вінцями стрілоподібного типу, рубежу X - початку XI ст.

Індивідуальні знахідки з житла представлені кістковими проколками, астрагалами зі свердленням та насічками, кількома пряслицями з рожевого шиферу з діаметрами отворів 0,9-1,0 см, на одному з яких зберігся напис «А Ж...»⁸. Слід відзначити ліпну стінку пізньороменського горщика з відбитком на плічках скронового кільця. Подібний до такого орнамент вперше виявлений при розкопках посаду літописної Лтави у господарському приміщенні № 2 розкопу № 6/1997 р. й у господарській ямі № 8 розкопу № 11/1998 р. Зауважимо, що такий орнаментальний мотив характерний тільки для посаду літописної Лтави.

З верхньої частини заповнення походять дві цікаві знахідки: бронзовий ключ (?) та фрагмент скляного імпортного виробу, ймовірно, скляної чаші візантійського походження. Чаша виготовлена з напівпрозорого скла, яке набуло зверху світло-синього забарвлення, а до низу плавно переходило на світло-зелений; поверхня вкрита візерунком у вигляді горизонтальних смужок яскраво-брунатного скла, по верху та низу прикрашених комоподібними крапками яскраво-жовтого кольору, а посередині — горизонтальними лініями нанесений орнамент у вигляді літер «S» яскраво-жовтого кольору, що, з'єднуючись, утворюють хвилеподібний візерунок.

Знахідки з житла дають всі підстави датувати його рубежем X - початком XI ст., як і більшість напівземлянок на даній ділянці посаду сіверянської Лтави. Виявлене житло доповнює відомості про житлово-господарську забудову, простежену на розкопках №№ 9 та 11/1998 р. А знахідка уламку скляної візантійської чаші поки що є єдиною для посаду Полтавського городища.

1. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период /

аран В.Д., Максимов Е.В., Магомедов Б.Б. и др. — К.: Наук. думка, 1990. — С.267.

Там само. — С.270.

Приймак В.В. Регіональні особливості роменської культури // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч.1(5) — С.13.

Супруненко О.Б., Коваленко О.В., Мироненко К.М., Приймак В.В. Віт про охоронні розкопки Полтавського форштадту — посаду літописної Лтави 1998 р. // НА ЦОДПА. — Ф.е.— Спр. 209. — Частина II. — Арк. 6-7. — Рис. 20.

Кулатова І.М., Мироненко К.М., Приймак В.В., Супруненко О.Б. Житлово-господарські комплекси X-XIV ст. з розкопок посаду літописної Лтави 1998 р. // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч.1(5) — С.50-51.

Супруненко О.Б., Коваленко О.В., Мироненко К.М., Приймак В.В.

Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту — посаду літописної Лтави 1998 р. // НА ЦОДПА. — Ф.е.— Спр. 208. — Частина I.— Арк. 23-24. — Рис. 27-29.

7. Кулатова І.М., Мироненко К.М., Приймак В.В., Супруненко О.Б. Житлово-господарські комплекси X-XIV ст. з розкопок посаду літописної Лтави 1998 р. — С.51; Кулатова І.М., Гейко А.В., Золотницька Т.М., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Дослідження Глинського археологічного комплексу // АБУ 1997-1998 рр. — К., 1998 — С.91.

8. Супруненко О.Б. Про давньоруські центри Нижнього Поворскля // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч.1(5). — С.23.

23.03.2000

© Ельников М.В.

О ПРЕДМЕТАХ С ХРИСТИАНСКОЙ СИМВОЛИКОЙ В ПОГРЕБЕНИЯХ МОГИЛЬНИКА МАМАЙ-СУРКА

Средневековый грунтовый могильник золотоордынского времени Мамай-Сурка, расположенный у с. Великая Знаменка Каменско-Днепровского района Запорожской области, исследуется с 1989 г.¹ В ходе спасательных работ на памятнике, насчитывающем более тысячи захоронений, получено значительное количество предметов материальной и духовной культуры оседлого населения Нижнего Поднепровья.

Большой интерес представляют материалы с христианской символикой, расширяющие сведения о степени христианизации местного населения и отношении к христианству золотоордынского государства.

Вещи культового назначения из могильника Мамай-Сурка представлены энколпионами, крестом, крестом-жезлом, нательными крестиками, фрагментами керамики с процарапанными крестами. Особо примечательны находки двух створок крестов-энколпионов первой половины XIII в., предназначавшиеся для хранения мощей святых и других религиозных реликвий. Энколпионы пришли на Русь из Византии, в домонгольский период изготавливались в городах Среднего Поднепровья. Одна из створок энколпиона, обнаруженная в захоронении мужчины 20-25 лет, находилась в специальном «ковчезке» с углублением для креста, размером 10,1 x 5,7 см. В верхней части имелся выступ отверстием для ношения (рис.1,2). Створка энколпиона и «ковчезек» были закрыты сверху фрагментом оловянной ткани. Бронзовый крест, размерами 8,0 x 1,7 см (с ушками), имел закругленные концы и дополнительные выступы по бокам. На верхнем и нижнем концах креста-складня имелись ушки для соединения со второй створкой. В центре креста находится рельефное изображение Богоматери в полный рост, со сложенными руками на груди, с нимбом над головой. По обеим сторонам от Богоматери имеются нечеткие рельефные надписи, которые, вероятно, означают имена архангелов Михаила и Гавриила. Концы креста оформлены в виде медальонов с рельефными погрудными изображениями святых, с нимбами над головой. На

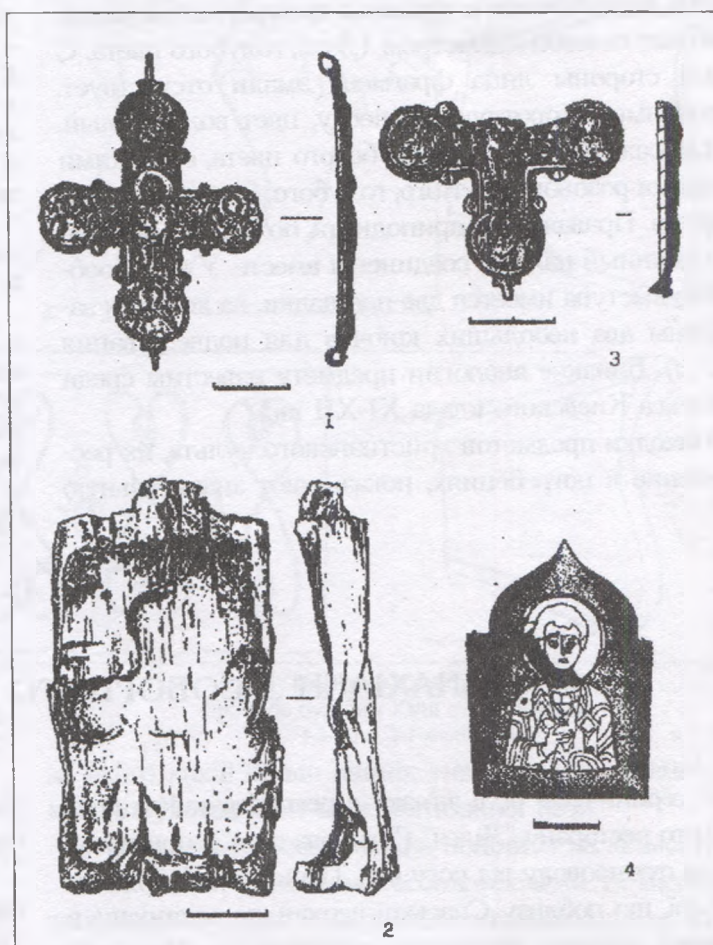

Рис.1. Предметы с христианской символикой из могильника Мамай-Сурка.

боковых медальонах у святых поднята одна рука. В верхнем и нижнем медальонах по бокам святых находятся рельефные надписи, слабо поддающиеся прочтению (рис.1,1). Внутренняя поверхность створки гладкая, с остатками смолянистого вещества.

У второй створки энколпиона, обнаруженной в захоронении ребенка 3-4 лет, отсутствовала верхняя часть (рис.1,3). Медный крест имел аналогичное описанному выше изображение Богоматери и святых. Рельефное литье креста четче, видны зеркальные надписи церковно-славянских букв «Азь», «Покой», «Лю-

ди», «Мыслите», «Нашь», «Фертъ», «Онъ» («А», «П», «Л», «М», «Н», «Ф», «О»).

Находки энколпионов на территории области не единичны, происходят из различных памятников. Все они находятся в Запорожском краеведческом музее. Аналогичные кресты-складни известны в Среднем Поворсклье², на левом берегу Десны (времена Батыевого нашествия)³, в Дорогобуже XII-XIII вв.⁴, имели широкое распространение в 30-е гг. XIII в. в Киеве и Каневе⁵. По Г.Ф.Корзухиной такие энколпионы были распространены в Среднем Поднепровье в середине-второй половине XII в.⁶, А.А.Мельниченко датирует такие кресты началом XIII в.⁷

Интересна находка золотого крестца из захоронения мужчины зрелого возраста (поло-возрастные определения произведены сотрудником НАН Украины Л.В.Литвиновой). Крестец соборной, куполообразной формы, размером 4,0 x 2,7 см, в центре — 3,0 см. На внешней поверхности — поясное изображение святого, выполненное в технике перегородчатой эмали. Нимб над головой диаметром 1,5 см, голубого цвета. С правой стороны лица фрагмент эмали отсутствует. Святой имеет короткую прическу, цвет волос белый. На изображенном — одежды белого цвета, с мягкими оттенками розового, желтого, голубого, белого и черного цветов. Правая рука приподнята, большой, мизинец и безымянный пальцы соединены вместе. У куполообразного выступа имеется две площадки, на которых закреплены два небольших крючка для подвешивания (рис.1,4). Близкие аналогии предмету известны среди комплекса Киевского клада XI-XII вв.⁸

Находки предметов христианского культа, их расположение в погребениях, показывают значительную

степень христианизации местного населения. Золотоордынская власть относилась с веротерпимостью к иноверцам, что подтверждается археологическими и письменными источниками⁹. Материалы христианской символики свидетельствуют о широких экономических и культурных контактах оседлого населения Нижнего Поднепровья с городами Среднего Поднепровья в период Золотой Орды.

1. Ельничков М.В. Грунтовый могильник Мамай-Сурка в Нижнем Поднепровье // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Секція І.Д. — Запоріжжя, 1997. — С.17-22.
2. Сапухіна Л.П., Приймак В.В. Хрести-енколпіони з Середнього Поворскля // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — Ч. 1-2. — С.124-125. — Рис. 1-2; Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: (археологическая карта). — К.: Наук. думка, 1984. — С.158. Рис.26.
3. Рыбаков Б.А. Раскопки во Вщиже в 1948-1949 гг. // КСИИМК. — 1951. — Вып. XXXVIII. — С.40. - Рис.19.
4. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. — Львів, 1999. — С.107.
5. Плешанова И.И., Лихачева Л.Д. Древнерусское декоративно-прикладное искусство. — Л., 1985. — С.8. — Кат. 5.
6. Корзухина Г.Ф. О памятниках "кореунского дела" на Руси // Византийский временник. — 1958. — Т. XIV. — С.133. — Табл. III.3.
7. Мельниченко А.А. О датировке некоторых типов энколпионов // Археологический сборник МГУ. — М., 1967. — С.IV,5.
8. Плешанова И.И., Лихачева Л.Д. Указ. работа. — С.11. — Фото 12. — Кат. 14.
9. Малов Н.М., Мальшев А.Б. Христианство в Золотой Орде (по данным историографического анализа, археологическим и письменным источникам) // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен южнорусских степей: Материалы международной научной конференции. — Саратов, 1997. — С.188-192.

20.01.2000

✕ ✕ ✕

© Коваленко О.В.

ЗНАХІДКИ З СОБОРНОГО МАЙДАНУ В ПОЛТАВІ

У серпні 1999 р., в зв'язку з реконструкцією полтавського ресторану "Лілея" ("Іванова гора"), при прокладанні газопроводу від рогу вул. Паризької Комуні та Спаської, що поблизу Спаської церкви, до ресторану, в т.ч. через ділянку паркових насаджень на Червоній площі (Соборний майдан) — місцерозташування дитинця літописної Лтави і центру фортеці козацької доби, групою співробітників ЦОДПА проводилися обстеження стратиграфії міських культурних нашарувань на відстані більше 400 м. Траншея копалася вручну. Глибина її на різних ділянках становила від 0,9 м до 1,1 м.

Під час обстеження траншеї у поверхневих культурних нашаруваннях були виявлені такі археологічні об'єкти:

- 1) рештки трьох жител-напівземлянок, які є певні підстави датувати часом існування літописної Лтави — XII-XIII ст.;
- 2) верхня частина ями — тилового давньоруського зернохвища, яка, вірогідно, належала до господи одного із по-

шкоджених траншеєю жител XII-XIII ст. і була знищена одночасно з ним пожежею в середині XIII - на початку XIV ст.;

3) стовпова яма, яку, ймовірно, можна пов'язати із наземною спорудою другої половини XVII - початку XVIII ст.;

4) залишки будівлі, що датується часом XVIII-XIX ст., частково поруйнованої котлованом житлової споруди XIX ст. та при прокладанні шляхового під'їзду до ресторану "Лілея" у кінці 1960-х рр.;

5) смітєва яма XVIII ст.;

6) залишки льоху чи заглибленого господарського приміщення другої половини XVIII ст.;

7) рештки опалювальної споруди - печі, розтягнутої на значну відстань та частково виявлені in situ, датовані XVIII - початком XIX ст.;

8) котлован — рештки будинку XIX ст.

9) будівля XVIII ст. із залишками розвалу кахляної печі.

Котлован останнього будинку простежений за 82 м на південний схід від східного кутка приміщення ресторану, під шаром дерну та наведеного для парку

чорнозему і піску, на глибині 0,4 м. Довжина перерізу споруди — 6,40 м. Стінки її котловану прямовисні, простежені до рівня дна траншеї (0,9 м). Заповнення котловану будинку темно-сіре, гумусоване, зі значними домішками обгорілої обмазки, конкрецій, шматків вапна-побілу, вуглин, суглинковими включеннями і кількома лінзами жовтого суглинку зі шматками піщини, які пов'язані з рештками печі. У заповненні простежені сліди пожежі — попелястий прошарок над опалювальною спорудою, на глибині 0,4 м.

Розвал опалювальної споруди, вірогідно, її верхньої частини, проглядався у стінці траншеї лінзою жовтого суглинку, потужністю до 0,4 м, з конкреціями та дрібними шматочками кахлів. Основна частина печі, зафіксована у профілі стінки та на рівні дна траншеї, мала прямокутну у плані форму. Довжина — 1,80 м на глибині 0,52 м. Верхня частина розвалу мала вигляд суміші суглинку, шматків піщини, вугілля і майже горизонтально викладених переважно карнизних кахлів.

Із залишків печі походять кахлі різних типів:

- фрагмент карнизної теракотової кахлі кінця XVII - XVIII ст. з рослинним орнаментом у вигляді стилізованого дубового листа;

- карнизна теракотова кахля XVIII ст. зі стилізованим рослинним орнаментом у вигляді двох серцеподібно зігнутих подвійних, розділених паличкою, пагонів, що завершуються пуп'янком, у ромбоподібний простір між якими вписані квіточки, бутони;

- фрагмент коробчастої лицевої кахлі кінця XVII - XVIII ст. зі стилізованим геометричним та рослинним візерунком;

- фрагмент теракотової коробчастої стінної кахлі XVIII ст., орнаментованої рослинним та геометричним візерунком: у колястому обрамленні — квітка-сонце — шестипелосткова циркулярна розетка з сегментами по обводу і трикутниками між пелостками. Подібна орнаментация знаками світила відома серед продукції кахлярів Полтавщини XVIII ст., зокрема містечка Комишня на Миргородщині;

- фрагмент теракотової коробчастої лицевої кахлі XVIII ст., орнаментованої ромбоподібною сіткою, в чарунки якої вписані рослинні пагони та квітки.

Також у заповненні печі та на припічних ділянках котловану була виявлена значна кількість дрібних фрагментів кахоль, які належали до вищенаведених типів. Усі кахлі мали сліди неоднаразового побілу, інколи це заважало навіть прочитати орнамент, що свідчить про тривале використання печі та неоднаразовий її ремонт,

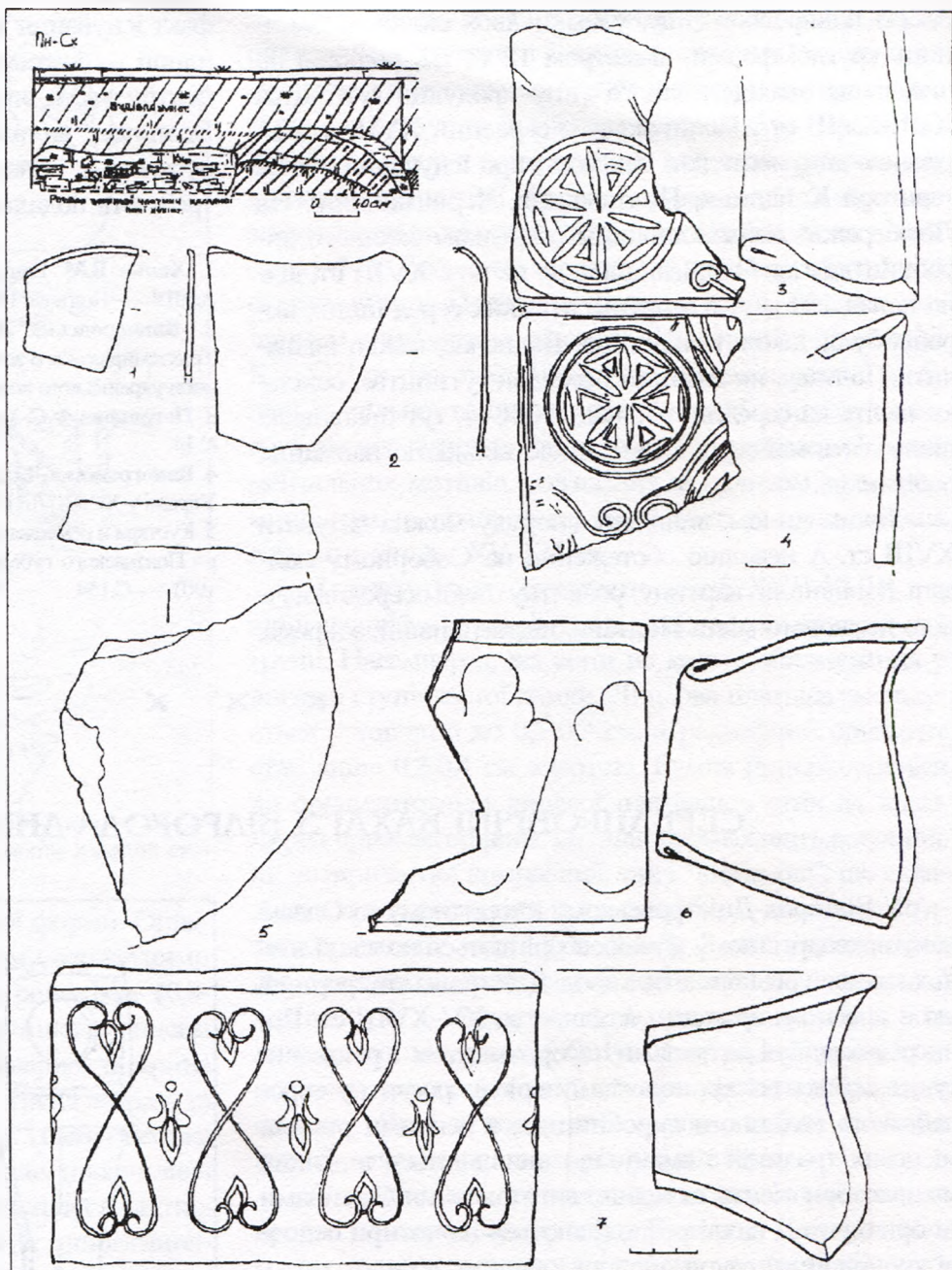

Рис.1. Полтава, Соборна площа.
Профіль будинку XVIII ст. та знахідки.
1,2-скло, 3-7-кераміка.

за якого кахлі більш ранніх типів ставали елементом новопобудованої чи відремонтованої печі.

Всі знайдені кахлі можна поділити на кілька груп.

За конструктивними особливостями та місцерозташуванням у печі — карнизні, стінні або лицеві, за орнаментациєю — з рослинним, геометричним чи змішаним рельєфним орнаментом. Полив'яних кахлів у заповненні опалювальної споруди будівлі виявлено не було.

З розвалом опалювальної споруди пов'язане, вірогідно, попелясте, сіро-чорне, подібне до чорноземного заповнення, зі включенням чисельних вуглин та чітким попелясто-суглинним прошарком, довжиною до 0,84 м, потужністю до 0,04 м, та лінза жовтого суглинку зі шматками обпаленої обмазки, потужністю до 0,20 м, що ніби перекривала попелястий шар в пристіночній частині котловану будинку.

У заповненні котловану також виявлені: фрагмент округлої цеглини, діаметром 22-23 см і товщиною 2,0-

3,4 см плінфового типу, уламки двох скляних віконниць круглої форми, діаметром 12-14 см, подібної до чисельних знахідок даного типу продукції гутництва XVII-XVIII ст.² Починаючи із середини XVII ст. збереглися документальні відомості про існування гут на території Київщини, Полтавщини, Чернігівщини³. На Лівобережжі найважливішим осередком скляного виробництва стає Чернігівщина, де на поч. XVIII ст. діяло понад 120 гут⁴, в асортименті яких серед інших виробів були також і віконниці. Водночас, важко визначити Полтаву, як значний осередок гутництва, оскільки навіть на середину - кінець XIX ст. тут працювало лише п'ять майстрів з незначною кількістю найманих робітників⁵.

Таким чином, виявлену споруду можна датувати XVIII ст. А невеликі обстеження на Соборному майдані доповнили картину розвитку пізньосередньовічного полкового міста Полтави, підтвердивши, зокрема,

факт існування тут у XVII-XVIII ст. вільної Соборної площі — духовного, адміністративного, торговельного центру міста, яка забудовувалася лише на периферії. Водночас, виявлені рештки цікавих об'єктів давньоруського і, напевне, післямонгольського часу, що потребують подальших досліджень.

1. Ханко В.М. Гончарювання на терені історичної Полтавщини. // АЛТУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.136. — Рис.1.
2. Виногородська Л. Пізньосередньовічні матеріали з території Трахтемирівського заповідника // Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва. — К., 1994. — Вип.3. — С.31-35.
3. Петрякова Ф.С. Українське гутне скло. — К.: Наук. думка, 1975. — С.14.
4. Виногородська Л.І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV-XVIII ст. // Археологія. — К., 1997. — № 2. — С.139.
5. Кустари і ремесленники Полтавской губернии. — Полтава: Стат. бюро Полтавского губернского земства, Типо-литография А.Фришберга. 1901. — С.154.

28.03.2000

✕ ✕ ✕

© Виногородська Л.І.

СЕРЕДНЬОВІЧНІ КАХЛІ З БІЛГОРОДА-ДНІСТРОВСЬКОГО

У Білгород-Дністровському історичному та Одеському археологічному музеях зберігаються колекції пічних кахлів з розкопок Білгород-Дністровської фортеці, які є цікавими зразками кахлярства XV-XVIII ст. Вони різноманітні за типами та орнаментом і репрезентують майже всі хронологічні періоди розвитку європейського кахляного виробництва, з певними рисами місцевих традицій і смаку, що виявляються в деяких мотивах орнаменту та техніці виготовлення. За типами та орнаментом кахлі розподіляються на чотири основні хронологічні групи.

До найбільш ранньої за хронологією групи відносяться горщикові кахлі, що датуються XV ст. Вони мали склянкоподібну форму з розширеними догори стінками товщиною 0,5-0,7 см і висотою 18 см, квадратний отвір діаметром 12 см з плоскими вінцями шириною 0,6-1,4 см. Пласке кругле дно їх було зрізане з гончарного круга дротом (рис.1, 1).

Другу групу складають гратчасті кахлі, які мають посудиноподібну форму і лицеву пластину з прорізним орнаментом, що закривала отвір. На жаль, збереглися невеликі фрагменти кахлів, за якими можна лише стверджувати, що вони мали квадратну лицеву платівку з центричним орнаментом у вигляді розетки. По кутах платівки розташовані паростки, виконані невисоким рельєфом. Платівка товщиною 1,0 см прикріплялася до отвору кахлі з відступом назовні на 1,0-1,5 см. Кахлі зроблені з щільної червоної глини і вкриті салатоміною поливою по ангобу. Гратчасті кахлі за аналогіями датуються кінцем XV - початком XVI ст. (рис.2, 4).

До третьої групи відносяться кахлі з суцільною лицевою платівкою товщиною 0,7-1,0 см, що прикріп-

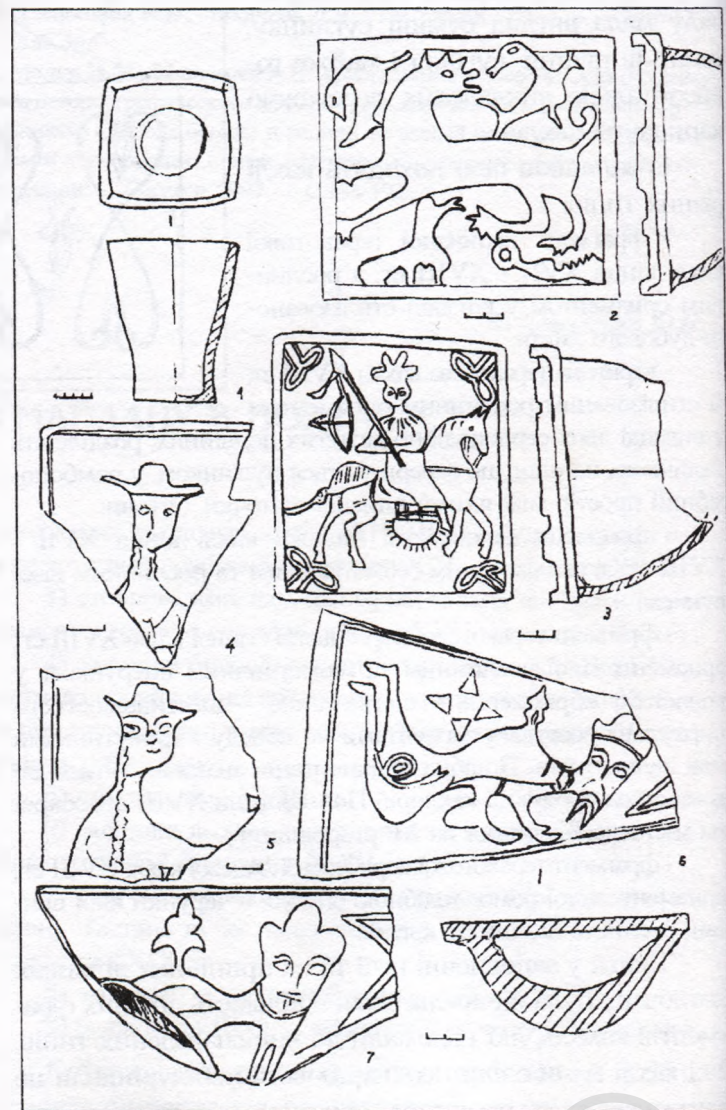

Рис.1. Білгород-Дністровський, м. Фрагменти кахлів XV-XVI ст.

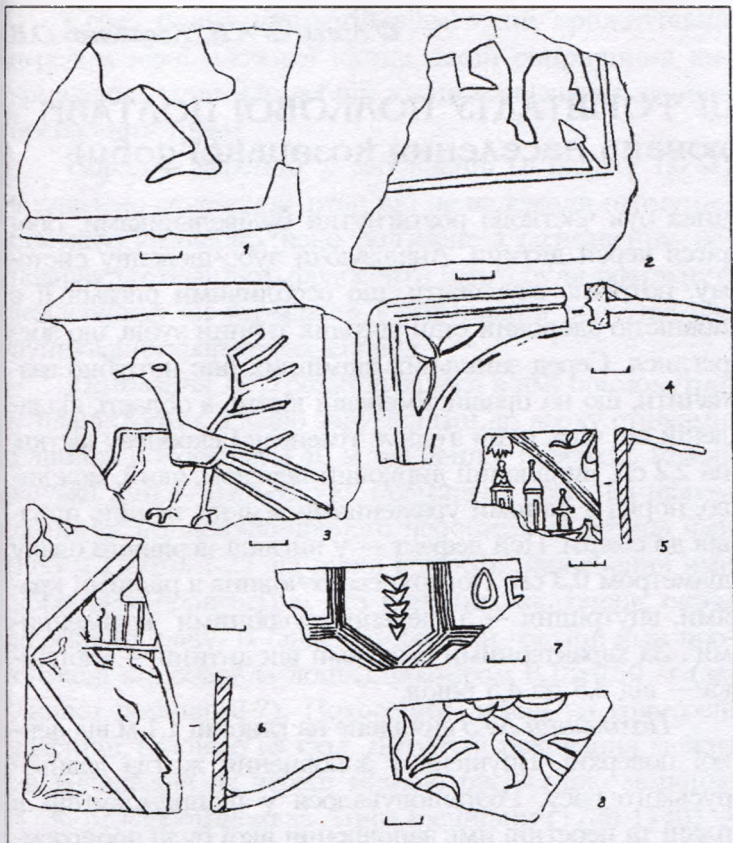

Рис.2 Білгород-Дністровський, м. Уламки кахлів XV-XVIII ст.

лялася до циліндричної румпи складної форми. Орнаментовані лицеві платівки, в основному, сюжетними зображеннями, виконаними високим рельєфом (0,9-1,5 см). На двох з них зображено вершника зі списом та луком, за зовнішніми ознаками, імовірно, татарина і собаку з рогом на голові, в оточенні птахів зверху, та якогось звіра і змія — знизу (рис.1,2-3). Цікава техніка виготовлення цих кахлів, в якій, напевне, проявилися місцеві риси виробництва. Глиняна платівка з відтиснутим на ній орнаментом приліплена до іншої глиняної платівки з обрамленням, а вже до неї на відстані 1,0-1,5 см від краю прикріплена румпа. На інших лицевих кахлях, що збереглися лише у фрагментах, зображено чоловічі постаті в характерному для одягу

XVI-XVI ст. взутті, та вершники (рис.1,4-5, 2,1-3). До цієї групи відносяться і кахлі, орнаментовані розповсюдженим в мусульманському мистецтві мотивом плетінки, що вказує на їх місцеве виробництво. Привертають увагу кахлі з напівкруглою закритою румпою видовженої трикутної форми, прикрашені химерними зображеннями чоловіка та жінки з коронами на голові (рис.1,6-7). Такі кахлі застосовувалися при обкладенні склепіння печі. Подібні за формою кахлі, тільки з рослинним орнаментом, відомі у Словаччині і датуються XV-XVI ст. Всі кахлі цієї групи червоноглиняні, зроблені із щільної глиняної маси і вкриті зеленою поливою різних відтінків по ангобу. За характером орнаментальних мотивів, пов'язаних зі впливом готичного мистецтва та аналогіями, кахлі третьої групи можна датувати кінцем XV-XVI ст.

Четверту групу складають кахлі XVII-XVIII ст., які у значній мірі відрізняються від кахлів попередньої групи. Насамперед, всі вони не мають облямування у вигляді ступінчастої рамки. Лицьова платівка зменшується у товщині до 0,5-0,7 см, а рельєфний орнамент стає лише 0,2-0,4 см висотою. Румпа прикріплюється до орнаментованої лицевої платівки у стик до краю. Серед орнаментальних мотивів переважають рослинні, як чотиричасної композиції, так і "килимові", що складаються з переплетінь гілок з дрібним листям та п'ятипелюсткових квітів (рис.2,7-8). З цієї групи цікаві два фрагменти кахлів із зображенням мусульманської архітектури з мінаретом в облямуванні ромбу і рослинних пагонів (рис.2,5-6). Кахлі четвертої групи, в основному, червоноглиняні, але зустрічаються й іншого кольору. Як і в попередніх групах, майже всі вони вкриті зеленою поливою різних відтінків.

Оприлюднена друком колекція кахлів виявляє, що процес розвитку кахлярства у Білгороді-Дністровському проходив у загальноєвропейському руслі, зберігаючи місцеві ремісничі традиції в техніці виробництва та використанні орнаментальних мотивів.

10.07.1999

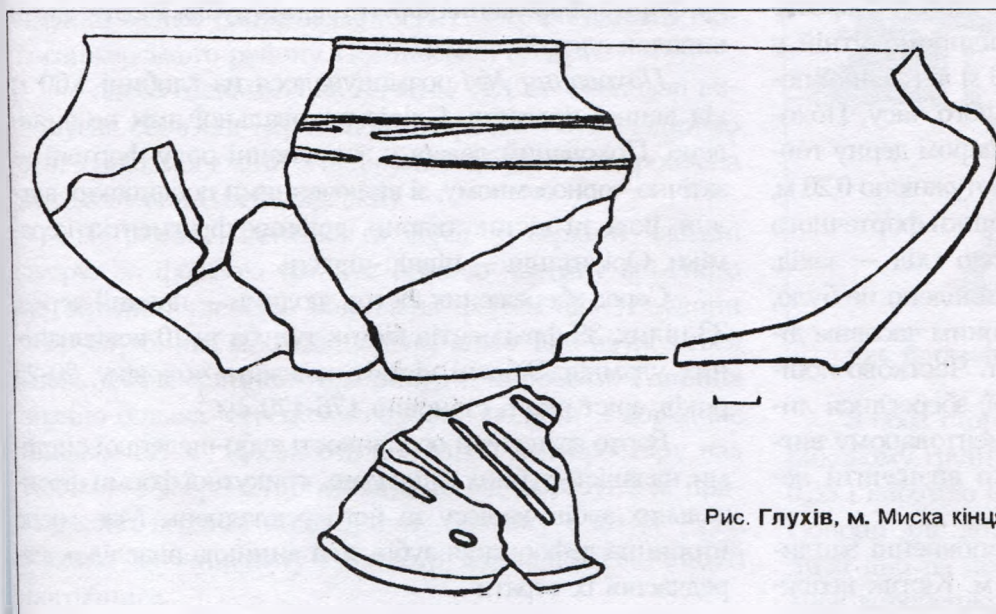

Рис. Глухів, м. Миска кінця X-XI ст. з дитинця літописного міста.

До публікації
Белашова В.І.
"Нові матеріали з
літописного Глухова".

МАТЕРІАЛИ З НЕКРОПОЛЮ НА ОКОЛИЦІ ФОРШТАДТУ ПОЛКОВОЇ ПОЛТАВИ (з аналізом стоматологічних захворювань населення козацької доби)

Влітку-восени 1999 р. на ділянці, паралельній Першотравневому просп., від місця перетину його з вул. Леніна до пам'ятника О.Келіну і захисникам фортеці 1709 р., була закладена траншея водогону, глибина якої коливалась у межах 2,0-2,1 м від рівня денної поверхні. Траншея прокопувалась за допомогою екскаватора під контролем археологів ЦОДПА, хоча графік робіт залежав від наявності техніки. Тому найчастіше будівельники форсували земляні роботи, що призвело до деяких втрат антропологічних матеріалів.

Обстеження даної території виявило декілька об'єктів роменсько-давньоруського часу — жител, господарських ям та споруд пізньосередньовічної доби — часу існування полкової Полтави.

Ця ділянка міста за козацької доби була заселена з початку XVII ст., а у 1640-х рр. увійшла до меж тогочасної фортеці шляхом спорудження нового фронту укріплень, прибудованих із заходу¹. По трасі сучасного Першотравневого проспекту проходила лінія укріплень, що простяглася від вершини Мазурівського яру (сучасний перетин площі та вулиці Леніна). Тут стояли дві вежі — Басманівська та Мазурівська. Сліди фортифікації вищезгаданої ділянки були виявлені наприкінці літа 1999 р. Будівельними роботами була перетнута ділянка рову, берми, залишки дерев'яних конструкцій в основі насипу валу та рештки знівельованого валу у його нижній частині².

На ділянці на північ від ряду колишніх будинків №№ 3-7 проспекту, навпроти будинку Укрсоцбанку та прилеглого житлового будинку (№ 13) були виявлені кілька поховань, які можна датувати проміжком часу від 1640-х рр. до 1817 р. — часу, коли земляні укріплення фортеці були зруйновані. Наводимо опис поховань.

Поховання № 1 відкрите у північно-східній частині траншеї, за 17 м на захід від кута будинку Укрсоцбанку. Поховання розміщувалось у підпрямокутній у перетині ямі, впушений на глибину 0,6 м від денної поверхні у культурний шар давньоруського часу. Поховання розміщувалось під незначним шаром дерну товщиною до 0,05 м та шаром чорнозему, потужністю 0,20 м, що утворився під час нівелювання ділянки фортечного валу. Похований орієнтований за віссю схід — захід. Матеріалів чи супутнього інвентаря виявлено не було, тому поховання можна датувати широким часовим діапазоном від кін. XVII до поч. XIX ст. Частково пошкоджене під час прокладання траншеї: збереглися лише нижні кінцівки небіжчика у фрагментованому вигляді, за якими стать, зріст похованого визначити неможливо. Вік його — 35-45 років.

Поховання № 2 знаходилось у заповненні заглибленого рову фортеці на глибині 1,8-2,0 м. Кістяк небіж-

чика був частково розтягнутий будівельниками. Зберегся череп дитини. Аналізуючи зубо-щелепну систему, потрібно зауважити, що особливими рисами її є повністю здоровий стан твердих тканин зубів, що збереглися. Серед загальних відмінних рис потрібно зазначити, що на правій тіменевій кістці, в області, віддаленій від шва, який з'єднує тіменеву і скроневу кістки, на 2,2 см, виявлений дирковий перелом, який, можливо, поряд з іншими ураженнями м'яких тканин, призвів до смерті. Цей дефект — у вигляді нерівного овалу діаметром 0,3 см. Поверхнева речовина з рівними краями, внутрішня — з "черепицеподібними" вдавленнями³. За характерними ознаками вік дитини — хлопчика — від 3,5 до 4,5 років.

Поховання № 3 виявлене на глибині 1,1 м від денної поверхні. Впущене у заповнення житла давньоруського часу. Розтаповувалося у підпрямокутній в плані та перетині ямі, заповнення якої було чорноземним, без помітних домішок деревного тліну, отже, стверджувати напевно наявність домовини немає можливості. Орієнтація похованого — північ-південь. Серед супутнього інвентаря — залізна, сильно корозована поясова пряжка, прямокутної форми. Серед інших знайдок у заповненні ями — кістки тварин, дрібні фрагменти пізньосередньовічної та давньоруської кераміки у перевідкладеному стані.

Збереженість кістяка добра. В наявності повний череп (у вигляді уламків), цілі та фрагментарно збережені кістки. Вдалося провести краніометрію, яка показала, що череп брахікранний, що є типовим для пізньосередньовічних поховань цієї серії.

Антропологічні дослідження встановили, що кістяк належить жінці 40-45 років, зріст якої складав 157-160 см. Дослідження зубо-щелепної системи виявили наявність зубних напашарувань, прикус у нормі, трикутну форму збережених фронтальних зубів. Відзначений випадок адентії.

Поховання № 4 розміщувалося на глибині 1,60 м від денної поверхні. Слідів поховальної ями не виявлено. Похований лежав у заповненні рову фортеці — затічно-чорноземному, зі включеннями поодиноких вуглин, ікла та кісток тварин, дрібних фрагментів кераміки. Орієнтація — північ-південь.

Серед збережених кісток людини — повний череп, 33 цілих, 39 фрагментів кісток тулуба та 10 невизначених уламків. Зібрані кістки належать чоловіку, 20-25 років, зріст якого становив 176-179 см.

Варто зазначити особливості зубо-щелепної системи: наявність зубних відкладень, трикутної форми фронтальних зубів, карієсу та його ускладнень. Має місце вторинна деформація зубів, яка виникла внаслідок передчасної їх втрати⁴.

Серед інших патологій відмічений прижиттєвий перелом лівої плечової кістки, який спричинив викривлення руки. На лобній кістці є свідчення раніше пренесених травм.

Поряд із черепом, у заповненні (в радіусі 1,0 м) відзначене *скупчення зубів*, які не належали цьому небіжчику. Ймовірно, воно пов'язане з розміщенням неподалік похованням, фрагменти якого були розтягнуті землеріями чи пермішані у заповненні рову під час руйнування фортечних споруд.

Поховання № 5 розміщувалося в ямі прямокутної у плані форми, з дещо завуженими до верху стінками. Глибина поховання 1,40 м від денної поверхні. Рівень впуску ями — 0,60-0,55 м. Розміщена вона під шаром дерну та інтенсивно-чорного чернозему. Глибина ями 1,85 м (тобто, 1,25 від рівня впуску). Заповнення ями коричнево-чорноземне, без помітних включень, окрім деревного тліну. В південно-західній частині ями простежені струхлявіла дошка, розміром 0,15x0,50 м (залишки домовини?). Похований лежав на ґрунтовій підси́пці, головою на схід. Датувати поховання можна за виявленою на черепі мідною російською монетою 1736 р., карбованою за Анни Іоаннівни (1730-1740) — "полушкою".

Збереженість черепа кістяка погана — фрагментована (в наявності лише мозковий відділ). Похований — чоловік, 40-50 років, зріст якого — 168-170 см.

Отже, серед інших об'єктів, на обстеженій ділянці виявлені п'ять поховань, з них одному належали дитині і жінці, два — чоловічих, одне — небіжчикові, стать якого не визначена⁵. Троє небіжчиків поховані у ямах, сліди домовини простежувались лише в одній з них, двоє — у рові фортеці, без поховальних ям.

Таким чином, виявлені поховання дають підстави стверджувати, що на цій ділянці форштадту існувало одне з давніх кладовищ полкової Полтави. Різноплановість розміщення поховань, їх різна орієнтація, глибина не дають підстав вважати їх одночасовими. Ймовірно, деякі з них пов'язані з військово-облоговими діями кінця XVII - початку XVIII ст. та реконструкцією цієї ділянки укріплень у другій чверті XVIII ст.

1. Вечерський В.В. Містобудівний розвиток Полтави за часів Гетьманщини // КСП. — Полтава: Криниця, 1993. — Вип.1. — С.32.
2. Коваленко О.В., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Про залишки фортифікації Полтавського форштадту // АЛТУ. — Полтава, 1999. — Ч.1. — С.73.
3. Рубежанский А.Ф. Определение по костным останкам давности захоронения трупа. — М.: Медицина, 1978. — С.3-19, 93-101.
4. Малеев Ю.Н., Сегада С.П. Методические указания по изучению антропологических материалов при археологических исследованиях. — К.: КГУ, 1988. — С.19-60.
5. Боровский Е.В. Терапевтическая стоматология. — М.: Медицина, 1989. — С.100-120.

10.03.2000

× × ×

© Граб В.І.

ПОГРІБНИК

У селах Полтавщини так називають льох, викопаний у шарі глини і який за формою нагадує глечик. У етнографічній літературі він описаний досить загально, неповно і неточно, а саме, що він "зовсім як глечик" і являє собою яму глибиною в "середній зріст людини"¹. Даний начерк ставить на меті дати детальніший опис погрібника. За типовий обрано погрібник на колишній садбі Синягівського П.Т. у с. Богданівці Новосанжарського району Полтавської області.

Садба заснована на початку ХХ ст. Господар виконував обов'язки церковного старости і був людиною освіченою; його хата з надвірними будовами зроблена по-хазяйськи (господарськи).

Погрібник міститься в сараї, у верхній частині двору. За формою нагадує верхню частину зрізаного по середині глечика. Закінчена форма цієї посудини для погрібника не раціональна, адже тоді звужується місце для зберігання городини і для роботи. Глибина значно більша "середнього зросту людини" і дорівнює близько 2,8 м¹. Ця висота необхідна для простору над головою і збереження продуктів від морозу. 2 м припадає на верхню циліндричну частину і 0,8 м — на нижню "склепінчасту". Діаметр дна відповідає висоті погрібника.

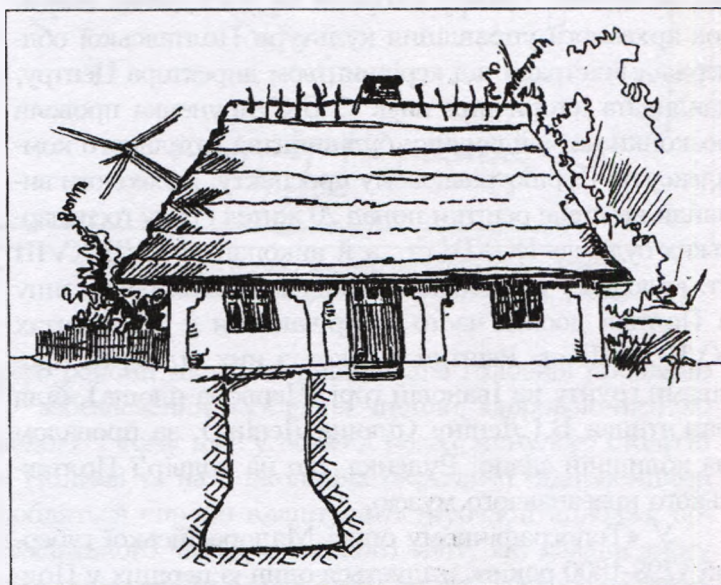
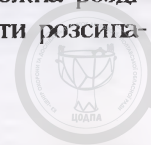

Рис. Богданівка, с. Погрібник на садбі початку ХХ ст.

З обох сторін дна виступають два витесані в материковому ґрунті підвищення довжиною 0,5, шириною 0,35 і висотою 0,30 м, які відіграють роль перегородки і опори для дошки. Користуючись нею можна розділити дно на декілька частин і не дозволити розсіпатися коренеплодам по всій підлозі.

Правий виступ розташований так, що при опусканні драбини вона стає точно за ним, на чистій частині, яка є місцем пересування господаря.

Погрібник перекритий деревом і саманом. Ляда розміщена з правої сторони впритул до краю циліндричної частини, діаметр якої 2 м.

Драбина опускається по мірі необхідності, зазвичай вона знаходиться у сінях хати і служить для піднімання до горища. Таким чином, драбина краще зберігається від вологи, яка утворюється під час "дихання" овочів, а її постійна відсутність не дає можливості потрапити до погрібника стороннім.

Слід зазначити, що погрібник лише тоді довговічний, коли садиба заселена і супутниками людини є кіт та собака. В протилежному разі у погрібник проникають щурі та миші, які норами знищують цю господарську споруду.

Напевне, наведені етнографічні дані стануть у нагоді археологам, що вивчають рештки господарських ям різних епох.

1. Пошвайло О.М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. — К.: Молодь, 1993. — С.30.

01.03.2000

КРАЄЗНАВСТВО + ПАМ'ЯТКВ XIX - поч. XX ст.

© Єрмак О.П.

З ІСТОРІЇ СПОРУДЖЕННЯ ПОЛТАВСЬКОГО МІСЬКОГО ВОДОПРОВОДУ (до 100-річного ювілею)

Забезпечення водою в усі часи залишалось найважливішою проблемою людства. Наявність води завжди була одним з визначальних факторів у виборі місць поселення. Міста і села як правило засновувались на берегах річок і озер, поблизу джерел з чистою питною водою. Від річечки Лтава походить назва нашого міста. Ще в сиву давнину полтавці не тільки використовували воду для пиття, господарських і побутових потреб з Ворскли, Рогізної, Чорної, інших річок та струмків, а й уміли будувати криниці та копанки, колодязі та інші підземні джерела водопостачання. У 1997-1999 рр. науковці Охоронної археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації під керівництвом директора Центру, кандидата історичних наук О.Б.Супруненка провели розкопки на майданчику будівництва готельного комплексу по Першотравневому проспекту. Археологи виявили не лише рештки понад 20 жител і ряду господарських будівель IX-XIV ст., а й викопані у XVII-XVIII ст. колодязі¹. Відомості про колодязі шахтового типу в Полтаві досить часто зустрічаються у документах XVII-XVIII ст. Рештки кількох з них відомі за просівами ґрунту на Івановій горі (Червона площа), біля пам'ятника В.І.Леніну (площа Леніна), за провалом на колишній садибі Руденка, що на подвір'ї Полтавського краєзнавчого музею.

У «Топографічному описі Малоросійської губернії 1798-1800 років» згадується один із перших у Полтаві колодязів громадського користування, який знаходився на території Хрестовоздвиженського монастиря: «В оном же монастыре имеетя колодязь деревянный глубиною в тридцать три сажени, над оным колодязем галерея деревянная с куполом на осьми колонах выкрашенная»². Зрозуміло, що викопати вручну колодязь на глибину майже 70 м, зробити надійну

цямрину, механізм для забору води вимагало від майстрів неабиякого досвіду та кмітливості. У центральній частині міста колодязі громадського користування стали споруджувати на початку XIX ст. за наказом першого полтавського губернатора князя О.Б.Куракіна. Один із жителів Полтави в 1816 р. у своїх записках відзначав, що на вулицях міста «столярної роботи красивих колодязів влаштовано за рахунок міської думи — п'ять»³. Що стосується стану водопостачання міста у середині XIX ст., то відомий полтавський історик В.Є.Бучневич у 1858 р. пише таке: «Колодязів вирито дуже багато, бо майже кожний обиватель має на своєму подвір'ї для власних потреб колодязь; міських же або громадських 13, у них вода переважно солонувата, і один лише, облаштований у гостинному ряду, відзначається пріснуватою водою, придатною для пиття і чаю»⁴.

У міру того, як розбудовувалося місто, зростала чисельність його населення, погіршувалася і екологічна ситуація. Забруднена річкова вода стала майже непридатною для пиття. Вода в шахтних колодязях теж перестала відповідати санітарно-гігієнічним нормам. Через це місто все більше потерпало від епідемій. Назрівала необхідність створення міського водопроводу.

Перші відомчі водопроводи в Полтаві почали споруджувати у 80-х рр. XIX ст. у зв'язку із введенням у дію Харково-Миколаївської залізниці. У 1871 р. Полтава вже мала залізничну станцію, майстерні, де ремонтували паровози. Для забезпечення цих об'єктів водою у 1880 р. на лівому березі ріки Ворскли збудували водонасосну станцію та проклали водопровідної мережі 240 погонних метрів. Вода з цього водопроводу використовувалася тільки для технічних цілей (промивання котлів, закачування в тендери паровозів тощо)⁵. Приблизно через три роки Полтавське губернське земство облаштувало на правому березі Ворскли

Водоснабженіє гор. Полтави.

Ескизний проєкт городской сѣти.

Масштабъ

1: 16800

(Въ одномъ дюймѣ 200 саж.)

Обозначенія:

	Трубы d=10"
	" " 6"
	" " 5"
	" " 4"
	" " 3"

- Водоподъемное здание
- Водонапорная башня
- Водоразборная будка

Инж. Ф. Рафальский
8/IX 98

свою водонасосну станцію, яка працювала від парового локомотива і перекачувала майже невідфільтровану річкову воду вздовж кількох вулиць Подолу. Головне призначення земського водопроводу — протипожежне. Окремі господарі, що провели від магістралі водовідводи до своїх садиб, використовували воду для прання, напування худоби, поливання городів. Земська водокачка була малопотужною, працювала з переборами, взимку взагалі не функціонувала, а водопровідний двір являв собою справжній розсадник антисанітарії⁶. На березі Ворскли знаходилась і третя водокачка, яка подавала воду по трубах до будинку інституту шляхетних панянок. Дівав і водопровід Полтавського благодійного закладу (на території сучасної обласної лікарні)⁷.

Перекачування води з Ворскли, або із ставків, як це робилось водопроводом благодійного закладу, у ок-

Рис. Ескизний проєкт мережі міського водопроводу, виготовлений інженером Ф.Б.Рафальським, 1898 р.

ремі райони міста, не вирішувало головної проблеми — забезпечення населення чистою, здоровою питною водою. І тому вже у 80-90-х роках минулого століття у Полтаві та на її околицях окремими підприємцями робляться спроби влаштувати трубчасті колодязі артезіанського чи бруклінського типу, які давали змогу використовувати більш глибокі, ніж у шахтних колодязях, водоносні пласти. Колодязі бруклінського типу пробивали на території окремих цегельних заводів, що знаходились у низинній частині міста. Перший трубчастий колодязь артезіанського типу влаштували у 1886 р. поблизу парового млина Розенберга. Свердловину пробурили до глибини 102 метрів і там виявили водоносний пласт з хорошою, придатною для

пиття водою⁸. Але, на жаль, через брак досвіду видобуток води налагодити не вдалося і незабаром свердловину занесло піском. У кінці 80-х років артезіанську свердловину заклали і у садибі Скліфосовських у Яківцях (нині північно-східна околиця міста). Артезіанський колодязь діяв добре, і його водою користувалися не лише в садибі, а й селяни Яківців⁹.

У 1895 р. інженер Г. Крушель на території казенних винних складів (Сінна, а нині площа Незалежності) влаштував артезіанський колодязь. Глибина свердловини становила 115 м. Вода самовиливом піднімалася вгору на 60 м до поверхні землі, а потім за допомогою насосу, що приводився в дію паровим локомотивом. На годину свердловина давала 1000 відер води (відро тоді було одиницею виміру рідких тіл і дорівнювало 12,25 літрам). Спорудження артезіанського колодязя обійшлося державі у 20 тис. крб.¹⁰ Однак, за свідченням інженера-технолога М.М. Лоташевського, свердловина внаслідок ряду технічних помилок при її експлуатації незабаром перестала діяти¹¹.

Вдалі і невдалі спроби шляхом буріння артезіанських свердловин отримати чисту питну воду збагачували спеціалістів вкрай необхідним досвідом, пізніше використаним при спорудженні міського водопроводу в Полтаві.

Питання про будівництво у Полтаві сучасного технічно та економічно досконалого міського водопроводу для забезпечення населення чистою і дешевою водою не раз піднімалося громадськістю. Основний тягар у проектуванні і спорудженні водопроводу поклала на себе Полтавська міська дума та міський голова Віктор Павлович Трегубов, який протягом сімнадцяти років, з 1889 по 1906, обіймав цю відповідальну посаду.

Безпосереднім поштовхом до початку розгляду питання про спорудження водопроводу став лист полтавського губернатора О.К. Бельгардта до управи Міської думи від 5 вересня 1896 р. Губернатор, який безпосередньо відповідав перед міністерством внутрішніх справ за стан протипожежної безпеки на території губернії, вимагав від думців негайно приступити до проектування водопроводу, який можна було використовувати насамперед для гасіння пожеж у Полтаві, та віднайти кошти на його будівництво¹².

27 вересня 1896 р. відбулося надзвичайне засідання Полтавської міської думи, де гласні заслухали виважену доповідь міського голови В.П. Трегубова про необхідність спорудження водопроводу, виходячи з перспектив економіки міста, задоволення санітарно-побутових потреб його населення та протипожежної безпеки. Закінчив свою доповідь Трегубов словами: «водопровід є справою особливої важливості і влаштування його є вкрай необхідним»¹³. Далі він надав слово інженеру Г. Крушелю, який вже мав досвід буріння артезіанських свердловин. Інженер категорично заявив, що облаштувати водопровід у Полтаві, розраховуючи на забір води з Ворскли, — справа заздалегідь приречена на невдачу, бо річкова вода надто забруднена і для пиття майже не придатна. А оскільки

жителям міста була потрібна вода не тільки для гасіння пожеж, а насамперед для споживання, то слід водопостачання здійснювати тільки з артезіанських свердловин. Г. Крушель запропонував пробурити у різних частинах міста 3-4 артезіанських свердловини, кожен потужністю 12 тисяч відер води на добу. При кожній свердловині мала знаходитися автономна водопідйомна станція, відстойний басейн, водонапірна башта та водопровідна мережа. Отже, інженер посуті пропонував облаштувати в місті декілька водопроводів. При цьому він обгрунтовував свій проект тим, що дума, мовляв, не має потрібних коштів для спорудження великого загальноміського водопроводу, і економічно доцільним є будівництво невеликих автономних водопроводів. Крушель брався спорудити такі водопроводи частково на власні кошти із наступним наданням йому монопольного права продавати воду населенню. Цей проект гласні Міської думи не прийняли¹⁴.

На цьому ж засіданні Міської думи була обрана «Особлива підготовча комісія для розгляду питання про облаштування в місті Полтава водопроводу», до складу якої обрали О.Ф. Черненка, С.Я. Отолевця, А.Ф. Ринденкова, О.П. Бужинського, І.Я. Мацієвського. До роботи комісії залучалися міський архітектор, міський інженер та інші спеціалісти. Головою водопровідної комісії став Олександр Федорович Черненко¹⁵. На цій посаді він виявив справжній талант організатора і заощадливість господаря при витрачанні коштів, виділених на проектування та будівництво водопроводу. У 1906 р., відзначаючи його великі заслуги в справі забезпечення міста чистою артезіанською водою, за рішенням Полтавської міської думи портрет О.Ф. Черненка встановили на водопідйомній станції водопроводу¹⁶.

Для реалізації сміливого задуму спорудити в Полтаві міський водопровід був потрібний досвідчений спеціаліст, який би розробив усю проектну документацію і практично очолив будівельні роботи. У травні 1897 р. міська дума затвердила на посаді міського інженера та завідуючого водопроводом Бронеслава Францевича Рафальського, дипломованого спеціаліста, який добре знав водопровідну справу, устрій різних систем насосів, парових машин тощо.

Надзвичайно складним було питання про фінансування будівництва та обладнання водопроводу. У 1897-1899 рр. середньорічний бюджет Полтави становив 270 тис. крб. Його прибуткова і видаткова частини були повністю збалансовані. Тому Міська дума не мала змоги витратити з бюджету на водопровід бодай жодної тисячі карбованців. А між тим орієнтовні розрахунки вартості будівництва складного господарства по водопостачанню міста орієнтовно визначалися сумою в 300 тис. крб. Отже, вихід залишався єдиний — отримати позику у вигляді випуску облігацій під заставу міського нерухомого майна, спорудити водопровід, а потім за рахунок прибутків від продажу води розрахуватися з кредиторами. Позику передбачалося отримати на 15 років під 7% річних. Але для випуску

облігацій позики потрібний був дозвіл у вигляді постанови Ради міністрів Росії, затвердженої царем.

28 серпня 1897 р. Полтавська міська дума прийняла декілька важливих рішень щодо спорудження водопроводу. По-перше, водопровід мав бути підприємством муніципальним, тобто власністю міста, що управлявся управою Міської думи; по-друге, дума затвердила умови облігаційної позики для фінансування будівництва водопроводу; по-третє, міському голові В.П.Трегубову доручили звернутися до уряду з клопотанням про дозвіл випуску облігацій такої позики; по-четверте, оголошувався відкритий конкурс на кращий проект Полтавського міського водопроводу¹⁷.

На початку січня 1898 р. В.П.Трегубов побував у Санкт-Петербурзі. Там він спочатку зустрівся з міністром внутрішніх справ І.Л.Горемікіним. Міністр повністю схвалив ідею полтавців і обіцяв своє сприяння у цій справі. Наступний візит міський голова зробив до міністра фінансів С.Ю.Вітте. Цей відомий державний діяч Росії теж запевнив Трегубова, що облігаційну позику в розмірі 300 тис. крб. місту дозволять. 27 лютого 1898 р. було прийнято радою міністрів постанову про дозвіл випустити вказані облігації, а імператор Микола II його затвердив¹⁸.

Між тим до березня 1898 р. на адресу водопровідної комісії Полтавської міської думи надійшли з різних міст України і Росії 8 проектів водопроводу. Вартість спорудження водопроводу, вказана в цих проектах, була різною: від 175 до 500 тис. крб. Це пояснювалося різницею у протяжності водопровідної мережі, діаметрі труб, обладнанні водопідйомної станції, водонапірної башти тощо. Були і проекти, представлені з-за кордону. Так, бельгійський інженер К.О.Грехе-Півовський надіслав записку, що майбутнє підприємство по водопостачанню міста має бути комплексним, типу «водопровід-каналізація». Однак його проект був складений у загальних рисах, і до того ж інженер не міг дати навіть приблизної цифри коштів, потрібних для одночасного спорудження водопроводу і каналізації. Всі проекти водопровідна комісія направила для експертизи до Харківського технологічного інституту і звітти надійшов висновок: проекти недосконалі. Тому вирішили обійтися власними силами, і Міська дума доручила скласти остаточний проект водопроводу протягом шести місяців інженеру Б.Ф.Рафальському¹⁹.

Тим часом топографи здійснили нівелювання міста по головних вулицях на відстані 39 км. Це було вкрай необхідно для проектування трас прокладання водоводів та водопровідної мережі, місць будівництва водонапірної башти і водорозбірних будок. Одночасно з цим почалося буріння у різних частинах міста розвідувальних свердловин. При цьому водопровідна комісія керувалася такою установкою: вода з глибоких водоносних пластів тільки тоді могла бути доцільним джерелом водопостачання, коли б вона, при інших задовільних умовах, самотоком виходила з свердловини на поверхню землі. Всі розвідувальні свердловини про-

бурили на глибину до 85 м, але скрізь наслідки виявилися негативними: вода або ж була низької якості, або ж її у пласті виявлялося недостатньо.

Оскільки водопровідна комісія була твердо переконана в тому, що найбільш придатною водою для споживання населенням є саме артезіанська, з глибоких пластів, вирішили вести її пошук у так званому підкрейдяному пласті. Але досвіду по бурінню свердловин на таку глибину в районі Полтави не було. Відомо було лише те, що у Харкові хорошу питну воду у достатній кількості знайшли при глибині артезіанських свердловин у 600 м, а у Києві — 200 м. Роботи по бурінню на такій глибині являли значні труднощі і часто супроводжувалися неприємними несподіванками у вигляді зустрічі з важко прохідними пісками-глинунами, кам'яними породами, псуванням інструменту. Розмір вартості таких робіт зростав прогресивно збільшенню глибини свердловини. Водопровідна комісія Полтавської міської думи вступила в переговори з шістьма фірмами у Києві, Харкові, Варшаві, спеціалісти яких мали досвід глибокого буріння. Врешті-решт уклали договір з харківською фірмою, яка запропонувала найбільш вигідні для міста умови²⁰.

У жовтні 1898 — січні 1899 рр. здійснювалися роботи по бурінню артезіанської свердловини біля півніжжя Панянської гори. На глибині 279 м виявили потужний водоносний горизонт з якісною, цілком придатною для пиття водою²¹. До того ж вода зі свердловини добувалася самовиливом і у кількості, достатній для забезпечення потреб населення центральної частини міста на десятиліття. Свердловина №1 міського водопроводу за всіма технічними нормами мала експлуатуватися 25 років, а фактично діяла до 1975 року.

1 грудня 1898 р. на засіданні Полтавської міської думи були розглянуті і затверджені проект водопроводу, розроблений інженером-технологом Б.Ф.Рафальським, та кошторис на його будівництво. Цінні поради щодо удосконалення проекту внесли професор Харківського університету В.А.Альбицький, інженери Л.М.Колпидін, С.В.Носов, М.О.Ольховський. Тип водопроводу визначався як «господарсько-протипожежний». Водопровід мав щодоби давати місту 18 тис. відер води, а в перспективі, при збільшенні потужності насосів, близько 30 тис. Водопровід передбачалося використовувати не тільки для забезпечення водою населення, а й для гасіння пожеж. З цією метою передбачалося по всій лінії водопровідної мережі встановити 154 пожежних кранів (гідрантів) американського типу, на віддалі 100 м один від одного. Протипожежна система водопроводу зумовлювала і цілодобовий режим його роботи.

Проект передбачав, щоб вода з артезіанської свердловини №1 спочатку самотоком надходила у критий бетонний басейн і там відстоювалася. Поряд зі свердловиною споруджувалася водопідйомна станція. У приміщенні станції (площа 240 м²) встановлювалися три насоси, які приводилися в дію трьома паровими машинами. Насоси перекачували воду із резервуару

через труби головного водоводу у водонапірну башту. Загальна довжина водоводу (на ескізному проекті Б.Ф.Рафальського він позначений цифрами 1-3-4) 400 м, діаметр труб — 25 см. Водонапірну башту висотою 32 м і місткістю резервуару — 33,2 м³ мали спорудити на розі верхньої частини Паняньської та Дворянської (нині Паризької Комуни) вулиць. Далі вода, що накопичувалася у водонапірній башті, під тиском (за рахунок висоти башти) самопливом надходила у замкнуте кільце водовідних магістралей (4-5-6-7-8-56-55-25-24-90-23-93-22-21-20-19-18-17-16-15-14-76-75-4)²². Водовідні магістралі з'єднувались між собою у багатьох точках розводними трубами, по яких вода надходила на різні вулиці та провулки.

Згідно з проектом, у центральній частині міста передбачалося прокласти труби водопровідної мережі загальною довжиною 22,8 тис. м, діаметром від 75 до 250 мм. Глибина закладки труб у траншеї становила у середньому 3 м, що оберігало труби від промерзання взимку. Вісім водорозбірних будок мали збудувати в кінці Приютської (нині Дзержинського) вулиці, на розі Дворянської (Паризької Комуни) і Монастирської (Радянської) вулиць, на Сінній площі (нині Незалежності), на розі Ново-Полтавської (Шевченка) і Кобеляцької (Фрунзе) вулиць; у кінці Кобеляцької вулиці, на розі Першої Кобищанської (К.Лібкнехта) і Срітенської (Комсомольської) вулиць, на Велико-Петровській (нині Першотравневий проспект) вулиці та у кінці Всесвятської (Чапаєва)²³.

Для спорудження та експлуатації водопроводу вкрай необхідними були кваліфіковані кадри робітників-металістів (слюсарів-водопровідників, ковалів, токарів). Вирішення цієї проблеми ускладнювалося тим, що в кінці XIX ст. Полтава майже не мала підприємств металообробної промисловості. Тому Міська дума здала підряд на проведення робіт по прокладанню водопровідної мережі досвідченому майстру-практику з Катеринослава Павлу Воніфатову.

Прибувши до Полтави, П.Воніфатов у 1899 р. купив у підприємця Лобач-Жученка механічну майстерню, що знаходилася у Миколаївському (нині Першотравневому) провулку, з усім обладнанням та інструментами і найняв туди для роботи молодих робітників П.А.Мудрака, М.М.Губу, Є.Д.Черкаса, С.І.Лавріненка та інших. Деякі з них пізніше стали кадровими працівниками Полтавського міського водопроводу. Так, слюсар-водопровідник С.Лавріненко у 20-і роки першим із співробітників тресту «Водосвітло» отримав звання «Герой праці» та був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора²⁴.

Окрім того, у майстерні П.Воніфатова працювало декілька робітників із Санкт-Петербурга, Москви та інших промислових центрів, вислані до Полтави за участь у страйковому русі. Видатний письменник-гуманіст В.Г.Короленко, який проживав тоді у місті, робив все можливе, щоб полегшити долю робітників-засланців. Зокрема, Короленко, який був особисто знайомий із завідуючим міським водопроводом інженером

Б.Ф.Рафальським, домовився з ним про те, щоб кількох робітників-засланців прийняли на роботу в майстерню П.Воніфатова. Під поручительство Б.Рафальського, Воніфатов зарахував на посади старшого майстра К.Трирога, слюсаря І.Колеснікова, яких у свій час вислали з Києва як організаторів страйку металістів²⁵.

Введення у дію артезіанської свердловини №1 дало змогу приступити до будівництва основних споруд водопроводу та прокладання водопровідної мережі. Для будівництва водозабірної станції, водонапірної башти, водорозбірних будок було потрібно майже мільйон високоякісних цеглин. Спроби управи Полтавської міської думи домовитися із власниками цегельних заводів про постачання їх продукції результатів не дали — цегла або ж не відповідала встановленим для таких споруд стандартам, або ж коштувала надто дорого. Тому протягом 1899 р. в дію ввели муніципальний цегельний завод, який знаходився неподалік від яру у кінці Колонійської (нині Сковороди) вулиці, де виявили поклади якісної глини. Будівництво цегельного заводу обійшлося місту у 41 тис. крб. Але вже у 1900 р. муніципальний завод дав Полтаві 1721 тис. штук дешевої і якісної цегли. Основна частина цієї продукції — 836 тис. штук цегли пішла на спорудження водопроводу, а решта для будівництва приміщень шкіль міста. У наступні роки цегельний завод діяв як рентабельне підприємство і стабільно давав місту 8% річних на вкладений капітал²⁶.

Роботи по будівництву водопідійомної станції, водонапірної башти, прокладанню водоводів, водопровідної мережі розпочалися у 1899 р., але в повній мірі розгорнулися з ранньої весни наступного року. Згідно з контрактом з Полтавською міською думою, підрядник П.Воніфатов мав повністю завершити прокладання труб до середини листопада 1900 р. Весна видалася дощовою, що заважало проведенню земляних робіт. Коли встановлялася краща погода, підрядчик аби надолужити час, почав вимагати від робітників виконувати непомірні норми виробітку, скоротив час на обід, відмовився платити за дні вимушеного простою у дощову погоду. Оскільки в такому невеликому місті як Полтава попит на робочу силу був значно меншим, ніж його пропозиція, Воніфатов урізав зарплату для чорноробів-землекопів, нещадно штрафовав за незначні «провини». Свавільля підрядника, нестерпні умови праці призвели до того, що робітники механічної водопровідної майстерні та землекопи оголосили страйк, який тривав 20-23 травня 1900 р. Через тридцять років, у 1930 р., коли створювалася історія профспілкових організацій Полтавщини, цей страйк був названий першим організованим виступом робітників-металістів на захист своїх соціальних прав²⁷.

Незважаючи на всі ускладнення, будівельні та земельні роботи, прокладку водопровідної мережі вдалося завершити вчасно, до настання холодів. У жовтні-листопаді 1900 р. йшов монтаж насосів та парових машин на водопідійомній станції. Їх поставило в По.

таву ризьке машинобудівне товариство «Монтель і К.». Спеціалісти товариства на місці монтажу давали практичні поради. Одночасно з цим встановлювалося обладнання водонапірної башти, водорозбірних будок тощо²⁸. У грудні 1900 р. Полтавський міський водопровід був офіційно відкритий і дав населенню міста чисту і дешеву артезіанську воду.

Спочатку невеликий штат міського водопроводу складався з інженера-завідуючого (ним до 1912 р. був Б.Ф.Рафальський), контролера, машиніста, двох його помічників, трьох кочегарів, чотирьох слюсарів та восьми служителів на водорозбірних будках. У журналах Полтавської міської думи збереглися деякі прізвища (на жаль, без ініціалів) співробітників водопроводу перших років його експлуатації. Це машиністи Волков і Петлюра, слюсарі Трегубов і Запорожець, кочегари Данішевський, Курчкін і Скляренко²⁹.

На момент введення в дію водопроводу було лише 70 будинкових приєднань до нього, а більшість населення отримувала воду із водорозбірних будок³⁰.

Зазначимо, що вивчення старожитностей городища літописної Лтави, що на Соборній (Червоній) площі міста, почалося також від спорудження водопроводу. Під час влаштування водорозбірної будки тут, у 1905 р., в траншеї був виявлений комплекс срібних прикрас рубежу X-XI ст.³¹, широко відомий у науковій літературі як Полтавський скарб³².

Наступного року міський водопровід, який зараз носить офіційну назву обласного державного підприємства «Полтававодоканал», відзначатиме свій столітній ювілей. На сьогодні тут працюють понад 1400 інженерно-технічних працівників, робітників і службовців. Сучасний полтавський водопровід — це величезний і складний, озброєний передовими вітчизняними і зарубіжними технологіями виробничий механізм: 5 водозаборів, які подають із 600-метрової глибини по 650-кілометровій лінії водопровідної мережі жителям міста щодоби понад 127 тисяч кубометрів якісної артезіанської води.

1. Полтаві 1100 років: Буклет. / Ред. Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1999. — С.4.

2. Описи Лівобережної України кінця XVIII - початку XIX ст. — К.: Наук. думка, 1977. — С.64.

3. Гладьш К.В. Архитектура и памятники Полтавщины: Путеводитель. — Харьков: Прапор, 1982. — С.21.

4. Бучевич В.Е. Статистическое описание города Полтавы в 1858 году. — Полтава, 1893. — С.10.

5. Журналы Полтавской городской Думы за 1895 год. — Полтава, 1896. — С.23.

6. Отчет о состоянии 2-го санитарного участка г. Полтавы и о деятельности Полтавского Городового и Санитарного Врача В.П.Товстолюжского за 1899 год. — Полтава, 1900. — С.56.

7. Памятная записка по постройке Полтавским Губернским Земством лечебницы для душевнобольных. — Полтава, 1886. — С.7.

8. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. — Т.7: Малороссия. — СПб, 1903. — С.303.

9. Жук В.Н. Чи тільки як видатний лікар-хірург відомий нам М.В.Скляренкоський та які його зв'язки з Полтавщиною? // Наш рідний край. — Полтава, 1991. — С.26.

10. Журналы Полтавской Городской Думы за 1896 год. — Полтава, 1897. — С.318.

11. Лотащевский Н.Н. Артезианские колодцы г.Полтавы: Доклад, читанный в физико-математическом обществе. — Полтава, 1915. — С.3.

12. Журналы Полтавской Городской Думы за 1898 год. — Полтава, 1899. — С.381.

13. Журналы Полтавской Городской Думы за 1896 год. — Полтава, 1897. — С.313.

14. Там само. — С.318.

15. Там само. — С.320.

16. Павловский И.Ф. Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. — Полтава, 1914. — С.278.

17. Журналы Полтавской Городской Думы за 1897 год. — Полтава, 1898. — С.132.

18. Журналы Полтавской Городской Думы за 1898 год. — Полтава, 1899. — С.17, 137.

19. Там само. — С.381, 382, 389.

20. Там само. — С.135, 136.

21. Лотащевский Н.Н. Артезианские колодцы г.Полтавы. — С.22, 23.

22. Там само.

23. Журналы Полтавской Городской Думы за 1898 год. — Полтава, 1899. — С.652-659.

24. ДАПО. — Ф.Р-1505. — Оп.1. — Спр.478. — Арк. 9-13.

25. Там само. — Арк. 14.

26. Журналы Полтавской Городской Думы за 1901 год. — Полтава, 1902. — С.26.

27. ДАПО. — Ф.Р-1505. — Оп.1. — Спр.478. — Арк. 14-16.

28. ПГВ. — 1900. — 29 окт.

29. Журналы Полтавской Городской Думы за 1907 год. — Полтава, 1910. — С.19.

30. ПГВ. — 1900. — 1 дек.

31. Макаренко Н. Полтавский клад 1905 года // Тр. ПУАК. — Полтава: ПУАК, 1908. — Вып.5. — С.201-205.

32. Супруненко О.Б. На землі Полтавській. — Полтава: Археологія, 1998. — С.82, 91.

20.09.1999.

✕ ✕ ✕

© В.І.Троцька

РОЗКОПКИ ГОНЧАРНОГО ГОРНА В ОПІШНІ

У 1999 р. співробітниками Державного музею-заповідника українського гончарства на території Опішні були проведені етнографічні дослідження, в ході яких отримана інформація про залишки мисочного двохкамерного горну кінця XIX - першої третини XX ст. Горно знаходилося по вул. Червоноармійській, в південно-східній частині кутка Їсіпівки, на схилі бугра,

який оточував південно-східну частину садиби гончаря Івана Цюрюпи (загинув в 1933 р.), за 20 м від господарських будівель.

Археологічні дослідження мали завданням підтвердження етнографічних даних та здобуття нової інформації, зокрема, тієї, що стосується конструктивних особливостей теплотехнічних споруд — гончарних горнів Опішні.

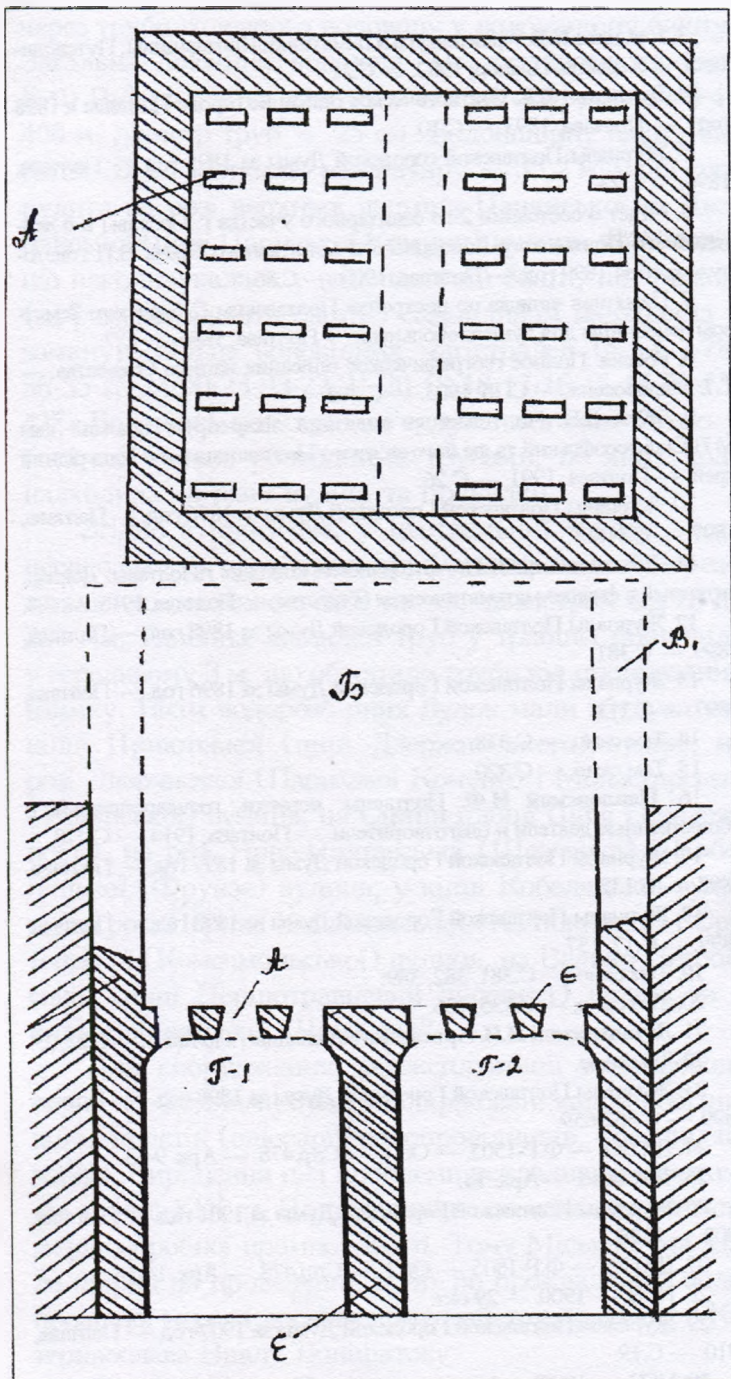

Рис. 1. Опішне, ур. Ісіпівка. План та перетин горну.
 А - "дучки"; Б - "кабиця"; В(1)-В(2) - "клубуки"; Г(1)-Г(2) - топкові камери; Д -
 Е - "козел" горну; Є - чери́нь горну.

Розкопки розпочалися зі звільнення від землі нижньої камери горна — "кабиці" (рис. 1, Б), куди складався посуд для випалювання. Камера мала в плані

чотирикутну форму, розміри 2,05 x 1,90 м. Надземна верхня частина горну не збереглася, її загальний вигляд реконструйовано за розповіддю онуки гончара — Л.Ничипоренко. Краї посудної камери — "клубуки" — шириною 0,35 м, висотою 0,08 м (рис. 1, В1-В2) були викладені з випаленої цегли і намазані товстим шаром глини червоного кольору. Дучки — наскрізні отвори, рівномірно розташовувалися по всій поверхні череня горна і мали вигляд прямокутника — 5 x 15 см (рис. 1, А). Вони прикривалися уламками неполив'яних мисок червоної глини. Топкові камери розмірами 1,10 x 0,75 x 0,65 м були заповнені побутовим сміттям (рис. 1, Г1-Г2). Аркові склепіння — "піднебіння" — мали дугоподібні форми. Опорна стіна, що підтримувала чери́нь горна, шириною 0,38 м, проходила через усю довжину "кабиці", збудована із випаленої цегли місцевого виробництва і намазана товстим шаром глини з домішкою органічного походження. Топкові камери неодноразово ремонтувалися, видно декілька шарів глиняної обмазки яскраво-червоного кольору, яку гончар брав за 1,5 км від дому.

Яма горна — "пригребіця" — була вхідною, розмірами 2,10 x 2,00 м, висотою 1,50 м. Для покращення теплоізоляції стінок камери горн було заглиблено в природній схил пагорбу. Горн вирішили не руйнувати, після дослідження його законсервовано.

Даний горн відноситься до горнів відкритого типу, над такими горнами буває відкритий навіс із дощок чи очерету, який захищає його від атмосферних опадів. За свідченнями очевидців, над дослідженим горном був навіс з дощок. Розкопки цієї теплотехнічної споруди дали цікаві наукові результати, зокрема, доповнили інформацію про наявність квадратних у плані горнів, бо традиційна гончарна піч на Лівобережжі мала круглу форму¹. Продовження археологічних розкопок горнів у Опішні та її околицях дасть змогу в'янути ряд питань, на які не можуть відповісти сучасні етнографи, в тому числі ті, що стосуються конструкції теплотехнічних споруд, у яких випалювалася кераміка.

1. Пошивайло Олександр. Етнографія українського гончарства. — К.: Молодь, 1993. — С.116.

ПРО ПЕРШОВИТКОКИ АРХЕОЛОГІЧНИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ (до 80-річчя ВУАКу)

Всеукраїнський Археологічний комітет — провідний пам'яткознавчий центр при історично-філологічному відділенні Всеукраїнської Академії наук середини 20-х - початку 30-х років. Об'єднавши на громадських підвалинах авторитетних археологів, істориків, мистецтвознавців, архітекторів, ВУАК відіграв важливу роль в організації охорони та популяризації пам'яток культури, становленні вітчизняного музеєзнавства та краєзнавчого руху. За дорученням Наркомату освіти України тривалий час комітет виконував також функції координації пам'яткознавчих досліджень в республіці.

Необхідність створення при УАН подібного центру з такими широкими повноваженнями вперше була обгрунтована в середині 1918 р. Д.Багалієм, А.Кримським, Г.Павлуцьким, Є.Тимченком. У пояснювальній записці про організацію історично-філологічного відділу УАН, з якою вони звернулися до Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук, вчені наполягали на створенні при академічній кафедрі археології Археологічної комісії з науково-координаційними та адміністративними й пам'яткоохоронними функціями¹.

Викладені в доповідній записці пропозиції знайшли розуміння і підтримку з боку комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН. Її члени 10 серпня 1918 р., санкціонувавши створення при історично-філологічному відділі Ради пам'яткознавчих інституцій, погодились з "необхідністю впливу Академії на діяльність Археологічної комісії, або установи, яка буде виконувати її функції". Нарешті, у затвердженому гетьманом 14 листопада 1918 р. Статуті Української Академії наук у Києві передбачалося обрання по першому історично-філологічному відділу — академіків по кафедрах (галузях знань) з історії українського мистецтва та археології, а також створення постійної комісії для обслуговування пам'яток українського мистецтва². Тим самим визнавалася пріоритетність пам'яткознавчих студій, координувати які мали академічні установи.

На важливості такої роботи наголошувалося і в "Пояснюючій записці до законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві, з якою до Ради Міністрів Української держави звернувся міністр народної освіти та мистецтв М.Василенко³.

Дійсно, вже на початку лютого 1919 р. серед інших дійсним академіком УАН був обраний М.Біля-

шівський — визнаний в наукових колах авторитет у дослідженні пам'яток археології, історії та мистецтва.

В цьому ж таки 1919 р. він очолив створену при Академії Комісію по складанню археологічної карти України, завданням якої було збирання, систематизація, вивчення та організація охорони археологічних пам'яток, виявлених і досліджених на теренах України, та складання на їх основі археологічної карти. Вона мала також згуртувати навколо себе наукові сили та аматорів для розгортання систематичних археологічних досліджень. З цією метою Комісія прагнула налагодити організаційні зв'язки з науковими осередками та окремими ученими не лише в Києві, а й поза його межами⁴.

В кінці серпня 1919 р., коли над Києвом нависла реальна загроза окупації денікінцями і державні пам'яткоохоронні органи були ліквідовані, науковці та діячі культури міста спробували відродити центральний пам'яткоохоронний орган в Україні. Відповідні функції взяв на себе створений при Українській Академії наук Комітет охорони пам'яток старовини під головуванням академіка Д.Багалія. До його складу увійшли археологи, мистецтвознавці, архітектори, художники⁵.

Таким чином, саме у другій половині 1919 р. були зроблені перші конкретні кроки по заснуванню при УАН пам'яткознавчих та пам'яткоохоронних центрів, які, пройшовши низку реорганізацій, в середині 20-х років, зрештою, трансформувались у Всеукраїнський Археологічний комітет.

Отже, є всі підстави вважати початком становлення ВУАКу 1919 рік, коли й були закладені його організаційні підвалини та апробовані головні напрямки, форми і методи діяльності.

1. Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. — К.: Видання УАН, 1919. — С. I-XV.
2. Історія Академії наук України 1918-1923: Документи і матеріали. — К.: Наук думка, 1993. — С.48-49; 167-169.
3. Історія Академії наук України 1918-1923: Документи і матеріали. — К.: Наук думка, 1993 — С.150-151.
4. Шовкопляс І.Г. Розвиток радянської археології на Україні (1917-1966). — К.: Наук думка, 1969. — С.XIV.
5. Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім.М.Т.Рильського НАН України. — Ф.13-5. — Спр.291. — Арк.1-3; Спр.294. — Арк.27.

20.09.1999

К ПЕРИОДИЗАЦИИ ИСТОРИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ЗАПОРОЖСКОГО КРАЯ

История археологических исследований Запорожской области в ее современных границах насчитывает свыше полутора столетий, ее можно разделить на три периода. Несмотря на то, что первые раскопки проведены колонистом И.Корнисом еще в 1837, 1842-1844 гг. (публикация П.И.Кеппена), начало исследований можно считать уже с середины столетия.

Середина XIX в. – 1918 г. Это время раскопок курганных насыпей в соответствии с общепринятой методикой (П.С.Савельев, И.Е.Забелин, Н.И.Веселовский, Д.Я.Самоковасов, Д. И.Яворницкий и др.), небольших по объему исследований разновременных памятников в Надпорожье, сборов материалов на поселениях и городищах (Д.Я.Сердюков), случайных находок. Полученные материалы поступают в музеи Санкт-Петербурга, Москвы, Екатеринослава.

Начало 20-х гг. – 1940 г. Период характеризуется появлением научных обществ и открытием музеев (Мелитополь – 1921 г., Запорожье – 1922 г. музей Днепрогэса – 1930 г., Бердянск – 1929 гг.), формированием первого поколения запорожских археологов. На территории области масштабные работы ведут три экспедиции, изучающие памятники в Надпорожье (1927-1932 гг.) под руководством Д.Яворницкого, Каменную Могилу (1934, 1936 гг.) – В.Н.Даниленко, Н.О.Бадер, Каменское городище (1938-1940 г.) – Б.Н.Граков. В различных местах региона единичные курганы изучаются Д.Сердюковым, сотрудниками музея Днепрогэса и др. Основное количество материалов находилось на хранении за пределами области.

Для третьего периода возможно выделение двух этапов. Для первого (1944-1968 гг.) свойственны широкомасштабные поиски новых археологических объектов (экспедиции МГУ, Института археологии АН УССР), продолжение раскопок на известных памятниках (Каменское городище, Каменная Могила, работы в Надпорожье), охраняемые исследования курганов в зонах

строительства водохранилищ и объектов хозяйственного назначения. Основной объем работ проводится сотрудниками научных учреждений Москвы и Киева. Небольшие спасательные раскопки в зонах застроек ведут сотрудники Запорожского областного музея, который начал стабильно функционировать в городе с 1948 г.

Второй этап характеризуется широкомасштабными новостроечными работами (экспедиции ИА АН УССР, ЗОКМ, ЗГУ) в мелиоративных зонах. Основное внимание уделяется курганным памятникам, в меньшей степени исследуются другие их виды (поселения, стоянки, грунтовые могильники и др.). Проводятся целенаправленные гидроархеологические работы. Наиболее яркие находки поступают в музеи Киева, значительная часть экспонируется в областном и районных музеях.

К концу тысячелетия достаточно полно изучены западные районы области, гораздо меньше – ее восточная часть. Памятники (курганы, поселения) последней (Розовский, Куйбышевский, Новониколаевский районы) лишь в 90-е гг. обследуются сотрудниками ЗГУ, ЗКМ и областной инспекции по охране памятников истории и культуры. Наконец, получено достаточно полное представление о количестве и характере различных археологических объектов в области, в сборниках и монографиях публикуются результаты раскопок памятников.

Для последних лет свойственно резкое сокращение объема археологических раскопок, что связано с прекращением финансирования работ. Увеличивается количество разрушаемых вследствие антропогенных факторов и кладоискательских поисков памятников. В настоящее время небольшие по объему исследования проводят экспедиции ЗГУ и ЗОКМ.

10.12.1999

✘ ✘ ✘

© Приймак В.М. (Суми)

МАТЕРІАЛИ ПРО Д.Т.БЕРЕЗОВЦЯ У ФОНДАХ СУМСЬКОГО КРАЄВЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Ім'я Д.Т.Березовця добре відоме обізнаним зі слов'янською археологією, адже він започаткував дослідження пам'яток східних слов'ян додержавного періоду – волинцевських, пеньківських, зарубинецьких (на Дніпровському Лівобережжі), зробив помітний внесок у вивчення роменської, салтівської і черняхівської культури. Д.Т.Березовець здійснив велику роботу по обстеженню археологічних пам'яток різних регіонів Украї-

ни – Лівобережжя, Правобережжя і Півдня. Разом з В.Й.Довженком він став засновником сучасної школи слов'яно-руської археології Дніпровського Лівобережжя.

У фондах Сумського краєзнавчого музею зберігаються матеріали про Д.Т.Березовця. Це, зокрема, низка документів, негативи речей Харівського скарбу, малюнки знахідок, книги з бібліотеки відомого вченого, а також особисті речі. З археологічних предметів, що

АКАДЕМИЯ НАУК УССР

СПРАВКА

БЕРЕЗОВЕЦ Дмитрий Тарасович

Место

для

фотокарточки

Командируется Академией наук в Чехословакию Болгария
(учебная степень, звание) (страна)

Год, число и месяц рождения 1910 16 октября

Место рождения г. Новоградволинск Житомирской области

Национальность украинец Гражданин СССР

Партийность б/п и партстаж Партийный №

Образование высшее Специальность археолог

Состоял ли ранее в КПСС нет

Имеет ли родственников за границей

нет

Имел и имеет ли взыскания нет

Был ли сам или кто-либо из ближайших родственников в плену или интернирован в период Великой Отечественной войны 1941 — 1945 гг.

Был в плену с 24 мая 1942 г. по апрель 1945 г.

Привлекался ли к судебной ответственности нет

Семейное положение женат

Какими иностранными языками владеет немецким, польским — пассивно

Был ли за границей (год, страна) нет

Какие имеет награды нет

ТРУДОВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
1926-1927 гг. Слесарь сахзавода с.Хоровинцы, з-д "Прогресс" г.Бердичев.
1927-1929 Учитель семилетки, с.Сахна Ружинский р-н, Житомирской обл.
1929-1931 Зав. отделом музея г.Бердичев.
1931-1932 Преподаватель средней школы г.Путивль Сумской области
1932-1939 Курсант, командир взвода, командир роты, начальник полигона 8 отдельной механизированной бригады, г.Киев, г.Старые Дороги
1939-1941 Слушатель танковой академии, г.Москва
1941-1942 Преподаватель танкового училища, г.Ульяновск, Зам нач. штаба 198 танковой бригады ЮЗ фронта.
У-1942 - IУ 1945 военнопленный, концлагерь, Германия.
с 1946 по н/вр. младший научный сотрудник Института археологии АН УССР г. Киев.

Дом. адрес: Киев, III, ул.Салютная 22, кв. 28

Телефоны: служ. Б-9-76-52

дом. Г6-77-64

походять з розкопок під керівництвом Д.Т.Березовця — колекція досліджень городища Воргол, окремі речі з розкопок городища і селеша в ур.Стан біля с.Волинцеве та Токарівське рало, публікацію якого було вперше здійснено саме ним. Серед документів є довідка, яка обов'язково складається при оформленні закордонного відрядження. Це типовий бланк, що містить біографічні дані про Дмитра Тарасовича та відомості про близьких родичів.

Деякі віхи з його життя були пов'язані з Сумщиною. Так у 1931-1932 рр. він працював викладачем учбового комбінату (тодішня назва школи) в м.Путивлі. Дружина Березовця, Віра Яківна, була уродженкою с.Миропілья, на теренах нашого краю народився його син Березовець Вячеслав Дмитрович (1929 р.). Скупі

рядки документа сповіщають про перебування Дмитра Тарасовича у німецькому полоні з 24 травня 1942 р. по квітень 1945 р. Минуле радянського військовополоненого у роки війни, з часів сталінщини і аж до останніх днів життя, тяжіло над ним. Особливої гостроти воно набуло в період розквіту наукової творчості, що завдало йому чимало прикроців. Д.Т.Березовець користувався авторитетом серед вітчизняних та зарубіжних археологів. Його запрошували на наукові конференції, симпозиуми, конгреси в Чехословаччину, Болгарію, і НДР (фонди СКМ. — КН. 28234, 28233, 28230), але жодного разу вченому не вдалося виїхати за межі СРСР у період після перебування у полоні.

Сьогодні, після 30 років по його смерті, все ще друкуються праці дослідника, йому присвячено велику мо-

СВЕДЕНИЯ О БЛИЗКИХ РОДСТВЕННИКАХ

(жена — муж, отец, мать, сестры, братья, дети)

(фамилия, имя, отчество, год и место рождения, должность и место работы, домашний адрес)

- Жена — БЕРЕЗОВЕЦ Вера Яковлевна, 1908 г. рождения, уроженка г. Мирополь; Сумской области, музработник санатория "Небода", проживает в Києві ул. Салютная 22, кв. 28
- Отец — БЕРЕЗОВЕЦ Тарас Филиппович, 1886 г. рожд., уроженец с. Дубровка Миргородского района Подтавской области, пенсионер, проживает в г. Москве, проспект Мира № 124, кв. 122.
- Мать — БЕРЕЗОВЕЦ Вера Андреевна, 1894 г. рождения уроженка г. Житомира умерла в 1918 году, там же.
- Сестра — БЕРЕЗОВЕЦ Галина Тарасовна, 1916 г. рождения, уроженка г. Житомира научный работник Ин-та тежомеханики и регулирования, проживает г. Москва, проспект Мира № 124 кв. 122.
- Сын — БЕРЕЗОВЕЦ Вячеслав Дмитриевич, 1929 г. рождения, уроженец г. Путивля Сумской области. ^{наблюдатель} ~~Служба~~ инженер СВ-5, проживает г. Киев, ~~Хорезма № 19, кв. 11.~~ ^{Дендротехника 27 кв. 9.}

М. П.

Зав. сектором научных связей АН УССР
с зарубежными организациями

9. июня

1967

Київ кн. тип. № 5. 1966 г. Зак. 3344-5000

№ СЛКМ 9
33228 4890

нографію про пенківську культуру (О.М.Приходнюк). Твердження Д.Т. Березовця про волинцевські пам'ятки, як раніші від роменських, стали загальноновизнаними, запропонована ним тема слов'яно-салтівських стосунків набула поширення, його ідеї щодо відсутності прямого відношення черняхівської культури до етногенезу слов'ян також мають чисельних прихильників. А проте за кожну з цих ідей йому довелося боротися, витримувати критику опонентів, яка подеколи зачіпала людську гідність. І при цьому слід долати ставлення влади.

Ще донедавна можна було почути, що Дмитро Тарасович був звичайним фахівцем — і не більше того.

Це вірно, якщо мати на увазі його скромність. Однак існує рукопис книги спогадів Дмитра Тарасовича, уривок з яких опублікувала «Літературна Україна» (№ 27 від 2 квітня 1965 р.), у фондах Сумського краєзнавчого музею зберігаються негативи багатьох фотографій, серед яких не лише світлини археологічних пам'яток, а й портрети ряду представників його школи. В деяких країнах останній критерій посідає найвище місце у шкалі оцінок діяльності вченого. Саме ним і був Д.Т. Березовець.

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ТА МУЗЕЙНІ КОЛЕКЦІЇ ДОБИ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ (до проблем вивчення та використання)

Поява перших узагальнюючих і проблемних праць з українського середньовіччя висунула в число актуальних завдань створення монографічних досліджень, присвячених регіонам України XVI-XVIII ст. Поряд з працями про матеріальну культуру, господарство, хронологію (насамперед з виділенням надійно датованих закритих комплексів), грошовий обіг, військову справу, домобудівництво й архітектуру, імпорт та ряд інших проблем всеукраїнського масштабу, регіональні дослідження мають скласти повноцінну наукову базу, яка протягом найближчої чверті століття дозволить археології доби українського козацтва перейти рубіж накопичення і первісного осмислення матеріалу та стати повноцінним напрямком вітчизняної науки. Слід мати на увазі, що комплексний характер джерелознавства українського середньовіччя більш виражений у порівнянні з будь-яким іншим ранішим періодом історії України за рахунок значно більшого обсягу інформації письмових джерел XVII-XVIII ст.

Одним з перших кроків на шляху створення надійної бази археологічних джерел має стати поява наукових конференцій відповідної тематики та видання збірок їх матеріалів з різних аспектів археології періоду українського козацтва. Серед чільних завдань залишається створення зводу нерухомих пам'яток зазначеної доби, в першу чергу з опорою на сучасні наукові дані, зокрема статті "Зводу пам'яток історії та культури України", які вже близько 10 років чекають на публікацію. Видання серії томів історії міст і сіл, на жаль, вже давно не відповідає сучасним вимогам науки, зокрема, надаючи невірну інформацію щодо пам'яток археології.

Не менш важливим завданням є каталогізація рухомих пам'яток, які зберігаються в музеях України. Серед них — зброя, обладункові предмети і спорядження коней, побутові речі, землеробський інвентар і багато інших. Самі лише нумізматичні скарби, серед яких одним з вагоміших за кількістю дукатів є Лебединський, варто бути об'єктом першочергової уваги на виставках, а за умови їх поєднання зі зброєю і побутовими предметами — інтерес до них зростатиме.

Приурочивши виставки козацьких старожитностей до 10-ї річниці Незалежності України, можна сподіватися на видання каталогів таких виставок на належному поліграфічному й науковому рівнях.

Показовими в означених аспектах є рухомі і нерухомі пам'ятки північного сходу Лівобережної України. На жаль, сучасні публіцистичні видання й засоби масової інформації ототожнюють Сумську область лише із Слобожанщиною, що, м'яко кажучи, необ'єктивно,

оскільки в другій половині XVII-XVIII ст. до її складу входили лише центр та південний схід області, тоді як південь, захід та північ відносилися до Гетьманщини, а північний захід — до Московської держави. Порівнявши полкові міста Лівобережної України з аналогічними центрами Слобідської України, такими, наприклад, як Полтава, Гадяч, Миргород, Ніжин, Чернігів із Сумами й Охтиркою та, навіть, Харковом, побачимо, що архітектура і загалом культурне життя перебували тут на відчутно іншому рівні. Григорій Грабянка, Самійло Величко, Микола Ханенко, Яків Маркевич і анонімний автор "Історії Русів" творили свої праці в Гетьманщині. Зрештою, й Григорій Сковорода перебрався на Слобожанщину в 1759 р., за останніх років гетьманування Кирила Розумовського, коли йому вже було під 40, тобто, цілком зрілою людиною, зі сформованими поглядами й достатнім багажем знань.

Північний схід Лівобережжя відноситься до тих регіонів України, які пов'язані з початковим етапом існування запорізького козацтва У 1556 р. Дмитро Вишневецький збудував на о.Хортиця замок, чому передував похід українських і путивльських козаків, розпочатий навесні цього ж року. Путивльські козаки, очолювані дяком Ржевським, у березні мали у верхів'ях Псла збудувати човни і на них дістатися до пониззя Дніпра для бойових дій проти татар, які збиралися в похід на Московську державу (Яворницький Д.І. — 1990. — Т.2. — С.18-20; Грушевський М.С. — 1995. — Т.VII. — С. 116-118).

Будівництво човнів мало відбуватися в районі Сум, куди до Псла найближче і найзручніше добиратися з Путивля. Очевидно, для цього війська будувалися великі човни типу "чайок", прототипами яких були давньоруські "моноксили" Константина Багрянородного. Водночас мали використовуватися і менші човни, на 2-4 чол., які нічим не відрізнялися від рибальських. Два такі човни зберігаються в Сумському краєзнавчому музеї. Один з них, знайдений у кінці 80-х років, походить із вимивів Псла з околиць с. Зелений Гай Сумського р-ну, дещо вище села за течією річки. Довжина човна понад 4 м (швидше за все, близько 5 м). Частина його не відрізняється, ширина в середній частині 40-45 см, борти піднімаються на 15-20 см. В центральній частині човна було дві перемички, біля однієї з яких збереглося заглиблення, подібне за характером до отворів у бортах невідомого човна-однодеревки (Полтавський краєзнавчий музей) схожі на своєрідні уключини для весел. За типом човен слід віднести до так званих "душоубок" або довбанок, етнографічно зафіксованих до

початку XX ст., хоча, звичайно, зародився він навіть не в залізному віці. Тому хронологічне визначення човна можливе за даними дендрохронологічного аналізу.

Серед інших предметів музеїв області — дерев'яна з оббивкою скриня XVIII ст. і зразки холодної та вогнепальної зброї (Сумський краєзнавчий музей), свинцевий зливков човноподібної форуми довжиною до 90 см, шириною до 22 см і товщиною до 13 см із поверхнею, рясно покритою таврами, аналогічними монетним (Путівльський краєзнавчий музей). Означена знахідка зроблена в залишках приміщення, яке інтерпретується як майстерня, де виливалися кулі для вогнепальної зброї

(Сухобоков О.В. — 1990. — С.123). Ці знахідки слід неодмінно враховувати при створенні узагальнюючої праці, присвяченої козацьким старожитностям Лівобережної України, як і знахідки московської кераміки другої половини XVII-XVIII ст. з Посейм'я (Литвиновичі, Веселе, Пустогород, Некрасове, Пересипки, Путівль). Характерно, що при масштабних дослідженнях міст Гетьманщини і Слобожанщини, знахідки московської кераміки були відсутніми, що недвозначно свідчить про відмінності матеріальної культури Московської держави і українських земель XVII-XVIII ст.

31.13.1999

© Шматко М.М., Мінаєва Н.І.

РОЗРОБКА МАРШРУТІВ НАУКОВОГО ТУРИЗМУ ПО ГЕРОДОТОВІЙ СКІФІЇ У СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ'І

Розвиток наукового туризму здобув останнім часом надзвичайно велику популярність в усьому світі. Він сприяє популяризації знань про пам'ятки давньої історії та археології серед населення, дає засоби для їх кращого збереження, реставрації і подальшого дослідження. Розвиток наукового туризму слугуватиме справі відродження історико-культурної спадщини, вихованню почуття глибокої поваги до пам'яток історії та культури — цих красномовних свідків історичного досвіду минулих поколінь. Займатися науковим туризмом можуть як висококваліфіковані вчені різних галузей знань, так і всі, хто цікавиться історією та археологією.

Сприятливі кліматичні умови, поєднання різних рослинних угруповань, наявність численних водних об'єктів, великий комплекс археологічних, історичних та ландшафтних пам'яток визначають район Середнього Подніпров'я, як важливий науковий, експозиційний та рекреаційний регіон. На території Середнього Подніпров'я найбільший інтерес викликають археологічні пам'ятки трипільського, скіфського, черняхівського і давньоруського періодів. У регіоні Середнього Подніпров'я, на території Київської, Сумської, Черкаської, Чернігівської та Полтавської областей, найбільш поширеними є пам'ятки скіфського і давньоруського

кого часу. Тому розробка науково-туристичних маршрутів саме за цими старожитностями буде, очевидно, в першу чергу найбільш перспективною. Тим більше, що пам'ятки саме цих періодів, які дійшли до нашого часу в досить хорошому стані, викликають значний інтерес, є найбільш перспективними для розробок маршрутів наукового туризму на теренах Середнього Подніпров'я. Причому завдяки добре розвинутій мережі шляхів і річок цього регіону, можливим є впровадження як сухопутних, так і водних маршрутів, тим більше, що багато з пам'яток, особливо давньоруських, розташовані поблизу річок.

Пам'ятки скіфського і давньоруського періоду є значними за розмірами оборонними спорудами (городищами, валами, курганними могильниками), до того ж у багатьох випадках городища і вали скіфського часу використовувалися і за давньоруської доби.

Слід зазначити, що розробка маршруту за пам'ятками скіфського часу Середнього Подніпров'я є найбільш перспективною на першому етапі підготовки туристичних маршрутів. Це пояснюється тим, що пам'ятки скіфської доби не такі численні, як старожитності давньоруського періоду. Вони більші за розмірами — як городища, так і курганні могильники, і потребують значно меншої реклами завдяки великій

кількості виставок творів скіфського мистецтва, що проводилися у багатьох країнах.

Городища скіфського часу, завдяки грандіозності і розміру оборонних споруд, можуть бути головним об'єктом показу для створеного науково-туристичного маршруту під назвою "Геродотова Скіфія Середнього Подніпров'я".

Грецькі та римські автори залишили немало свідчень про історію скіфів, та серед них перше місце належить Геродоту. Завдяки писемним джерелам ми знаємо звичаї скіфів, їхню релігію, мораль, перекази про походження, імена правителів, політику, дати подій, стосунки з греками. Але ці свідчення були б, значною мірою, абстрактними без археологічних джерел. Саме археологічні джерела надають реальності цьому народові, подають образ скіфських племен матеріально втіленим. Тому розвиток наукового туризму надасть можливість краще зрозуміти цю історичну епоху.

Основною зоною побутування старожитностей скіфського типу в межах Лісостепу є, як уже зазначалося, територія Київської, Полтавської, Черкаської, Чернігівської, Сумської областей. Тут відомі такі побутові і поховальні пам'ятки: неукріплені поселення (селища), укріплені (городища), курганні і ґрунтові могильники.

Завдяки інтенсивним археологічним розкопкам і розвідкам на території Середнього Подніпров'я нині відомо більше 130 городищ, близько 500 селищ. Велика кількість поселень, в тому числі укріплених, свідчить про багатолюдність регіону в цей період і високу ступінь соціальної консолідації населення. Городища і селища споруджувались місцевими племенами з урахуванням особливостей рельєфу місцевості, в місцях, зручних для оборони і ведення господарства. Найчастіше це підвищені ділянки плато, оточені мальовничими балками та ярами, береги великих та малих річок.

До найвідоміших пам'яток території Середнього Подніпров'я належать: Більське городище (площа більше 4800 га), ототожнюване з містом Гелоном, про яке повідомляє древньогрецький історик Геродот (V ст. до н.е.), городище Полкова Микитівка (54 га) в басейні р.Ворскла, Басівське (87 га) в басейні р.Сула, Трахтемирівське городище (понад 500 га) в басейні р.Рось; практично не вивченим городищем скіфського часу на Київщині є Велике Ходосівське (близько 2000 га). Названі супергіганти — Більське, Велике Ходосівське, — вірогідно, були найкрупнішими межплеменними політичними, економічними і культовими центрами в Середньому Подніпров'ї.

Виникнення більшості городищ і селищ відноситься до VII-V ст. до н.е. Городища мали прекрасно продуману систему оборони у вигляді ровів, земляних валів, часто посилені дерев'яними стінами. Іноді додатково ескарпували схили підвищень, на яких споруджувалися городища.

Збережені залишки оборонних споруд до цього часу вражають уяву своєю грандіозністю і минулою

величчю. Так, висота земляних валів на Більському городищі досягає 8-10 м, ширина валу — іноді понад 30 м.

На багатьох городищах є внутрішні укріплення — своєрідні "акрополі"-цитаделі. Археологічними розкопками, проведеними далеко не на всіх городищах, відкрито залишки жител, господарських і культових споруд. На деяких поселеннях спостерігаються елементи планування (Східне укріплення Більського і Трахтемирівське городища). На ряді городищ (особливо на Більському) знайдені рештки різноманітних виробничих споруд.

Усі ці дані є підставою для розробки туристичного маршруту на пам'ятки, які найбільш відомі та найкраще збереглися. Такий маршрут може починатися у Києві, потім проходити по правому березі Дніпра — до Великого Ходосівського городища, далі — по лівому березі Дніпра — до Переяслава-Хмельницького, де можливий огляд давньоруських валів, пов'язаних із, так званим, Великим Каратувльським городищем, по річці Сула — до Басівського городища, по р.Ворскла — до Більського городища. Потім маршрут знову направляєється на Правобережжя — по р.Тясмину — до Пастирського та Мотронинського городищ, по Росі — до Трахтемирівського та Таращанського городищ. Маршрут закінчується у м.Києві.

Поблизу всіх цих городищ знаходиться значна кількість курганних некрополів скіфського часу, які повинні бути залучені до цього маршруту. Надалі до маршруту можна включити також найбільші поховальні пам'ятки південного степового району України.

Розвиток наукового туризму сприятиме популяризації в суспільстві знань про найдавнішу історію України, збереженню, дослідженню та вивченню археологічних культурних нащарувань, природних та історичних ландшафтів Середнього Подніпров'я, а також допоможе залучити додаткове фінансування для збереження і вивчення історико-культурної спадщини нашої землі.

Безсонова С.С. Глиняні жертovníки Лісостепового Подніпров'я ранньоскіфського часу // Археологія. — К., 1996. — № 4. — С.25-37.

Бессонова С.С., Романюк В.В., Скорьїї С.А. Зольник раннескіфского времени из урочища Лысая Гора. — К., 1995.

Бунятян К.П. Скіфи // Археологія. — К., 1996. — №4. — С.136-140
Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи / Відп. ред. Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1996. — 408 с.

Мозолевський Б.М. Проблеми етнічної географії Скіфії // Археологія. — К., 1996. — № 4. — С.51-64.

Мурзін В.Ю. Происхождение и ранняя история скифов. — Автореф. дис... докт. іст. наук — К., 1992.

Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О. Більське городище. — К., Гамбург, Полтава: Археологія, 1999. — 104 с.

Толочко П.П., Мурзін В.Ю. Золото степу. Археологія України. — К., Шлезвіг, 1991. — С.79-84.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наук. думка, 1987.

ФОНДИ ЦЕНТРУ ОХОРОНИ ТА ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ

У кінці 1994 р.¹ в Центрі охорони та досліджень пам'яток археології були створені наукові фонди археологічних матеріалів для забезпечення високого рівня науково-дослідницької та просвітницької діяльності Центру, збереження колекцій, отриманих у ході польових досліджень вчених установи, створення, у перспективі, музейних експозицій археологічного заповідника у Більську й Археологічного музею Полтавщини у приміщенні ЦОДПА.

Комплектування та постійне поповнення фондів здійснюється за рахунок:

- 1) систематичного проведення наукових експедицій співробітниками Центру;
- 2) придбання чи прийняття в дар пам'яток найдавнішої матеріальної культури від державних, громадських установ, а також приватних осіб;
- 3) передачі фондових матеріалів з державних чи громадських музеїв Полтавської та інших областей.

На сьогодні у фондах Центру сформовано 4 групи збереження рухомих археологічних пам'яток (предметів), а саме: "Археологія" ("А"), "Кераміка" ("К"), "Негативи" ("Нг"), "Нумізматики" ("Н"), до яких надходять, відповідно, археологічні знахідки, вироби з кераміки пізньосередньовічної доби, негативи фотознімків на археологічну тематику та монети і булли.

На кінець 1999 р. у фондах налічувалось 4035 одиниць збереження основного фонду (ОФ), що становили окремо за групами збереження: "Археологія" — 3764 од., "Негативи" — 232, "Кераміка" — 22, "Нумізматики" — 6 од. збереження.

Вони представлені пам'ятками матеріальної культури значного часового виміру і дають змогу вивчення історії матеріальної культури народів, що заселяли територію Полтавщини від періоду кам'яного віку до епохи пізнього середньовіччя.

Основним джерелом формування і постійного поповнення найбільш чисельної групи збереження "Археологія" є матеріали, отримані науковими співробітниками Центру під час проведення робіт охоронних археологічних експедицій. Щорічно, починаючи з 1994 р., працює на території Більського городища — залишках міста Гелону — значного центру ранньодержавного утворення скіфської доби VII-III ст. до н.е. та в його окрузі, Більська археологічна експедиція ЦОДПА під керівництвом директора Центру, канд. іст. наук, Супруненка О.Б., окремі її загони на чолі з зав. відділом Кулатовою І.М. і зав. сектором Гейком А.В., експедиція "Висока Левада" Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка під керівництвом канд. іст. наук, доцента П.Я.Гавриша. З польових матеріалів досліджень у Більську на сьогодні науково опрацьовано і заінвентаризовано 1338 од. збереження.

На черзі — ще близько 1000 од. знахідок з розвідок та розкопок польових сезонів 1995-1999 рр., що вже надійшли до фондів. Це матеріали з польових досліджень зольників і навколопопелищного простору Західного укріплення Більського городища, знахідки з досліджених поховань Більського курганного некрополю "Б" і кургану в ур. Марченки на шляху до Скоробору, предмети, виявлені у ході розвідок на території унікального комплексу, випадково виявлені речі, в т.ч. унікального характеру.

В 1997 р. Центром розпочаті систематичні дослідження на колишній території посаду літописної Лтави (нині проспект Першопотравневий, вул.Леніна у Полтаві). За 3 роки досліджень науковцями Центру отримано близько 20000 різних знахідок, частина з яких має велике значення для створення уявлень про рівень розвитку матеріальної та духовної культури мешканців окраїнної порубіжної фортеці на межі Переяславської землі як у роменський час, так і за періоду Київської Русі, пізлямонгольської доби та епохи пізнього українського середньовіччя. З частини із них у фондах вже склалася група пам'яток у складі 1338 од. зб. — фрагменти та цілі керамічні вироби, залізні, бронзові, срібні знаряддя праці, предмети повсякденного вжитку, прикраси, вироби з каменю, кістки, скла тощо.

Гордістю серед набутиків групи збереження "Археологія" є цікаві та надзвичайно рідкісні індивідуальні випадкові знахідки.

Так, першим археологічним предметом у фондах ЦОДПА є бронзова прикраса з виїмчастими емаллями, що походить з поселення в ур.Сад у с.Більськ Котелевського району, виявлена одним із краєзнавців за випадкових обставин. Вона датується другою пол. II - початком III ст. н.е. і знайдена на початку 1970-х рр. Вирізняється придбаний у 1998 р. бронзовий литий наконечник на спис, довжиною 12,5 см, виготовлений у білогородський час (XI-IX ст. до н.е.) і знайдений на околиці с.Милорадове Полтавського району. Своєрідну сенсацію в пресі та науковому світі "створила" знахідка бронзової литої статуетки рицаря XII ст. (постать чоловіка - воїна) — деталі канделябру, виготовленого на півдні Німеччини, виявленої у с.Кизлівці Чорнухинського району, що була придбана в 1999 р. Тоді ж до фондів потрапив рідкісного типу залізний кинджал з агітним навершям, кін. V - поч. IV ст. до н.е., знайдений влітку 1999 р. у с.Кірове Полтавського р-ну. Перелік цікавих випадкових знахідок можна продовжувати, але варто відзначити, що більшість з них надійшла до ЦОДПА в дар від шанувальників старожитностей-полтавців, серед яких особливо потрібно відзначити О.В.Сидоренка, І.В.Бовкуна, О.О.Ломакіна, С.В.Салегіна.

В 1996 р. розпочато формування груп збереження "Кераміка" та "Нумізматики". До останньої надійшли унікальні предмети: свинцева булла початку XII ст. — друга на Полтавщині знахідка вислої давньоруської печатки, яка виявлена у Полтаві, на Соборному майдані навесні 1990 р. на Івановій горі, римські срібні денарії імператорів Марка Аврелія 167-168 рр. н.е., імператриці Юлії Домни 196-211 р. н.е. та ін. — засоби грошового обігу в Римській імперії та середовищі місцевих черняхівських племен часу Готської держави. До фондів надійшла й виявлена нещодавно пантікапейська мідна лепта Сагира I першої чверті IV ст. до н.е., знайдена на зольнику № 5 Західного укріплення Більського городища.

У групі збереження "Негативи" найбільшою цінністю є колекція високоякісних негативів із зображеннями археологічних знахідок досліджень Лохвицького могильника черняхівської культури роботи В.П.Петрова, які в 1995 р. передані сумським археологом В.В.Приймаком.

На 2000 рік фонди ЦОДПА поповняться чималою кількістю археологічних знахідок — великими колекціями з розкопок Глинського роменсько-давньоруського археологічного комплексу у Зіньківському районі області, Більських курганних некрополів "Б" і "Г", здійснених Глинською та Більською експедиціями Центру в 1996-1999 рр., матеріалами з поселення скіфського часу в ур.Гуринівщина у південній окрузі Більського городища, нововідкритого городища скіфської

доби в с.Стасі Диканського району, поселень в околицях Диканьки. Готуються до передачі в фонди і чергові колекції з розкопок у Полтаві, пізньосередньовічні матеріали з охоронних досліджень на території Обласного управління Національного банку України, знахідки на давньоруському городищі в с.Хитці Лубенського району, у літописному Голтові...

Фонди ЦОДПА поповнюються, вони щойно отримали окреме приміщення із обладнанням. У відділі фондів Центру створені ряд картотек, укладається музейна вступна й інвентарна документація. На черзі дня постає питання про створення умов для виставочного експонування предметів колекцій, адже у Центрі існують необхідні для цього площі.

Прикладом такого експонування фондів колекцій ЦОДПА можуть бути експоновані в Полтавській міській раді та в залах Полтавського краєзнавчого музею різні варіанти виставок "Полтава: сторінки найдавнішої історії", невелика експозиція, створені спільно з фахівцями Полтавського краєзнавчого музею під час звітного концерту майстрів і художніх колективів Полтавщини у Національному Палаці "Україна" у червні 1999 р.

1. Перший рік роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — С. 231.

12.03.2000

✘ ✘ ✘

© Тітков О.В.

ДО ПИТАННЯ ПРО ТИПОЛОГО-КЛАСИФІКАЦІЙНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРЕДМЕТІВ ОЗБРОЄННЯ

Кожне скільки-небудь значне музейне зібрання має в своєму складі більші чи менші збірки предметів озброєння. Часом ці колекції зовсім не вивчаються. А при збереженні їх відсутній класифікаційний підхід, а то й фаховий опис.

Особливо це стосується історичних збірок холодного озброєння, де предмети, окрім хіба що археологічних знахідок (де є свої розроблені класифікації, але вони вузьконаправленні — класифікація скіфських, сарматських мечів, класифікація скіфських стріл тощо), ще не опрацьовані.

Розробляючи типолого-класифікаційну схему для опису колекції холодного озброєння Полтавського краєзнавчого музею, автор пропонує власний варіант класифікації, призначений забезпечити каталогізацію зібрання, здійснення її паспортизації на артефактному рівні.

В основі розробки покладений універсальний функціонально-конструктивний підхід до морфології озброєння. Концепція цієї типології розроблялася на таких базових поняттях як: група - тип - підтип та деміургічних структурних одиниць — реалія - конкрет - артефакт - абстракт. Прив'язка у типології до ар-

тефакту зумовлюється тим, що артефакт фактично є одиницею культурної класифікації чи типології. Йому притаманні дуже важливі параметри:

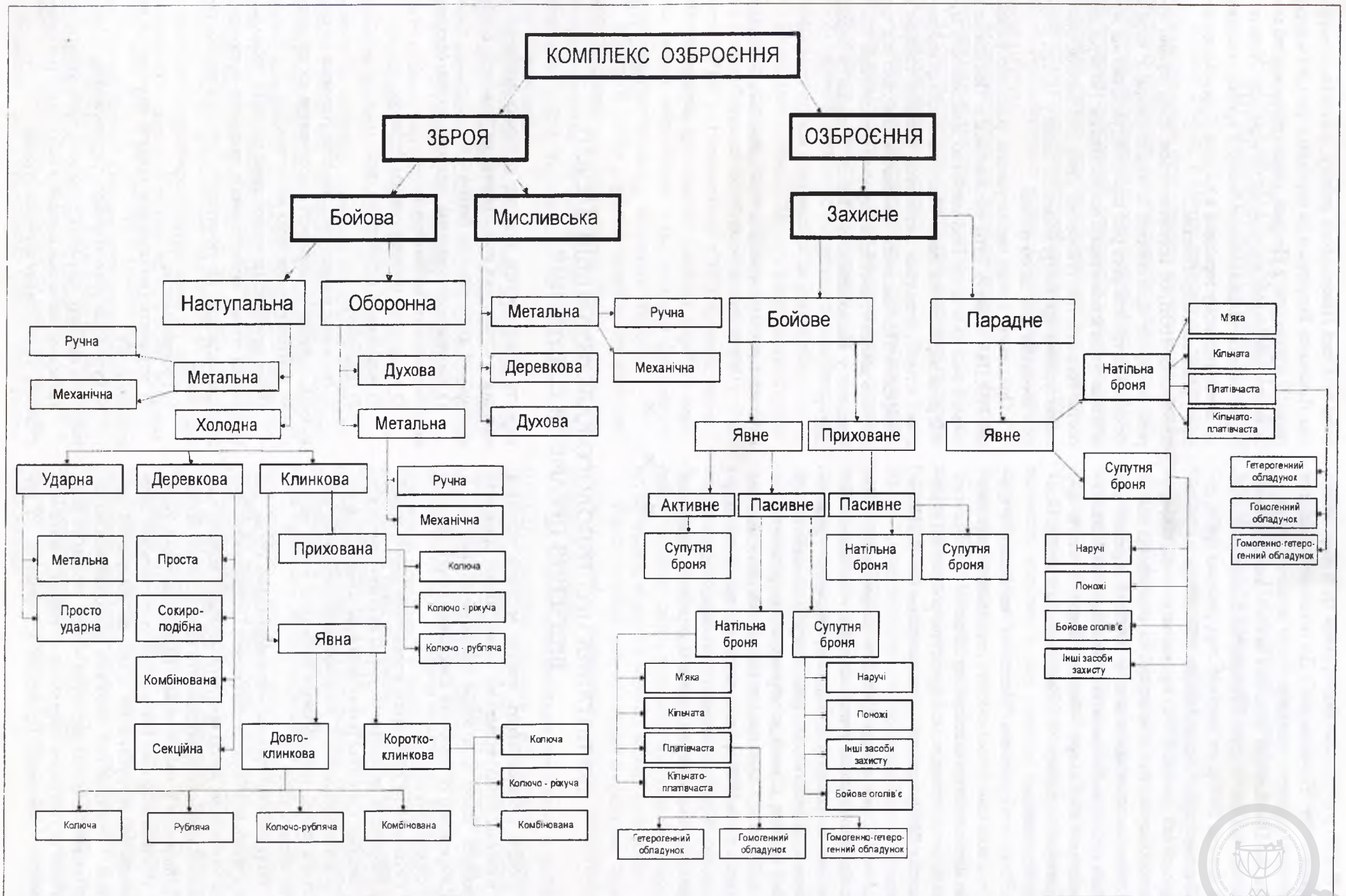
- 1) матеріально-технічна характеристика (форма, матеріал, технологія виготовлення);
- 2) закладена (передбачувана) функція;
- 3) локалізація у просторі і часі;
- 4) подібність;
- 5) поєднання в комплексі, яке слід розуміти як співучасть, позиція в контексті (включаючи склад комплексу і розташування його компонентів)¹

Отже, артефакт це конкретний речовий, тобто матеріальний об'єкт, виготовлений людиною відповідно до норм культури. Це поняття формується на базі таких ознак:

- 1) матеріальність;
- 2) пгучність (виготовлене працею людини чи на виробництві);
- 3) культурна нормативність (зумовленість та визначеність вигляду предмету в системі норм культури);
- 4) окреме значення, відособленість, достатня самостійність у поточному функціонуванні.

Типологічно-класифікаційна схема озброєння.

Завдяки самостійності значення артефакту виявляється центральним серед загалу конкретів (конкретних поодиноких археологічних об'єктів, поодиноких реалій)².

Розроблена типологічна класифікація має сприяти оптимізації фондового опрацювання наявних музейних предметів та значно полегшити завдання формально-типологічного аналізу (перехідний етап до паспортизації) та атрибуції музейних пам'яток давнього озброєння. Завдання формально-типологічного аналізу предметів озброєння включає виділення елементів, їх опис за допомогою формалізованих визначень та прийнятні відповідності між елементами шляхом зв'язування їх у єдину логічно-замкнуту систему³. Відслідку-

вання ж функціональних зв'язків надасть можливість безпосереднього переходу до артефактної паспортизації. Для розуміння функціональних зв'язків необхідно дослідити контексти (речові, артефактні, абстрактні), в яких можуть опинятися прості реалії (предмети озброєння). Та це вже не типологічний рівень, адже типологія цим не цікавиться, а перспектива для наступного етапу дослідження.

1. Клейн Л.С. Археологическая типология. — Л., 1991. — С. 158.

2. Там само. — С.348.

3. Худяков Ю.С. Основные понятия оружейведения // Новое в археологии Сибири и Дальнего Востока. — Новосибирск, 1979. — С.184)

12.02.2000

КРАЄЗНАВСТВО: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

© Лобурець В.Є.

ОСНОВНІ ЕТАПИ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЛТАВЩИНІ У ХХ СТОЛІТТІ

Дослідження історії Полтавщини мають глибоку і багаторічну традицію.

На початку ХХ століття найпомітніший вклад у вивчення нашої "малої батьківщини" внесли діячі Полтавської губернської вченої архівної комісії, що існувала з 1903 по 1919 рік і заклала фундамент для роботи багатьох наступних поколінь дослідників.

До складу почесних членів ПВАК входили такі визначні вчені, як професор Київського університету В.Б.Антонович, професори Харківського університету Д.І.Багалій і М.Ф.Сумцов, славнозвісні історики Д.І.Яворницький, О.І.Левицький, В.С.Іконніков. Дійсними членами архівної комісії були справжні подвизники краєзнавчої справи В.О.Бучневич, В.І.Василенко, І.А.Зарецький, О.Ф.Мальцев, В.П.Мілорадович, В.Л.Модзалевський, І.Ф.Павловський, Л.В.Падалка, В.О.Щепотьєв та багато інших.

Члени ПВАК займалися відбором і збереженням документів і матеріалів наукового значення для архівів, вивчали історію краю, створювали музеї тощо. Вважаючою була їх видавничча діяльність. Тільки друкований орган — "Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии" — за 1905-1917 роки побачив світ у 15 випусках загальним обсягом понад 200 др. арк. На той час комісія була провідним науковим, культурним і духовним центром Полтавщини.

Помітну роль у розвитку краєзнавчих досліджень на Полтавщині відіграв створений у жовтні 1906 року в губернському центрі історико-археологічний комітет, що існував до 1917 року. Одним із осередків дослідження історії краю, водночас із діяльністю ПВАК та історико-археологічного комітету, був Природничо-

історичний музей Полтавського губернського земства (нині Полтавський краєзнавчий музей), який засновано 1891 року. В музеї займалися не тільки вивченням історії Полтавщини, а й збирали відомості про природу та розвиток господарства краю. Масштабність та ґрунтовність досліджень тієї доби для нас — не тільки багатющій досвід, а й заклик до дії.

У 1917 році представники передової наукової інтелігенції створили у Полтаві Комітет охорони пам'яток, а наприкінці 1918 року — Українське наукове товариство досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва Полтавщини (у 1924 році його реорганізовано в Полтавське наукове товариство при Всеукраїнській академії наук). У названих та інших товариствах і організаціях плідно працювали старішини краєзнавства Л.В.Падалка і В.О.Бучневич, а також В.О.Щепотьєв, М.Я.Рудинський, В.М.Щербаківський, Г.О.Коваленко й інші. Проте уже під кінець 20-х років в умовах жорстокого тоталітарного режиму національно-культурні краєзнавчі організації та їх члени почали зазнавати переслідувань.

Трагічними для дослідників історії рідного краю стали 30-ті роки, коли краєзнавчі організації було розпущено, а їх найактивніших членів — репресовано. В умовах сталінських репресій жертвами небаченого в історії людства беззаконня стали такі відомі дослідники Полтавщини, як М.М.Бужинський, І.К.Гориздра, Г.О.Коваленко, Г.Й.Майфет, М.Я.Рудинський, В.О.Щепотьєв та інші.

Відродження краєзнавства розпочалося після Великої Вітчизняної війни. Краєзнавчі осередки зосереджувалися переважно у державних архівах і музеях

та в навчальних закладах. З другої половини 60-х років почали працювати організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Робота в галузі краєзнавства піднялася на вищий щабель.

У зв'язку із загальним піднесенням краєзнавства в 60-х роках особливо зросла роль історичного краєзнавства. Почалося вивчення історії міст і сіл, підприємств та установ, навчальних закладів. Створювалися громадські музеї. Активізувалися історико-краєзнавчі дослідження у вузах. Саме тоді включився у цей процес і автор статті¹.

Якісно новий етап у розвитку історичних досліджень в Україні взагалі й на Полтавщині зокрема пов'язаний із створенням 26-томної "Історії міст і сіл Української РСР". Підготовка полтавського тому розпочалася у 1962 році, а вже у 1967 році він побачив світ. На сторінках цієї унікальної книги вміщено історичні нариси та довідки про всі населені пункти області з найдавніших часів до наших днів. Незважаючи на значний (15 тисяч) тираж, праця вже давно стала бібліографічною рідкістю. Але після відповідного доопрацювання з точки зору нових підходів вона могла б бути перевиданою.

Услід за полтавським томом "Історії міст і сіл Української РСР" вийшла ціла низка путівників та нарисів з історії окремих населених пунктів Полтавщини, книг з історії фабрик і заводів краю. Важливим напрямом діяльності істориків-краєзнавців Полтавщини стало видання збірників документів і матеріалів. Ця робота особливо поживалася у зв'язку з відзначенням 800-річчя від дня першої літописної згадки про Полтаву та проведенням ювілейної міжвузівської наукової конференції з історичного краєзнавства².

Полтава стала місцем проведення десятків міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових краєзнавчих конференцій. Тут відбулися перша Республіканська (1980)³, перша Всесоюзна (1987)⁴ та декілька обласних (1989, 1991, 1994, 1998) конференцій з історичного краєзнавства. Систематично проводяться конференції, присвячені ювілеям Г.С.Сковороди, І.П.Котляревського, М.В.Гоголя, Т.Г.Шевченка, М.В.Остроградського, М.П.Драгоманова, В.Г.Короленка, Панасу Мирного, А.С.Макаренка, Ю.В.Кондратюка, вікопомним датам з історії Полтавщини.

Визначною подією в житті краєзнавців області була перша Всесоюзна конференція з історичного краєзнавства, що відбулася у жовтні 1987 року на базі Полтавського педінституту. У роботі конференції взяли участь близько 500 вчених академічних установ, викладачів вузів, працівників культури і освіти, краєзнавців.

Учасники конференції прийняли звернення до всіх краєзнавців із закликом глибоко і всебічно вивчати історію кожного регіону. Серед практичних рекомендацій особливо переконливо прозвучала думка про необхідність на кожному підприємстві, у кожному селі, у кожній установі чи організації мати своєрідний "підрозділ пам'яті".

Нові перспективи для подальшого розгортання наукових досліджень з історії Полтавщини відкрилися у зв'язку з утворенням у 1990 році Полтавського наукового товариства краєзнавців. У становленні нової громадської організації значну роль відіграли голова Всеукраїнської спілки краєзнавців академік НАН України П.Т.Тронько та його заступники професор — Є.М.Склярєнко і кандидат історичних наук Ю.З.Данилюк.

Полтавське наукове товариство краєзнавців продовжує традиції попередніх поколінь краєзнавців Полтавщини. Основними напрямками його діяльності стали організація наукових краєзнавчих конференцій та видання краєзнавчої літератури. Провідними установами, в яких зосереджуються основні сили краєзнавців Полтавщини, є педінститут, краєзнавчий музей та обласний державний архів. Значну краєзнавчу роботу проводять державні і громадські історико-краєзнавчі музеї та сотні добровільних аматорів краєзнавчої справи — учителів, студентів, учнів.

З часу утворення Полтавського наукового товариства краєзнавців дослідники історії Полтавщини зробили немало. Одних тільки наукових конференцій історико-краєзнавчого напрямку за цей час проведено близько 30. Крім того, побачило світ понад 50 збірників матеріалів конференцій, документальних збірників та інших значних колективних публікацій. І цього досягнуто за умов фінансової скрути та інших суспільних негараздів останніх років.

На цьому етапі дослідження історії краю довелося багато уваги приділити подоланню усталених ідеологічних стереотипів тоталітарної доби, забезпечити нові підходи до характеристики подій, явищ і людей, здійснити справжній поворот до глибокого і об'єктивного вивчення історії Полтавщини як нашої "малої батьківщини".

Значного прогресу досягнуто в об'єктивній оцінці Полтавської битви, участі козацтва у визвольній війні українського народу. Те ж саме стосується і правдивої оцінки ролі І.С.Мазепи та його сподвижників у боротьбі за незалежність України. В музеї історії Полтавської битви обладнано новий розділ "Козацька держава". У 1993 році у Полтаві споруджено пам'ятник українським загиблим козакам.

З 1992 року у Полтаві започатковано Петлюрівські читання⁵, видано унікальну книгу біографічних нарисів про жертви сталінських репресій "Реабілітовані історією"⁶. Цінним посібником для учителів, студентів та учнів стала серія брошур "Наш рідний край". Безперечним здобутком краєзнавців Полтавщини є те, що вони підготували і видали книгу "Полтава. Історичний нарис"⁷.

Останнім часом стала помітною діяльність нових дослідницьких установ і організацій, серед яких особливої уваги заслуговує Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації на чолі з кандидатом історичних наук О.Б.Супруненко. Зусиллями Центру з 1997 року

започатковано видання наукового журналу "Археологічний літопис Лівобережної України"⁸, проведено багато значущих наукових заходів, у ВЦ "Археологія" Центру побачило світ понад 50 наукових видань⁹.

У наші дні йде діяльна підготовка до 1100-річчя Полтави за даними археологічних досліджень, яке буде відзначатися 24-25 вересня 1999 року. У зв'язку з ювілеєм міста активізувалася і робота краєзнавців. Вони сповнені бажання приносити людям радість пізнання «малої батьківщини». І в цьому плані здійснено чимало. З'являються в світ нові наукові праці на історико-краєзнавчу й археологічну тематику¹⁰.

Насамкінець відзначимо, що краєзнавці Полтавщини беруть участь у поверненні історичних назв вулицям і майданам міст і сіл, сприяють проведенню різних заходів, пов'язаних з відродженням національних і культурних традицій рідного краю. З вагомими набутками історичної пам'яті вони йдуть до третього тисячоліття.

1. Лобурець В.Є. Як ми вивчаємо історію рідного краю. — К.: Знання, 1962. — 28 с.
2. Полтаві 800 років. 1174-1974: Зб. док. і м-лів. — К.: Наук. думка, 1974. — 420 с.
3. Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства / ТД. — К., 1980. — 274 с.
4. Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению: ТДС. — К., 1987. — 306 с.
5. Полтавська Петлюріана: М-ли других Петлюрівських читань (15 серпня 1993 року). — Полтава, 1993. — 96 с.
6. Реабілітовані історією. — К., Полтава: Рідний край, 1992. — 424 с.
7. Полтава: Історичний нарис. — Полтава: Полт. літератор, 1999. — 296 с.
8. АЛТУ. — Полтава: Археологія, 1997. — Ч.1-2. — 128 с.; 1998. — Ч.1-2. — 186, VI с.; 1999. — Ч.1. — 80 с.
9. Бібліогр. видань Центру див.: ВЦ "Археологія": Буклет. — Полтава, 1999. — С.2-5.
10. Полтавський археологічний збірник — 1999 (до 1100-ліття за результатами археологічних досліджень). — Полтава: Археологія, 1999. — 384 с.

11.09.1999.

ПОВІДОМЛЕННЯ + ІНФОРМАЦІЯ

© Сидоренко О.В.

НОВА ЗНАХІДКА ІЗ ЗАСУЛЛЯ

До фондів ЦОДПА надійшов горщик бондаринської культури знайдений в околицях с.Засулля Лубенського району, ур. Лящівка, на відомому багаточисельному поселенні неолітупізннього середньовіччя¹.

Розвал ліпної посудини виявлений на західному схилі пагорбу. Горщик тюльпаноподібної форми, має слабовідігнуті назовні вінця, високі плічка, які переходять у витягнутий слабопрофільований тулуб; дно із виділеною закраїною. Вінця по зрізу прикрашені пальцево-нігтьовими відбитками. На шийці іде наліпний прагладжений валик, підтрикутної в перетині форми, кінці якого не зімкнуті, а заходять один за одний. Зверху і знизу валика нанесено по горизонтальному ряду наколів круглою паличкою, з яких окремі наскрізні, а більшість утворюють з внутрішнього боку перлини. Колір посудини — сіро-коричневий. Поверхня заглажена. Тісто має домішки жорстви — граніту чи польового шпату, подрібненого шамоту, а також блискітки слюди і піриту.

Розміри горщика: висота — 28,2 см, діаметр вінця 19,4 см, діаметр дна — 11,5 см.

Горщики такого типу, з подібною орнаменталією, зустрічаються на пам'ятках бондаринської культури басейну р.Ворскли². Хоча у його формувальній масі (жорства) та формі вгадуються впливи лебедівської культури³. Орнаментування валиком з кінцями які заходять один за одний, було поширене в білогірській культурі. Фрагменти подібного посуду зустрічаються на поселеннях лебедівської культури. Дослідни-

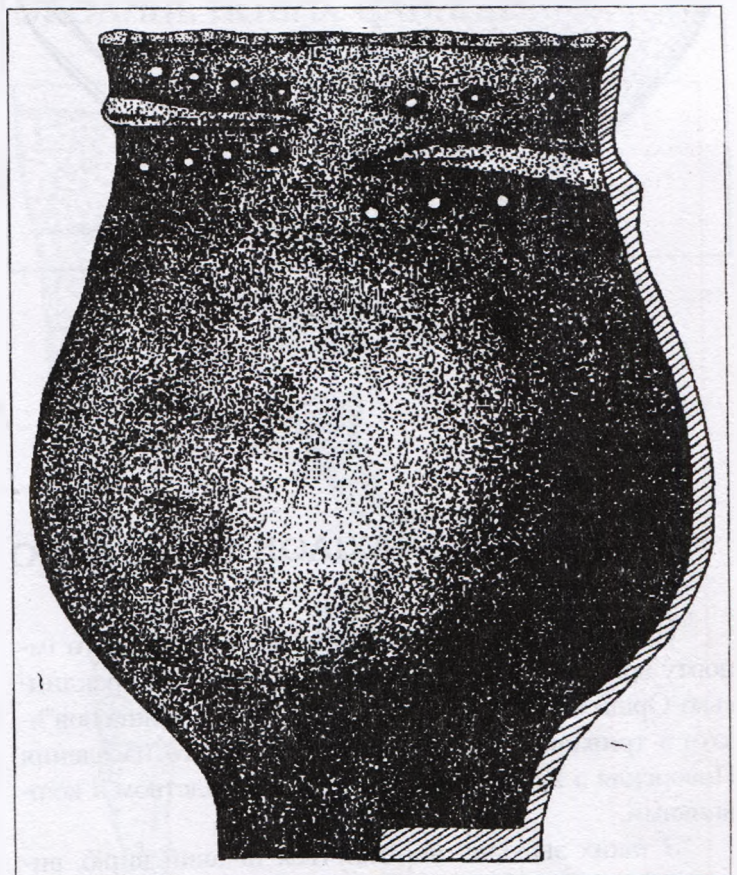

Рис.1. Засулля, с. Ліпний горщик.

ки пов'язують це з певними зв'язками цих культур між собою⁴.

Знахідка горщика на поселенні біля с.Засулля доповнює уявлення про зв'язки посульських бондари-

хинських племен з населенням лебедівської, а, можливо, білогрудівської культури.

1. Сидоренко О.В. Пам'ятки археології в околицях лубенського За-сулля // ПАЗ-1999 (до 1100-ліття м.Полтави за результатами археологіч-

них досліджень). — Полтава: Археологія, 1999. — С. 85-91.

2. Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — К., Наук думка, 1967. — С. 20.

3. Археологія Української ССР. К., Наук думка, 1985. — С.

4. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. — К., Наук думка, 1982. — С.91

× × ×

© Удовиченко О.І

МІНІАТЮРНА МИСОЧКА ПІЗНЬОЗАРУБИНЕЦЬКОГО ЧАСУ З ОКОЛИЦЬ с.СТУПКИ

Неподалік від місцезнаходження відомого скарбу 1903 р.¹ речей пеньківської культури в районі колишнього хутора Блажки, що знаходиться на узбережжі р.Мокра Грунь, поблизу с.Ступки Зіньківського р-ну Полтавської обл., в 1999 р., за випадкових обставин, виявлена ліпна мисочка пізньозарубинецького часу. Знахідка трапилася у розмиві лівого берега річки. Мисочка належить до класу I, типу 1 за А.М.Обломським та Р.В.Терпиловським², відрізняючись від більшості подібних посудин мініатюрністю. Вона має напівсферичну форму, з вінцем, загнутим до середини³, ледь виділений утор край плоского денця.

Розміри посудини: діаметр вінець — 9,8 см, максимальний діаметр тулуба — 10,4 см, денця — 3,8-4,4 см; висота — 4,5 см (рис.). Поверхня посудини заглажена внаслідок перебування у воді. Вірогідно, у давнину мисочка мала лисковану поверхню.

Враховуючи порівняну близькість місцезнаходження посудинки до поселення поблизу с.Вовки в тому ж районі⁴, віднесеного фахівцями до кола пізньозарубинецьких старожитностей типу Гринів⁵, мисочку можна розглядати саме як зразок керамічної продукції того ж культурного кола і датувати I-II ст. н.е. Знахідка придбана до фондів ЦОДПА.

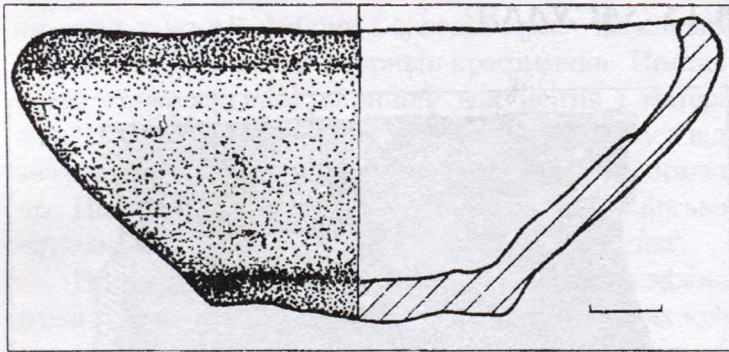

Рис. Ступки, с. Ліпна мисочка.

1. Городиов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 году // Тр. XIV АС. — М., 1911. — Т.Ш. — С.146.

2. Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. — М., 1991. — С.15 — Рис.2.

3. Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К.: Наук думка, 1972. — С.67.

4. Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Л.: Наука, 1981. — С.55.

5. Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Указ. работа. — С.144-146.

× × ×

© Супруненко О.Б.

КІЛЬКА ЗНАХІДОК ВОЛЗЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ З ПОЛТАВЩИНИ

Предмети салтівського і волзько-болгарського імпорту вряди-годи трапляються на території Ворсклинсько-Орільського межиріччя. Появу їх тут можна пов'язати з тривалими контактами роменського населення Поворскля з Хозарським каганатом, сусідством з кочівниками.

З таких знахідок вирізняється цікавий виріб, виготовлений з трубчастої кістки тварини овально-загостреної форми, з круглим отвором по центру, одна сторона якого прикрашена прокресленим візерунком, у вигляді геральдичного щита з волотами, в центрі — прямокутник, у простір між яким і контуром щита

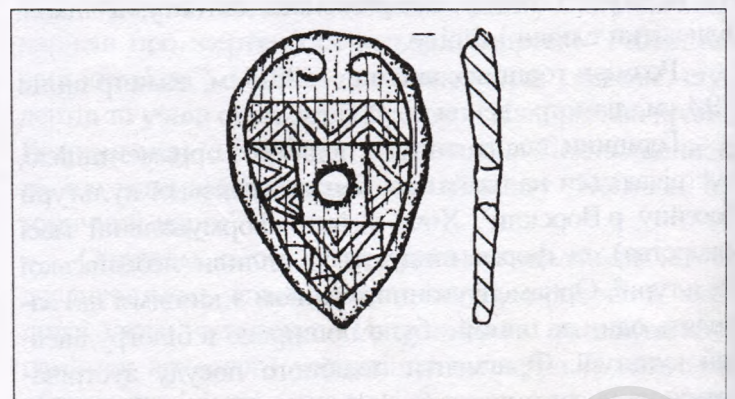

Рис.1. Західне укріплення Більського городища, зольник № 12. "Затильник" руків'я ножа. Кістка. (в натуральну величину)

Рис.2. Нехвороща, с. Стулка литого замка. Бронза.

вписаний потрійний зигзаг. Висота різьбленого витвору давнього майстра — 4,6 см; ширина — 2,8 см; товщина — 0,45 см (рис.1; рис. на С.4 обкладинки). Подібні предмети атрибууються дослідниками археології Волзької Болгарії як, так звані, "затильники" до руків "в ножів з дерев"яною колодочкою IX-XI ст.¹, В.К.Міхеєв вважає такі речі з розкопок салтівських пам'яток басейну Сіверського Дінця — амулетами². Безпосередні аналогії знахідці знаходимо в матеріалах розкопок Біляра³.

Зазначимо, що деталь руків"я ножа була виявлена на поверхні зольника № 12 Західного укріплення Більського городища скіфського часу у с.Більськ Котелевського р-ну на Полтавщині, де іноді трапляються улам-

ки кружального посуду салтівської культури.

Не менш виразну знахідку виявив краєзнавець І.В.Бовкун під час огляду поверхні мису правого корінного берега Орелі поблизу Василівської фортеці, на північ від с.Нехворощі Новосанжарського р-ну Полтавської обл. Це побутова річ — деталь (стулка) замочка у вигляді стилізованої фігурки коника (рис.2). Вона відлита з бронзи, прикрашена циркульним візерунком та рельєфним доброзичливим написом у прямокутному картуші арабською мовою: "Допомагай"⁴. Замок має ряд аналогій за обрисами фігурки та стилізацією зображень у Середньому Поволжі⁵. Його довжина — 6,0 см; ширина — 4,4 см; товщина стулки — 0,6 см.

1. Закирова И.А. Косторезное дело Болгара // Город Болгар: Очерки ремесленной деятельности. — М.: Наука, 1988. — С.222.
2. Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков: Вища школа, 1985. — С.68. — Рис.20, 8.
3. Закирова И.А. Косторезное дело Болгара. — С.224. — Рис.97, 1-4.
4. Прочитання напису — канд. іст. наук Зоценко В.М.
5. Валиев Ф.Х. Древнее и средневековое искусство Среднего Поволжья. — Йошкар-Ола: Марийское кн. изд-во, 1975. — С.174. — Рис. 33, 1,6.

© Погода Ю.В.

ЗНАХІДКИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ З ОКОЛИЦЬ НОВИХ САНЖАР

Під час огляду відомої в літературі пам'ятки — поселення в ур.Татарський бутор неподалік с.Клюсівка Новосанжарського р-ну Полтавської обл., розташованого на лівому березі р.Ворскла¹, на північний схід від останнього — в ур.Живилівка — виявлено ряд уламків речей скіфського часу. Знахідки трапилися на ріллі, посеред підвищення першої надзаглавної тераси і, напевно, пов'язані із розораним пограбованим курганом. На плямі розтягнутого викиду виявлені уламок нижньої частини леза лінзоподібного перетину залізного меча-акінака (рис., 1), фрагмент бронзового литого круглого люстерка у вигляді плоского диска (рис., 2), уламок ручки бронзового казана (рис., 3) та кілька черепків від ліпних горщиків. Ці знахідки позначили зруйноване поховання VII-IV ст. до н.е.

За 1 км на північ підібраний тригранний бронзовий втульчастий наконечник стріли V ст. до н.е. (рис., 4).

Виявлені речі, залишені у приватній збірці, доповнюють поки що невеликий перелік старожитностей скіфського часу цього мікрорегіону Поворскля.

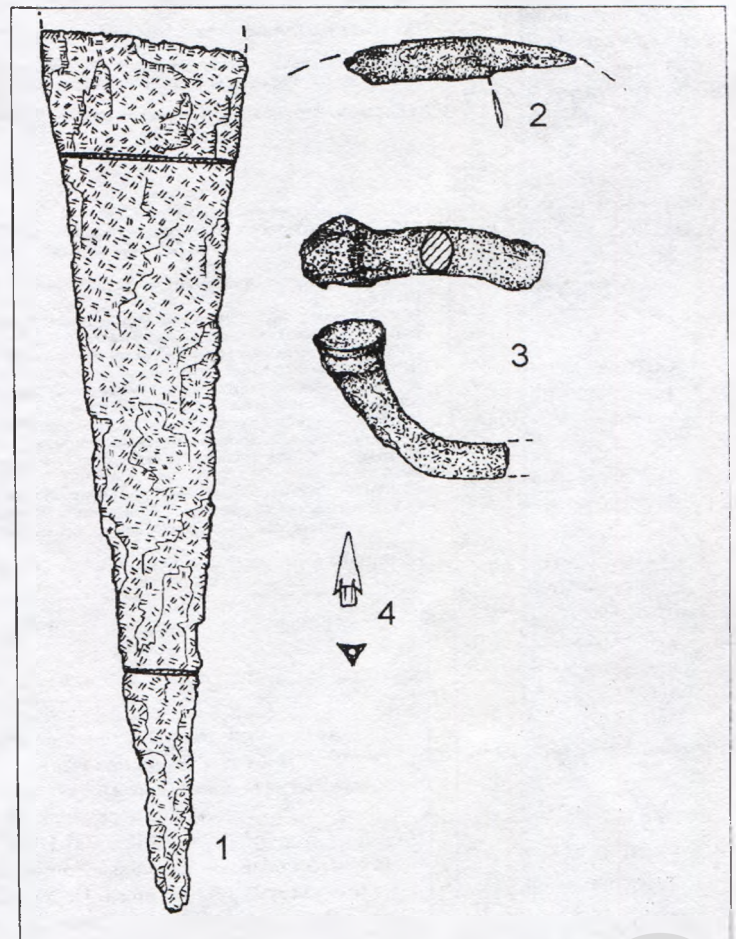

Рис. Клюсівка, с. Знахідки скіфського часу. 1 - залізо, 2-4 - бронза. (зменшено в 0,5 рази)

1. Ткаченко О.М. Нові пам'ятки в околицях сіл Клюсівка та Кунцеве Новосанжарського району // ПАП. — Полтава, 1991. — С.79-83; Мокляк В.О. Археологические памятники в окрестностях Новых Санжар // АИП. — Полтава, 1990. — С.110-111.

2. Мокляк В.О. Скіфські пам'ятки на території Новосанжарського району Полтавської області // Більське городище в контексті вивчення раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.370-374

АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЛІТОПИС ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Науковий журнал

Засновник:

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Видавець:

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Інститут археології НАН України

Реєстраційне свідоцтво
ПДЛ № 212
від 29 січня 1997 р.

Виходить раз на півріччя.

Друкуються за постановою редакційної колегії журналу.

Відповідальність

за точність подання, наведення прізвищ, імен та по-батькові, дат, посилань на джерела і літературу несуть автори статей і публікацій.

У разі

передруку посилання на "Археологічний літопис Лівобережної України" обов'язкове.

Оригінал-макет підготовлений ВЕЦ "Археологія" ЦОДПА

Здано до набору 29.03.2000.

Підписано до друку 29.03.2000.

Формат 60x84/8

Папір офсетний.

Друк офсетний.

Ум. друк арк. 12,2.

Ум. фарб. відб. 8,3.

Обл.-вид арк. 7,9.

Тираж 500 прим.

(перший з'д. - 200 прим.)

Вид. № 73

Зам. № 5.

Віддруковано на КМА
"Полтавський літератор"
м. Полтава

Наші автори

Артем'єв Андрій — асистент Української медичної стоматологічної академії, науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (далі — ЦОДПА).

Белько Ольга — заступник начальника управління культури Полтавської обласної державної адміністрації

Берест Юрій — краєзнавець, Сумський державний педагогічний університет

Белашов Володимир — доцент Глухівського педагогічного інституту

Білан Юрій — ст. науковий співробітник Музею історичних коштовностей України

Гавриленко Ігор — зав. сектором Полтавського краєзнавчого музею, кандидат історичних наук

Гавриш Петро — доцент Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка, канд. іст. наук

Гаскевич Дмитро — аспірант Інституту археології НАН України, науковий співробітник Інституту пам'ятокнаства Міністерства культури і мистецтв України

Гейко Анатолій — зав. сектором ЦОДПА.

Граб Василь — краєзнавець, ст. викладач Полтавського сільськогосподарського інституту

Івакін Гліб — провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, доктор історичних наук

Івлев Михайло — науковий співробітник Інституту археології НАН України, канд. іст. наук

Сльников Михайло — науковий співробітник Запорізького державного університету

Єрмак Олександр — зав. кафедрою Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка, доцент, канд. іст. наук

Коваленко Оксана — ст. науковий співробітник ЦОДПА

Коваленко Ольга — ст. науковий співробітник ЦОДПА.

Кракало Ірина — старший науковий співробітник КЗМ

Кулатова Ірина Миколаївна — зав. відділом охорони пам'яток археології ЦОДПА.

Куштан Дмитро — старший викладач Черкаського державного педагогічного університету

Левченко Дмитро — старший науковий співробітник ЦОДПА

Лисенко Сергій — аспірант Інституту археології НАН України

Лобурець Василь — зав. кафедрою Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка, професор, доктор історичних наук, заслужений діяч науки і техніки України

Лугова Любов — зав. відділом Полтавського краєзнавчого музею

Максименко Галина — заступник директора ЦОДПА

Мінаєва Наталія — заступник директора Київського обласного центру з охорони пам'яток історії, археології та мистецтва

Мироненко Костянтин — ст. науковий співробітник ЦОДПА.

Нестуля Світлана — старший викладач, кандидат історичних наук Української Медичної Стоматологічної Академії

Обломський Андрій — старший науковий співробітник Інституту археології РАН, кандидат історичних наук

Осадчий Євген — викладач Сумського державного університету

Охріменко Анатолій — науковий співробітник ЦОДПА

Погода Юрій — письменник, краєзнавець

Приймак Валентина — зав. сектором фондів Сумського краєзнавчого Музею

Приймак Віктор — старший викладач Сумського державного педагогічного університету

Сапегін Сергій — старший науковий співробітник навчально-виховного комплексу ім. А.С.Макаренка

Сидоренко Олександр — краєзнавець

Соколова Людмила — зав. відділом ЦОДПА

Солтис Олег — зав. сектором Київського обласного центру з охорони пам'яток історії, археології та мистецтва

Супруненко Олександр — директор ЦОДПА, канд. іст. наук

Терпиловський Ростислав — провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, доктор історичних наук

Тітков Олександр — зав. сектором ЦОДПА

Тоцев Геннадій — доцент Запорізького державного університету, канд. іст. наук

Троцька Валентина — зав. сектором Національного музею-заповідника Українського гончарства в Опішні

Удовиченко Олександр — учень СШ № 5 м.Полтави, краєзнавець

Філоненко Лідія — зав. сектором фондів ЦОДПА

Шматко Микола — директор Київського обласного центру з охорони пам'яток історії, археології та мистецтва

Шрамко Борис — професор Харківського державного університету, доктор історичних наук

Шрамко Ірина — керівник археологічних гуртків Харківського обласного Палацу дитячої та юнацької творчості, кандидат історичних наук

Щербань Анатолій — краєзнавець, Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Г.Короленка

Юдін Микола — начальник управління культури Сумської обласної державної адміністрації

Список скорочень

АВУ — Археологічні відкриття в Україні (Київ)
АИП — Археологические исследования на Полтавщине (Полтава)
АЛПУ — Археологічний літопис Лівобережної України (Полтава)
АС — Археологический Съезд
АСГЗ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа, (Санкт-Петербург)
ВГУ — Воронежский государственный университет (Воронеж)
ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет (Київ)
ГИМ — Государственный исторический музей России (Москва)
ДДУ — Дніпропетровський державний університет (Дніпропетровськ)
ЗГУ — Запорізький державний університет (Запоріжжя)
ЗОКМ — Запорізький обласний краєведческий музей (Запоріжжя)
ІА НАНУ — Інститут археології Національної Академії наук України (Київ)
ІГУ — Київський державний університет (Київ)
ІЗ ВУАК — Короткі зведення Всеукраїнського археологічного комітету (Київ)
КСИИМК — Краткие сообщения института материальной культуры (Москва)
МГУ — Московский государственный университет (Москва)
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР (Москва-Ленинград)
НА ІА НАНУ — Науковий архів Інституту археології Національної Академії

наук України (Київ)
НА ПКМ — Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею (Полтава)
НА ЦОДПА — Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (Полтава)
НМІУ — Национальный музей истории Украины (Київ)
ОИПАП — Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины (Полтава)
ПАЗ — Полтавський археологічний збірник (Полтава)
ПАП — Пам'ятки археології Полтавщини (Полтава)
ПКМ — Полтавський краєзнавчий музей (Полтава)
РА — Российская археология (Москва)
СА — Советская археология (Москва)
САИ — Свод археологических источников (Москва)
ТД — Тези доповідей
ТДП — Тези доповідей і повідомлень
ТДС — Тезисы докладов и сообщений
УАН — Украинская Академия наук (Київ)
УЕ — Українська енциклопедія (Київ)
УРЕ — Українська радянська енциклопедія (Київ)
ЦОДПА — Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (Полтава)

Публікуючи постановочні та проблемні матеріали, редакція, окрім спеціально обумовлених випадків, подає авторську точку зору.

На 1-й стор. обкладинки:

Карта колишньої Полтавської губернії.
Фібула з червоною емаллю.

Знайдена на поселенні киявської культури поблизу с.Леськи на Черкащині.

На 4-й стор. обкладинки: Фібула II-III ст. н.е. Бронза.

Виявлена поблизу с.Ковалівка Полтавського р-ну.

"За пильник" руків'я ножа. IX-XI ст. Кістка.

Знайдений на зольнику № 12 Західного укріплення

Більського городища

Стулка литого замка. X-XI ст. Бронза.

Виявлена поблизу с.Нехвороща Новосанжарського р-ну

Кресало. XVIII ст. Залізо.

Знайдене у с.Ковалівка.

Рисунки, креслення авторські

Переклад змісту англійською мовою Румицької Ю.

Друк обкладинки:
ПП Друкарня "Тротеск"

КАЛЕНДАРНА СИМВОЛІКА НА ПРЯСЛИЦІ РАШНОСКІФСЬКОГО ЧАСУ

Орнамент на керамічних виробах ранньоскіфського часу (посуді, різноманітних прясельцях, котушках, блоках) несе асто не лише декоративне, а і символічне навантаження¹. Це ще раз підтверджує знахідка пряслиця, прикрашеного календарним орнаментом, на поселенні Дмитренкова балка біля Диканьки².

Цей виріб виявлений під час обстеження зольника №9, який попередньо датується VI ст. до н.е. Висота пряслиця 3 см, діаметри основ 1,5 см, діаметр тулуба 3,0 см. За формою воно біконічне, зі зрізаними основами і скругленим ребром. Поверхня заглажена, чорного з бурими плямами кольору. У верхній частині виробу розміщується орнаментальна смуга, що складається з трикутників, утворених наколами загостреної палички круглого перерізу, і двох прокреслених концентричних ліній. Орнамент, за виключенням кількох вдвлень, інкрустований білою пастою.

Використовуючи методику, розроблену для аналізу образень на ліпному посуді зрубної спільноти³, спробуємо інтерпретувати зображення. Орнаментальна смуга ділиться врізними концентричними лініями на три зони, причому основною є та, що розміщена вгорі, а нуерація інших ведеться згори до низу. Вертикально орнамент нами ділиться на 6 (7) елементів, які можна пов'язати з фазами місяця. Початком відліку слід вважати або розрив у верхній концентричній лінії (такий же розрив є і на календарних орнаментах у зрубній культурі⁴), або ж крапку, яка стоїть дещо окремо від інших елементів.

Гіпотетично зображення на прясельці трактується, як відображення календарного місяця за місячним календарем⁵. Проаналізуємо кожен з елементів орнаменту:

Рис. Прясельце з календарним орнаментом.
I - загальний вигляд;
II - орнаментальна схема;
III - зміна фаз місяця.

- 1) трикутник, розміщений в першій зоні, вершиною вгору, складається з шести крапок, одна з яких без заповнення пастою, під ним у другій зоні — шоста крапка, теж не інкрустована — цей елемент можна пов'язати з фазою повного місяця;
- 2) трикутник, розташований у верхній зоні, вершиною донизу, можливо, символізує шосту фазу місяця;
- 3) трикутник вершиною догори, три крапки — в першій зоні, три — на першій концентричній лінії, які відображають останню чверть місяця;
- 4) складний елемент з двох трикутників, утворених трьома крапками, біля одного з них додаткова четверта крапка. Цей елемент розміщений у розриві концентричної лінії, вірогідно, початок відліку — гіпотетично — зображення восьмої фази і часу, коли місяця не видно зовсім;
- 5) утворений двома трикутниками, кожен складається з трьох крапок, один — вершиною догори, інший — вершиною донизу; верхній розміщений у першій зоні (три вдвлень), інший — у другій (два), у третій — одна, без заповнення білою пастою — ця крапка позначає, можливо, новий місяць;
- 6,7) два елементи, що складаються: перший — з шести вдвлень, чотири з них без пасти, розміщений у першій смузі, другий — з п'яти крапок у третій, що символізують першу чверть місяця і четверту його фазу.

Всього у першій смузі 26 або 28(29) наколів — кількість днів у синодичному (сидеричному) місяці за місячним календарем. На лінії між першою і другою — шість крапок, у другій зоні — шість крапок, у третій — та ж кількість.

Отже, наша гіпотеза підтверджується — кількість елементів у орнаментальній смузі дорівнює кількості фаз місяця. У верхньому ряду, вірогідно, відображено кількість днів у місяці. Друга зона, можливо, містить додаткові позначки (час, коли місяць не спостерігається на небі — 2-3 дні, і т.ін.). У третій зоні — неінкрустована крапка, мабуть, вказує на початок відліку (новий місяць). У Стародавній Греції кожен місяць починався саме з цього дня (неоменії)⁶. Проте, з часом, можливо, з'явиться й інше трактування цього орнаменту.

Знахідки у Поворсклі керамічних виробів з календарною символікою скіфської доби непоодинокі⁷, та звертає увагу на себе те, що багато ідіограм зображені саме на виробах, пов'язаних з прядінням і ткацтвом (у зрубних племен вони занесли переважно на посуді).

Андрієнко В.П. Земледельческие культы племен Лесостепной Скифии (VII-V вв. до н.э.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Харьков, 1975. — С.13; Ізясівська В.С. Техніка прядіння у населення лісостепової Скіфії // Археологія. — К., 1979. — № 32. — С.24.

Щербань А.Л. Пам'ятки археології в околицях Диканьки // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С. 88.

Бєсєдин В.И., Сафонов И.Е. Числа в орнаментации керамики срубной культуры // РА. — М., 1996. — № 2. — С.22-34.

Там же. — С. 22.

Климишин И.А. Календарь и хронология. — М.: Наука, 1981. — С. 19-20.

Там же. — С. 21.

Кулатова І.М. «Котушка» [скіфського часу з Мачух] // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.2. — С. 123.

До цього числа журналу
ввійшли статті, публікації
та повідомлення,
підготовлені за матеріалами
IV регіонального
науково-практичного семінару
“Охорона і дослідження пам’яток
археології Полтавщини”,
що відбувся у Полтаві.

